

Polányi Mihály: A békeszerzőkhöz.

(Nézetek az európai háború és béke feltételeiről.)

Mikor lesz vége?

Immár hónapok hosszú sora óta küzd világszerte kiváló férfiaknak egész serege, hogy utat törjön a békének és kiragadjon minket, Európa népeit, a romlásból, melybe naponta mélyebben belesodortatunk. Eleinte, legtöbbször azt hittük, hogy a népek első szabad megnyilatkozása, a béke eszméjének első felszabadulása ellenállhatatlan gyorsasággal fog véget vetni a háborúnak. Ehelyett mily keserű aggodalmak közt látjuk ma nap-nap után hatalmasabbaknak a béke akadályait, kilátástalanabbnak a béke küldötteinek munkáját. És kifakadunk: Helyesen fogják-e fel küldötteink feladatukat? A béke igazi szelleme él-e ezekben a férfiakban? Egy eljövendő új kor látomása megnyílt-e szemeiknek?

Mindegyik kérdés nyomán új kétség fakad. Miről tárgyaltak eddig főképen? Először különböző békefeltételekről: Elzászról, Trentinoról, Belgium és Szerbia kártalanításáról, azután még a döntőbírárságokról és a fegyverkezések korlátozásáról.

Ez a sorrend is jelzi már e tárgyalások szerencsétlen, meddő szellemét!

Minden népek küldötteinek először is egy megdönthetetlen nemzetközi jogrend intézményes alapjaiban kellene megállapodniuk, akkor azután az államok méltóságát és integritását érintő kérdések önként elintéződnének, ellenben, ha egyszer belemennek a háborús vitákba a háborús szellemben, akkor a nemzetközi béke szilárd alapjainak megteremtésére képtelenek lesznek: ezek nélkül pedig, amint azt már a kormányok is kijelentették, talán rövid fegyverszünet lehetséges, béke azonban, amely *békességet*, Európa felvirágzását jelentse, nem jöhet létre.

Mert aki a béke feltételeit megszabja, az megszabja a háború feltételeit is. A különböző békemegbeszélések első ténye tehát, így értelmezve, nem más, mint annak deklarációja, hogy Trentino hovatartozása, Elzász kérdése, néhány millió kártalanítás alapos és igazságos ok a világháború felidézésére. Ily deklaráció szellemében azonban Európa jövő békessége meg nem alapozható s amíg ily szellem él bennünk, addig a háború tart tovább.

Végzetes hiba, ha a béke előkészítői abban látják feladatukat, hogy mint afféle fiókdiplomaták, az európai államok szuverenitásán kölcsönösen ejtett sebeket igyekezzenek begyógyítani: ezzel csak elismerik azt, amivel meg kell küzdeniök: *Mert mindaddig, amíg az európai államok szuverenitása mai korlátlanságában fennáll, ez a háború folyik tovább. Béke pedig akkor lesz — és csakis akkor —, ha mi, Európa népei átérezzük az európai államok benső együttműködésének és szoros jogrendjének eszméjét és ezáltal az államok hatalmi vitái tárgytalannokká váltak számunkra.*

Ezen álláspont kifejtése legyen a következőkben feladatom.

A háború okai.

Vizsgáljuk először az európai államok mai korlátlan szuverenitásának mibenlétét és hatásait:

Európa területe hat nagy állam közt oszlik meg, melynek mindegyike 6—10 milliós hadsereg kiállítására kész. Minden állam népe többre tartja, saját állama nagyságát és gazdagságát, mint bármely más államét és ha idegen állam ezt a nagyságot és gazdagságot csorbítani akarja, akkor minden állam népe kész egész seregét harcba küldeni a fenyegető szomszéd ellen. Az államoknak tehát, mint versenytársaknak, állandó készenlétben kell lenniök, úgy a védelemre, mint arra is, hogy területüket esetleg meg tudják nagyobbítani hirtelen rajtaütéssel. Ugyanezért szükséges, hogy az államok erejüket, terveiket, szövetségeiket mély titokban tartsák egymás előtt s ezzel velejár, hogy ez a titkos hatalom lehetőleg csak 2—3 ember kezében legyen.

A beláthatatlan pusztításnak így kialakult hat titkos európai központja persze kölcsönös félelemben és bizonytalanságban kellett, hogy tartsa Európa népeit. Egy automobilokban gazdag sereg néhány nap alatt eláraszthatja a szomszédos ország nagy részét. Meg kellett tehát előzni a készülődést gyorsabb készüléssel, a támadást gyorsabb támadással: ez elől egyik hatalom sem térhetett ki. — Ez a háború keletkezésének rövid sémája.

És mért épp most indult meg ez a háború s nem előbb vagy utóbb?

Mert az európai államok egymásra való veszélyessége éppen az utóbbi évtizedekben rohamosan fokozódott és pedig a vasút-, automobil- és tüzérségi technika fejlődése folytán. Ez hozta az európai államokat végül is abba a helyzetbe, hogy könnyelműség vádjá nélkül nem tehettek egyebet, mint hogy az ellenséges támadás megelőzésére betörjenek szomszédai területére.

Félreértések elkerülésére még bővebben is ki kell ezt

fejtenem. Nem azt állítom tehát, hogy két szuverén állam létezése a földgömbön szükségképen örökös háborút jelent kettőjük között! Bizonyos ugyan, hogy két állam között mindig meglesz a jogos bizalmatlanság, mely a háború csiráját táplálja, de ha a két fél egymásra hirtelen veszélyt zúdítani nem igen képes, ha hetekig vagy hónapokig tart, míg seregeiket egymás ellen harcba küldhetik, akkor nem lehet arról komolyan szó, hogy az ellenséges betörés megelőzése kötelességévé teszi az állam vezetőinek a másik fél megrohanását. Ha mégis kitör a háború, akkor a bizalmatlanság itt csak egy jelentéktelen ok a sok közül, az igazi okok valamelyes anyagi vagy erkölcsi ambíciók lesznek, melyek a háborús vállalkozásban keresnek megvalósulást.

Ezzel szemben az európai nagyhatalmak egymásra való veszélyességük mai hallatlan fokozódása folytán épp az ellenkező végetet jelentik. Itt kellett, hogy a kölcsönös és jogosult óvintézkedések a hatások és ellenhatások gyorsan fokozódó sorozatában a hadüzenetben csattanjanak ki. Ebben a helyzetben a háborúnak sokat emlegetett okait, a háborús anyagi és erkölcsi ambíciókat kell másodrendű jelentőségüknek tekinteni, melyek csak az utolsó lökést adták meg egy olyan egyensúlynak, melyet csak meglóditani kellett, hogy felboruljon. Minden nappal erősödik mindenkiben az érzés, hogy a világháború valami egész sajátos jelentőségű, végzetszerű katasztrófa, mely lényegében különbözik a múlt minden háborús vállalkozásától. Nos hát — *ez az a jelentős sajátosság: a világháború lényegében és elsősorban nem háborús vállalkozások összessége (mint azt talán eleinte hittük), hanem lényegében nem más, mint az európai államok szuverenitást elvének, veszélyességük mai foka mellett, egyedül megfelelő stabilis állapot.*

Ha ez az állítás egy pillanatra talán paradoxonnak tűnne, akkor csak emlékezzünk vissza, hogy a világháború első ténye valóban egy hatalmas és villámsebes betörés volt ezernyi automobilon, melyről még a német birodalmi gyűlés is csak úgy értesült, mikor a kancellár bejelentette, hogy „csapataink ma éjjel átlépték Belgium határát”. A csataterv nyilván egy ellenállhatatlan roham volt Párisig, ami 10 nap alatt eldöntötte volna a háborút. És bizonyos, hogy ez a roham csak egy egészen hasonló ellenséges rajtaütésnek akart elébe vágni, vagyis az oroszok keletporoszországi betörésének, mely csakugyan könnyen végzetessé válhatott volna a németekre.

De hogy ez a német csapás nem volt más, mint a jogosult védekező és megelőző mozdulatok sorának utolsó röpösztja, az világosan kitűnik, ha csak egy percre türelmesen és szokott

bizalmatlanságunk félretevésével meghallgatjuk a nagyhatalmak saját előadását. Mindegyik azt mondja, hogy „nem ő kezdte” és világosan bizonyítja, hogy a másik fél már előbb tett intézkedéseket, melyek őt kényszerhelyzetbe hozták. És ebből nem az következik, hogy egyik vagy másik, vagy mindkét fél hazudik. A tények, melyeket említenek, kétségen felül állnak, — a helyes következtetés az, hogy mind a két félnek igaza van. Való, hogy Németország nem várhatott, mert Oroszország mozgósított, hogy Oroszország mozgósított, mert Ausztria mozgósított, hogy Ausztria nem várhatott, mert Szerbia megsértette és a tekintélye kockán forgott. Persze ezzel nem az van mondva, hogy a világháború „kielégítő oka” Princip volt, hanem éppen ellenkezőleg, arra mutatok rá, hogy akármerre is követjük a kölcsönös megriadások sorát, melyek végül a háborúban sülték ki, az okok sorozata mindenütt mind apróbb és apróbb eseményekhez vezet, amelyek semmi esetre sem tekinthetők a tényleg maguk után vont események „kielégítő okainak” és hogy éppen ezért a kielégítő ok *magá az az állapot, melyben apró események lavinaszerűen növekvő bizalmatlansági járványokat válthatnak ki.* Ez az állapot pedig, mint mondtam, az európai államoknak az a hatalma, hogy pusztító erejüket bármely pillanatban képesek szomszédjaikra rávetni, amely hatalom pedig, logikai következménye a korlátlan szuverenitás eszméjének, vagyis annak, hogy minden állam népe úgy érzi, hogy saját államának nagysága és gazdagsága sokkal fontosabb ránézve, mint minden más államé.

Kinek bűne a háború?

A békemegbeszélések megkezdését megnehezíti az, hogy az ellenséges felek (különösen az entente részéről) legelőször is azt akarják tisztázni, hogy „kinek bűne a háború?” Ebben a kérdésben meg nem egyezhetnek, mert mindkét fél kötve van a háború elején követett politikája által és ezért mindegyik fél a másikat vádolja. Pedig nem több joggal látszik egyik állam a másikat a háborúért okolni, mint amennyivel egy összedőlt ház romjai közt egyik téglá a másikat vádolná az összeomlásért.

Abban igazuk van — úgy vélem — a béke küldötteinek, ha munkájukat a háború okainak kutatásával akarják megkezdni. Mert a, háború kitörésének okai nem szűntek meg ma sem és miattuk tart a háború ma is tovább: a háborúnak tehát csak ezen okok megsemmisítésével lehet véget vetni. Ne ragaszkodjanak tehát a béke politikusai a háború elején tett vallo-másaikhoz. Mikor a világ kifordul sarkaiból és az emberiség egy ismeretlen új korszakba rohan, ne keressék a politikai

következetesség formuláit. Akkor meg fognak szabadulni azon nevetséges kényszerképzettől, hogy valamely egyes állam okozta ezt a szerencsétlenséget. A katasztrófa oka Európa elavult szervezete: hat korlátlan szabadságú nagyhatalom fennállása szűk területen. A háború bűnösei pedig mi vagyunk, Európa népei, e hat állam eszméjének hordozói.

Ki felelős a háború folytatásáért?

Amíg az európai nagyhatalmak kölcsönösen le nem mondanak hatalmuk szabad gyakorlásáról, addig minden őszinte béketörekvésük hiábavaló. Mert a béke, melyet ma köthetnének, lényegében csak a háborúelőtti állapotot állíthatná helyre, vagyis azt a helyzetet, melynek terhei és veszélyei a háborúba kergettek bennünket.

Ezen helyzet terhei és veszélyei azóta csak súlyosabbak lettek: az európai hatalmak még veszélyesebbek lettek egy-, másra, hadiszergyártásuk, tüzérségük, kiképzett legénységük megsokszorozódott. Jobban félnek egymástól és százszor több okuk van erre, mint a háború előtt volt. Ily alapon nem lehet békét kötni, legfeljebb talán rövid lélegzetvételre szót válhatnak a küzdők, hogy új irammal mehessenek azután egymásnak.

És ezzel ne vessék szembe, hogy az államok tanultak a mostani kárukon, hogy nehezebben fogják magukat most háborúra szánni. Láttuk-e, hogy a semlegesek tanultak a mi kárukon? Nem avatkozott-e be egyik a másik után? És ezen nincs is mit csodálkozni: — az állam, a „népgép”, nem okulhat, mert csak azon egyfélekép tud működni, ahogy azt szervezete megköveteli.

Európa népeinek helyzete a háború előtt olyan volt, mint egy hegymászóé, aki szakadék befagyott párkányára kerül. Minden mozdulatnál, mellyel menekülni próbál kétségbeesett helyzetéből, lejjebb csúszik a lejtőn. Mit tegyen? Ott szenvedjen ki mozdulatlanul¹? Nem, inkább egy végsőt próbál! És lezuhan...

De tegyük fel, hogy a szerencsétlen mászó isten csodájából fennakadt a szakadék falán és sikerül neki visszakúsznia a meredek párkányra, más szóval, hogy Európának sikerül békét kötni a *status quo* alapján. Megtanult most a mi emberünk nyugodtan ülni a jeges lejtőn? Okosabban fog most viselkedni? Újra csak vergődni fog, újra csak lezuhan.

Mért akarjátok hát béke politikusai, Európa vezérei, hogy visszakapaszkodjunk a szakadék oldalán, melybe zuhantunk, fel, a végzetes párkányra, vissza? Oda vezessetek, hol íme ösvény visz ki a mélyből, ki a termőföldek síkjára.

Az állam — vallásos eszme.

Sok kritikai szempont közül, mely felfogással szemben felmerülhet, csak egy fontosabbat akarok itt röviden tisztázni. Arra a pontra kell visszatérnem, ahol a háborút oknyomozó közkeletű gondolatmenet elágazik az enyémtől. — Ez a pont ott van, ahol a hivatalos nyilatkozatok okfejtését követve, végre is Princip golyójára vagy Tankosics őrnagy útlevelére, vagy valamely más, aránylag végtelenül jelentéktelen eseményre bukkanva, érezzük, hogy zsákutcába jutottunk. Ezen a ponton a nagy közvélemény (mely mindig szkeptikus és ellenzéki és sohasem akarja a kormányoknak elhinni, hogy olyan ostobák, amilyeneknek mondják magukat) így okoskodik tovább: minthogy ilyen apróság miatt nem dönthettek a világot katasztrófába, tehát a kormányok hivatalos nyilatkozatai hazudnak és az igazi ok anyagi és erkölcsi aspirációk, Elzász! Berlin—Bagdad! a délszláv kérdés! Piacok! Irredenta! a keleti kérdés! szóval az a száz jelszó, mely a háború elején telesivította a levegőt.

Nem akarom tagadni, hogy a közvéleménynek igaza volt, mikor rámutatott a háborúnak ezen okaira (melyeknek jelszavait különben minden bizonnyal maguk a kormányok szórták el a polgárság körében). A közvéleménynek szerintem csak abban nem volt igaza, hogy a háborút lényegében úgy fogta fel, mint ezen jelszavak irányában megindított vállalkozást. Vagy legalább is nincs igaza akkor, ha a „vállalkozás” szó alatt közönséges értelemben vett vállalkozást, vagyis emberi érdekre irányuló megdöntött cselekvést értünk.

Hogy ezt a pontot megvilágítsam, ki kell fejtenem a magam felfogását ezen háborús célokról. Az állami szuverenitás elvét úgy írtam fentebb körül, mint a népeknek saját államuk nagysága és gazdagsága iránt érzett féltékeny szeretetét. Analizálatlanul hagytam itten „az állam nagysága és gazdagsága” kifejezést, melynek konkrét értelme pedig nem önként adódó. Nos hát, ezek a jelszavak: „Elzász!” „Konstantinápoly!” „Szaloniki!” stb. tényleg megadják azt, amit ma ezen kifejezések alatt értünk. Idáig tehát egy vágányon haladok a közr véleménnyel, itt azonban elválunk.

A közönséges felfogás az, hogy az említett jelszavak megvalósulása az állam népének vagy legalább is a nép valamely osztályának érdekeit szolgálja. Erről a felfogásról azonban Voltairetól Norman Angellig sok jeles elme teljes meggyőző erővel kifejtette, hogy a háború pusztításait és vak esélyeit tekintve, azt teljességgel hamisnak kell tekintenünk. S akit még ezek a szerzők nem győztek volna meg arról, hogy a háború rossz üzlet, azok ma, a háború negyedik évében, miután

300 milliárd emberi munkát összezúztunk, 10 millió embertársunkat eltemettük és 5 millió nyomorék lett, bizonyára meggyőződtek már arról, hogy ez nem valami ügyes módszer olyan fogások eszközlésére, mint „Elzász”, „Bagdad”, „Konstantinápoly”, stb.

És mégis ezzel szemben mily megdöbbentő dolgot látunk? Mily mélyen gondolatba ejtőt és egyúttal a való összefüggések megismerésére vezetőt! Mikor nemrég Stockholmban összegyűltek a szocialisták, első szavuk újra az volt: „Elzász”, „hadikárpótlás”, „Trentino!”

Ha sikerült az olvasót csakugyan gondolkodóba ejtenem ezen tény felett, úgy az abból meritendő tanulságot is el fogja fogadni: túl kell tenni magunkat azon csökönyösen bennünk élő materialista előítéleten, hogy a nagy tömegek cselekedeteit elsősorban *érdekeik belátása* vezérli. A stockholmi kiküldöttekből nem érdek beszél, hanem az állam hatalmi eszméje szól ki, az az eszme, melyről fent kifejtettem, hogy a tömegekben való élete mikép hozta Európát a világháború állapotába és amely ma is stabilissá teszi ezt az állapotot. S amivel ezen a ponton tisztába kell jönnünk, az az, hogy az állam eszménye nem az államot alkotó nép egy részének vagy összességének érdekeiből meríti erejét. A háború rossz üzlet. De az állam nem mint érdekszövetség, hanem mint eszme indul háborúba, s ami egy érdekszövetségnek rossz üzlet, az az eszmének éltető táplálék. Az üzlet racionális befektetéseket igényel, az eszme véres áldozatokat követel.

Ha az állam az ő polgárainak érdeke szerint cselekednék, akkor egyesülne szomszédaival az állandó és biztos együttes munkában: vagyis megszűnnék szuverén módon létezni. De az állam eszme, mely önmagáért él, saját hatalmáért, érdekeiért, melyek neve: Trentino, Elzász, kárpótlás stb. Ezek az érdekek senki emberfiáé, de érdekei az államnak, melynek eszménye a népekben benne él.

Tudom, hogy ez a felfogásom a közkeletű materialista gondolkodással nem rokon és ellenvetésekét vált majd ki. Ezekkel foglalkozni itt nem helyén való és ezért csak pár szóval akarom védekezésem gerincét megadni: Azzal, hogy korunk megtagadott „minden előítéletet”, még nem szabadult meg az előítéletektől. Mert ezek azon hallgatólagos feltevésekben gyökereznek, amelyek — tudtunkon kívül gondolkodásunkat irányítják. Ezért nem lehet őket megtagadni. Csak ha fogalmainkat alaposan tisztázzuk, jövünk rájuk — és csak ez szabadíthat meg tőlük, ha hamisak. Lehet tehát, hogy vannak korunknak *materialista előítéletei*, melyek majdan épp oly vad képzelődésnek fognak tűnni, mint ma az elmúlt korokéi. Álljanak meg tehát és gondolkozzanak azok, akik azt a

jelenséget, hogy Európa népei évek óta — sőt tágabb értelemben évtizedek óta — ahelyett, hogy a világbéke boldog felvirágzását élveznék, a háború poklában vesznek el, emberek anyagi érdekeivel próbálnák magyarázni: álljanak meg és elemezzék alaposabban érvelésüket: nem rejtőzik-e oly fogalmak alkalmazásában, mint „az uralkodó osztályok érdeke”, „hadseregszállítók”, „bürokratikus és militáris ambíciók”, „gazdasági expanzió”, valahol csúfos előítélet? Elég szilárdak-e ezen érvek, hogy oly horribilis állítást megalapozzanak, mint amelyet bizonyítani akarnak?

Ezen kritikai munka itt nem feladat. Csupán futólag rámutatni akartam azon tétel elméleti vonatkozására is, hogy a világháború nem más, mint logikusan bekövetkezett stabilizálódása annak a hatalmas eszmének, mely Európa népeit még ma is áthatja, nevezetesen, hogy minden állam népének többre kell tartania saját államának nagyságát és gazdagságát, mint bármely más államét.

A világháború rossz üzlet, de, sajnos, ennél sokkal több: a legpusztítóbb kereszteshadjárat, melynek vallásos eszme a maga ájtatos híveit valaha feláldozta. És ez a vallás az állami szuverenitás kultusza.

Mért nem akadályozták meg a szocialisták a háborút?

A szocialista irodalom váltig hangoztatta a béke idején, hogy a háború semmi egyéb, mint burkolt kapitalista vállalkozás. Mikor azonban tényleg kitört a háború, akkor a szocialisták habozás nélkül eldobták az Internacionále zászlaját és siettek hitvallást tenni az állam mellett. A valóság az — mint azt ma felvilágosult szemmel látjuk —, hogy az Internacionále eszméjét a világ szocialistái sohasem gondolták és érezték át komolyan és végső konzekvenciáig. Az egész inkább csak próbálkozás maradt, első erőlködés az állameszme szuggesztív hatalmából való kibontakozásra, mellyel azonban annyira sohasem jutottak, hogy ideáljaikat a maguk és társaik húsába, vérébe átplántálják. Ami húsukban, vérükben megmaradt, az az élénk fájdalomérzékenység volt minden iránt, ami hazájuk nagyságát, gazdagságát csorbíthatná. S amikor egyszerre félreverték a vészharangokat Európaszerte, akkor elevenné vált ez a fájdalom és széfoszlottak a kozmopolita spekulációk. — Viselkedésük emlékeztet a XIX. század ismert ateistáira, akik vallásos hitben neveltetvén, mikor közeledni érezték halálukat, sorban megtértek az egyház ölébe.

Annakidején a szocializmusnak ezt a fellépését azzal magyarázgatták, hogy a munkásságnak is érdeke az állam nagysága. Optimisták voltunk! A materializmus különös opti-

mizmusával számítást véltünk felfedezni abban, ami pedig az emberiségen uralkodó eszmék pusztító megmozdulása volt. Különös vonása ez a modern materialisztikus kritikának, hogy látszólag leleplez, merészen dezilluzionálni akar, rámutatván az eszme mögött a mozgató érdekre, tényleg azonban és öntudatlanul megnyugtanni akar, mert céltudatosabbnak tünteti fel az emberiséget, mint amilyen, mikor az eszmei elvakultság mögött számító elmét vél felfedezni. De ha annak idején fel is merült a szocialisták állásfoglalásának ez a magyarázata, képzelhető ez ma, amikor 1917 júniusában első szavuk a béke, illetve háború feltételei közül ismét: „Elzász”, „Trentino”, „Kárpótlás” és a többi sok szerencsétlen véres téveszme!

Az eddigiekben igyekeztem kifejtetni, hogy a világháborús állapotot úgy kell tekinteni, mint az európai nagyhatalmak szuverén állami eszméjének és ez államok mai veszélyességének megfelelő *stabilis állapotot*. A veszélyesség okozza a jogos bizalmatlanság és kölcsönös megriadás járványait, melyek csak világháborúban csattanhatnak ki. Fejtegettem, hogy ezt az óriási veszélyességet a szuverenitás korlátozása nélkül csökkenteni nem lehet, s hogy ez az állameszmébe váгна, vagyis a népeknek saját államuk nagysága és gazdagsága iránt táplált meleg érzéseibe. Az úgynevezett háborús okok vagy célok, mint „Elzász”, „Konkurrencia”, „Szaloniki” stb. haterejét nem valamely hozzájuk fűződő emberi érdekek látom, hanem abban, hogy ezek az állam nagyságának és gazdagságának eszmei attribútumai. A világháborút úgy tüntettem fel, mint Európa népei részéről az állameszmének hozott véres áldozatot.

Rámotattam végül arra, hogy az állami eszme tényleg az egész nép lelkében, a szocialistákéban is benne él és hogy ez okozta az Internacionále bukását a háború kitörésekor.

Az európai eszme.

És ezen a ponton oda fordulok mindenkibe, aki nekünk, sok szenvedő társának, meg akarja hozni a békét: lássa át, hogy az új Internacionálét, melyen dolgozik, s mely nem félénk tapogatózás lesz, hanem húsunk és vérünk legyen, hogy ezt meg nem alkothatja, csak ha önmaga lelkében teremti meg először annak feltételeit. *Ha érzésben megmaradunk olyanoknak, mint voltunk a háború előtt, úgy ezután is megérdemljük a háborút, csakúgy, mint ezideig.* Ne ijedjünk meg ellenségeink seregeitől, ne vegyük ajkunkra az államok bűnös jelszavait, érezzük, hogy ezek csapdák, melyek visszarántanak a pusztulás örvényébe. Érezzük azt, hogy az Inter-

nacionále, az európai jogrend felállítása, elveszi ezeknek a szavaknak az értelmét, köddé foszlatja a legnagyobb seregek veszedelmét. Szeressük az egységes Európát, megcsonkított életünk újraalkotását. A világ élén haladó népek szabaduljanak fel a kölcsönös félelemből, az egymásnak emelt gátakból. Együttes munkával törjenek a természet erőinek és a föld kincseinek kiaknázására és akkor a gazdagságnak és jobblétnek új, nem látott korszaka nyílik meg előttünk.

Tekintsenek magukba a béke küldöttei és jussanak vele tisztába, hogy meg akarják-e teremteni ezt az új Internacionálet, avagy olyan békét akarnak-e, amely csak elrejtse néhány évre a háború továbbizzó parazsát. Tekintsenek magukba! Ha igazán ki akarnak ragadni bennünket a gonosz fergetegből, akkor először maguk legyenek tiszták, úgy vezessenek bennünket az új életbe!

A forradalomról — melyről mindenki beszél.

De ha eddigi érveim elégtelenek voltak, s azok alapján nem eszmélnek Európa pusztulásának keserves logikájára, ha, mint jó materialisták fel nem foghatják, hogy az európai civilizáció ma vagy holnap áldozatául eshetik egy nagy emberi téveszmének, akkor úgy szólok hozzájuk, mint politikusokhoz: nézzenek maguk köré, s ismerjék fel, hogy ütött a tizenkettedik óra. Mivel akarják megakasztani a háborúnál is szörnyőbb veszélyt, mely mindennap nyíltabban fenyegeti Európát. Ma már mindenkinek az ajkán ott halljuk e veszély nevét, kormányokén, népeken egyaránt, törvényhozótestületek termeiben és a piacon egyformán ejtegetik és oly könnyelműen hangoztatja az egész világ, akárcsak valamikor a háború szavát: azt mondják egyszerűen „ez forradalomra vezet”... Hogyan! hát nem tudjátok, hogy mit jelent, ha ez a szó testet ölt? Hogy a háború szenvedései eltörpülnek majd emlékünkből, ha ez bekövetkeznék!

És ez ellen ne tegyünk semmit? Béke munkásai, csak az európai jogrend megteremtése menthet meg minket a forradalomtól. Mert mi lényegében ez a forradalom, amelyről mindenki beszél? *A népek lelkiismeretének megmozdulása az, amely az állam eszméjétől szabadulni próbál.*

Mert ki ne látná, hogy mi ment végbe e vérező világ lelkében! Emlékezzünk, hogyan kezdődött mindez: mikor a háború kitört, a seregek első rémítő megmozdulása után vallásos haraggal tört ki Európa népeinek lelkéből: „ez a valóság! a háború, a haza az igazság!” Az állam eszméje nem sejtett erővel ragadta meg akkor a népeket. Meghódította a szocialisták millióit, akikről pedig azt hittük, hogy már sikerült nekik magu-

kat lelki köréből kivonni. És a háború láza napról-napra tovább hódított. Európa intellektuella, ez a sok ezer meg ezer ember, ki egyformán beszéli Európa nyelveit és kiknek szelleme egyformán táplálkozott mindegyiknek kultúrájával, ez a sok száz és ezer magányos, függetlenségre törekvő elme, egyik a másik után tagadta meg az Internacionále eszményét, melynek pedig mindegyikük egyénisége egész összetételében élő dokumentuma volt. Sok ezer krízis játszódott le akkor és végződött a tömeg győzelmével. Ifjak és férfiak ezrei állottak tétován Európaszerte a meginduló háború léleksiketítő zajában, választ keresve minderre, a maguk igazát, mely szívükből jöjjön és erőt adjon nekik a magányban. Tudjuk, hogy a legtöbben nem találták meg a választ és elrohantak a tömeggel, sokan némán, sokan hangos ajakkal, de mind elrejtve szorongó kétes szívüket keblükben. *Akkor* az állam eszméje legnagyobb megvalósulásának napjait élte: az első áldozatok csak táplálták a háborúnak egyre terjedő szugesztív hatalmát.

De azóta három év telt el!... Európa népei alig emlékeznek vissza e három év mögé, annyira megváltozott minden ezalatt. Más az élet minden ízében, a munka, a remény, a halál, — az ég színe és a kenyér íze, minden megmászult. Minden hangnak más a visszhangja, minden szónak más az értelme. Keserűséggel telt szívek milliói keresnek enyhülést. Lázongó fájdalom lüktet milliók ereiben. A háborús eszmék zaja rég elcsendesült már, csak az eszmék mélyebb kényszere, az önkéntelen cselekvés törvényei tartják még hatalmukban az emberiséget. Zagyva szitkokat és jelszavakat hallunk mindenfelé és a népeket a régi merderben azt tartja csupán, hogy nem tudják, *mi egyebet tehetnének?* Lelkükben elkeseredés viaskodik az állami eszme belső erkölcsi kényszerével. Az elkeseredés naponta növekszik, de még nem adta meg azt a végső erőt, mellyel a lélek régi alapjáról elrugaszkodni képes. Még azt mondják: „mi egyebet tehetünk!” s még nem hangzott el a végzetes alternatíva: *inkább akármit!* De figyeljünk, az első lépés már megtörtént. Oroszország népe véres zavargásokban próbálta meg megtagadni az állam hatalmi létét, a népek önrendelkezési jogát tette alapelvévé és bűnösöknek bélyegezte az állam legszentebb aspirációit. S megtörtént, hogy seregei, hazájuk védelmében, nyílt csatában megtagadták az engedelmisséget. Oroszországban egyelőre újra rend van. Egyelőre. De a népek lelkében a küzdelem folyik tovább.

Béke munkásai, politikusok, nektek kell megadni az iniciatívát, míg még kezetekben van! Civilizációnk fennmaradását csak az egyesült Európa eszméje biztosíthatja; ne várjunk, míg a népek elkeseredése forradalmak szenvedésein át valósítsa

meg azt. Ne legyenek óvatosak és halogatók, végzetes óvatosság lesz az. Csak gyors, határozott és messzemenő rendezése a nemzetközi jognak a népek önrendelkezési joga alapján mentheti meg Európát oly megrázkódtatástól, mely borzasztóbb lenne, mint minden, amit eddig átéltünk.

A béke.

Azon félelmünk, hogy a természetes fejlődés nem tudja Európának mai háborús szervezetét átalakítani a béke szervezetévé, hanem, hogy ehhez forradalomnak kell jönnie, még megerősödik, ha a tartós béke biztosítékait meghatározni próbáljuk. Arra vezet ugyanis a meggondolás, hogy csak az európai államok szuverenitásának megszüntetése és közös európai hadsereg (rendőrség) szervezése teheti a békét biztossá és hogy minden közbenső állapot, melyet döntőbíráóságok, fegyverkezési korlátozások stb. által teremthetnénk, a háború eshetőségét alig korlátozná! Amíg tudniillik az államok, csak bármily kevéssé is veszélyeztetve érezhetik magukat egymás által, addig semmiféle megállapodás nem fogja visszatartani őket attól, hogy óvintézkedéseket ne tegyenek és a fokozódó kölcsönös óvintézkedésekből a legrövidebb időn belül háború fog kitörni. Ha a bizalmatlanságra csak egyetlen kis ok is van közöttük, úgy ez önmagából teremt majd száz hatalmas okot. Amíg tehát a legfőbb végrehajtó hatalom minden államon belül az állam, addig semmiféle megállapodás nem akadályozhatja meg azt annak legmesszebbmenőbb kifejtésében.

A népek lelkében a hatalmi eszme benne él. Mert a népek úgy érzik, hogy az, amiből a hatalom árad, annak léte mindenüknek forrása és halálos rémület fogja el őket, ha fenyegetve érzik azt. Míg tehát az állam a legfőbb hatalom, addig élni fog az állam hatalmi eszméje is és szükségképpen keresztül fog törni minden megállapodás, mely ezen alapeszméjének ellentmond.

Haszontalan dolog tehát az államokkal oly megállapodásokat íratni alá, melyek természetükkel ellenkeznek. Csak egy megoldás van: a legfőbb hatalmat a nemzetek *főlé* helyezni, állandó európai hadsereget állítani fel, mely az Egyesült Államokkal egyetemben biztosítsa civilizációnk uralmát a földön.

Minden közbenső intézkedéssel sisyphusi munkát végzünk. Bármilyen messze taszítja is fel Sisyphus válla a szirtet a lejtőn, ha elhagyja, dübörögve gördül az le újra a mélybe. Míg csak egyszer a tetőre fel nem görgeti, végtelen fáradsalmától addig meg nem pihenhet.

Határtalan szenvedéseink, Európa népei, meg nem könnyülnek, míg az utolsó betűig be nem teljesül a mi igaz szövetségünk.

Braun Róbert: Párhuzam az osztrák és magyar belpolitika közt, különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre.

A 48 utáni Ausztria politikai történetének egy feltűnő jelensége, hogy Metternich óta mai napig alig akadt nagybíró államférfia.¹ Kivált az osztrák németiség- mutató feltűnő szegénységet oly vezető politikusokban, akiknek rendszere vagy eszméi túlélték volna aktív politikai működésüket. Az eszméket szolgáltató politikusokat a csehek adták (Palacky, Rieger, Masaryk), míg a lengyelek közül energikus, parancsolni tudó politikusok (Dunajewski, Badeni) és legalább reprezentálni tudó diplomaták (Goluchowski) kerültek ki. A némileg kiemelkedő német államférfiak közt is importált, birodalmi németek tűntek ki (Beust, Schäffle). Legfeljebb a szocialisták javára tehetünk kivételt (Renner, Adler Viktor), de az ő befolyásuknak a gyakorlati politikára természetesen csak igen kis hatása lehetett. Valami olyféle egyéniséget azonban, aki az utána következő korban mélyebb nyomot hagyott volna hátra, hiába keresnénk.

Elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy e tekintetben Magyarország messze felülmúlta Ausztriát. Ha Magyarország kedvezőtlenebb gazdasági helyzete és fejletlenebb kulturális állapota dacára is egyenrangú tényező maradt Ausztriával szemben a Monarchiában, az nem csekély mértékben tulajdonítható kiválóbb politikusainak. Ez természetesen nem véletlen, valamint az sem, hogy e kiváló politikusok mögött a másodrendű, iskolázott tehetségek táborára állt, amely mindig fenntartotta a céltudatos, hagyományokon alapuló, megszakítás nélküli politikai közvéleményt. Ez az, ami Ausztriában sohasem volt, mert ennek előiskolája, az autonomisztikus nemesi vármegye és ennek gyümölcse, a rendi országgyűlés, hiányzott.² Viszont az osztrák kormányzati rendszer, amely fizetett hivatalnokokon

¹ Hogy ez ma is így van, azt bizonyítja, hogy Adler Frigyesnek kétévi gondolkozásra volt szüksége, míg: úgy vélte, hogy megtalálta azt az osztrák államférfit, kinek meggyilkolásával magára vonhatja Európa figyelmét.

² Hogy a vármegyei autonómia jelentősége és nevelő hatása mennyire átment a 48 előtti magyar nemesi köztudatba azt szépen mutatja Vörösmarty egy epigrammája:

ÖNKORMÁNY.

Üdvös az önkormány, a hely szükségét érző,

A főnek sok ezer kész-segedelmet adó,

S járnai tanít jókor, mozdulni szabályos erővel,

Hogy bizton tudjunk menni a vész idején.

A koronás főért ily nép vért és életet ajánlott:

A csak nyögni tanult nem tevé, szólhata így,

S mégis ez intézményt dacnak nevezed te megénkben:

Józságg ellen dac vala szólanod így.

nyugodott, létrehozta azt, ami Magyarországon egyáltalában nincs vagy még csak igen kevésbé van meg: a fegyelmezett, katonatiszti és a munkához szokott, hagyományokon felnőtt hivatalnoki kart.³ Igaz, hogy mindkét államban e két fontos tényező, Magyarországon a politikailag iskolázott közvélemény, Ausztriában pedig a jó hivatalnoki kar erős demokratizálásra szorul, hogy előnyei ma is érvényesülhessenek. De a lehetőség megvan arra, hogy nálunk a 48-as reformalkotások országgyűlése, Ausztriában pedig Mária Terézia és II. József friss, kezdeményező szellemű hivatalnoki kara támadjon új életre.

Ha az osztrák államférfiak Metternich óta oly kevés sikerrel dicsekedhetnek, annak nagyrészt oka azonban az is, hogy az osztrák politika súlyosabb problémák elé állítja az államférfit, mint a magyar. E problémák három fő pontban foglalhatók össze: a nemzetiségi, a vallási és a gazdasági (osztály-) kérdés.

Felületes összehasonlítás is mutatja, hogy Ausztriában a németiséggel szemben a többi nemzetiség mennyiségileg és minőségileg nagyobb erőt jelent, mint a magyarsággal szemben a nemzetiségek. E kedvezőtlenebb viszonyt még szembeötlőbbé teszik a nem-német nemzetiségek hatalmi eszközei, amelyeket a korona tartományok autonómiája biztosít számukra. Magyarországon a sokkal kisebb közigazgatási egységben, a vármegyében, szó sem lehet arról, hogy a magyarság uralma csak egyetlen esetben is veszélyben forogna és míg Árva vagy Hunyad vármegyében a néhány százalék magyarság uralma teljesen biztos, Csehország két millió németből álló kisebbsége, a Monarchia gazdaságilag és műveltségileg leghaladottabb néptörédeke, defenzívába szorult. Hátrányos továbbá Ausztriára nézve az is, hogy míg nálunk a nemzetiségek sem faji, sem vallási közös jelszókat nem találhatnak, addig ott a szláv katolicizmus jelszava a nem-német nemzetiségek túlnyomó nagy részét egy zászló alá hozhatja, amire a múltban már többször akadt példa. Az a körülmény, hogy az osztrák németeknek hatalmas hátvédjük van a birodalmi németiségben, csak látszólag előny, mert: 1. gyöngíti a nemzeti érzés energiáját, mert hisz a németiség ügye nem Ausztriában dől el, 2. pedig lehetővé tesz egy oly politikát, amely a németeknek a birodalomhoz való csatlakozására törekszik, a nem-német területek feladásával. Vagyis a látszólagos előny is centrifugális erők forrása.

A legtöbb államban az állampolgári hűség és a nemzetiségi érzés egybeesik, minthogy az állampolgárság és nemzetiség azonos. Ahol ezek különböznek egymástól, ott — kivált külpolitikai események folytán — e két érzelmek között összeütközés támadhat. Ebből az összeütközésből némely esetben (Svájc, Kanada, Dél-Afrika ma) az állampolgári hűség kerülne ki győztesen, más esetben (Oroszország, Törökország stb.) valószínűleg a nemzeti érzés. Elméletileg ez az összeütközés Ausztria minden nem-

³ A sokat emlegetett bürokráciának is tulajdonképpen egy fontos köztisztviselői erény egyik hibaforrása: az ügyeknek személyválogatás nélkül való elintézése. Példaként említsük, hogy oly részrehajlatlan és a dologhoz ugyancsak értő ember, mint Stendhal (ha jól emlékszem, a *Chartreuse de Parme*-ban) a legnagyobb dicsérettel beszél az osztrák közigazgatásról.

zetiségénél lehetséges. A németeknél is, hisz Ausztria nem egy esetben viselt háborút német országok ellen. Ellenben Magyarország az a magyarságnál még elméletileg is lehetetlen, mert hisz más magyarnyelvű ország sehol sincs. Így tehát a magyarság a magyar állampolgári hűséggel abszolúte egyet jelent és sokkal szilárdabb alapja az állampolgári hűségnek, mint az osztrák német nemzetiség Ausztriában.”

Az osztrák politika egy másik nagy nehézsége a katolikus egyházból származik. Az 1855-i konkordátum által az egyház óriási hatalomhoz jutott: megszűnt az állam korlátozó ellenőrzése a pápa és az osztrák klérus közti érintkezésben és a püspöki körlevelek kihirdetésében, a nevelés teljesen az egyház kezébe jutott, amely ellenőrizni tartozott a világiakat, hogy katolikus szellemben tanítsanak, az egyházi bíráskodás egyháziak és világiak fölött újból helyreállított, az egyházi vagyon szentnek nyilvánított és a XVIII. században Mária Terézia és II. József által elkobzott szerzetesi vagyon visszakerült az egyház kezébe. Végül pedig titkos szerződés biztosította, hogy minden a vallást illető törvény csak előzetes pápai jóváhagyás után változtatható meg. E nagyjelentőségű szerződés, amely Ausztriában hatalma tetőpontján mutatja az egyházat, 1870-ig maradt érvényben, amikor a császár az ismert 14. § alapján szüntette meg. Ebbe az egyoldalú cselekedetbe azonban az egyház és hívei később sem nyugodtak bele és helyreállítása máig is célja a katolikus pártoknak. Nálunk ellenben a katolikus egyház csupán *primus inter pares* és a nem-katolikusok tekintélyes száma és nagy politikai jelentősége mérséklőleg hatott a katolicizmus hatalmi törekvéseire, viszont az állam is lehetőleg kerülte a provokálást és” az egyházi vagyon érintetlensége által iyekezett a főpapságot az óriási egyházi birtokok Capujában puhítani. (Franciaország példája az elszegényített egyház harciasságának.)

E két főproblémához, a nemzetiségi és egyházi kérdéshez harmadikul csatlakozik Ausztriában a társadalmi osztályok harca, amelynek előterében még mindig a nemesség és polgárság harca áll és amelyhez a 80-as évek óta csatlakozik az ipari proletariátusé. Nálunk igazi osztály harcról egyáltalában bajos beszélni. A nemesség (agrárérdekek) uralma oly erős, hogy vele szemben nyíltan, mint szervezett erő semmi sem áll.⁵ A polgár-

⁴ Ily szempontból igazuk van a szlávoknak, amikor osztrák állampolgári hűség szempontjából kétértelműséget látnak azoknál az osztrák politikusoknál, akik most is folyton német érdekeket hangoztatnak (sohasem tudni, hogy osztrák vagy birodalmi német érdekekről van-e szó), ellenben osztrákot soha.

⁵ Talán nem érdektelen itt jellegzetes példaként Mikszáthra utalni. Schöpflin említi most megjelent, olvasásra igen ajánlható könyvében (*Magyar írók*. Bp. 1917.), hogy Mikszáth 30 évig élt Budapesten, de „ez a nagy város kevéssé érdekli, csak lakik benne, de életébe nem élte bele magát”. Ellenben annál jobban, otthonosabban érezte magát a parlamentben; ezzel bezzeg bőven foglalkozott irodalmilag is. Oka érthető. A parlament exterritoriális hely Budapesten: a vidéki nemesség és ennek képere formált társaság gyülekezőhelye, a neki idegen nagyvárosban. Nagyobb stílusban ugyanaz, ami a vármegyeháza Nagyváradon vagy Kassán.

ság szervezetlen, hagyománynélküli, a nemesség vezetése ellen idáig fellázadni nem mert, az ipari proletariátus pedig számban gyöngé. Ausztriában a társadalmi osztályok sokkal differenciáltabbak, a nagyobb gazdasági és kulturális fejlettségénél fogva. A fő- és köznemesség történelmi és földrajzi okokból nem oly egységes, mint a magyar. Elég példaként a lengyel nemességre mutatni, amely csak alig száz évnél régebb ideje tartozik a Monarchiához és amelyet rokonsági és nemzeti kapcsolatok fűznek a külföldhöz. Az iparban, hadseregben, diplomáciában, közhivatalokban a főnemesség hasonlíthatatlanul nagyobb szerepet visz, mint a csaknem tisztán agrárius főnemesség Magyarországon, ami bomlasztólag hat az osztályegységre. A középosztály (nagyreszt egybeesik a polgárság fogalmával) gazdagon differenciált: nagyipar, kisipar, kereskedelem, köz- és magánhivatalnokok, szabadfoglalkozások szinte független osztály okul jelentkeznek, amely horizontális rétegeket vertikálisan a nemzetiség még jobban felapróz. Nálunk e különválás sokkal kezdetlegesebb állapotban van, a nemzetiségek pedig a középosztályban igen gyöngé kisebbséget tesznek ki. A polgárság szervezeti formája, a város, nálunk még mindig elhanyagolható erő. Törvényhatósági városainkra az összes lakosság 11,7%-a, rendezett tanácsú városainkra pedig 8,2%-a esett, összesen 19,9%. E számok azonban megtévesztők. Városaink legnagyobb része csak igen hiányosan viseli magán az igazi városok ismertető jeleit. Igen tekintélyes részük az Alföldön már külsőleg sem város. Hát még ha belülről nézzük őket! Csak kiragadott példaként szerepeljen néhány adat. Az 1912-ben megjelent *Magyar városok statisztikai évkönyve* szerint van 16 oly rendezett tanácsú úgynevezett városunk, ahol egyáltalában nincs semmiféle fürdő. (Köztük Szentendre és Vác, a főváros közvetlen közelében, továbbá Magyarakanizsa 17 és Kisújszállás 13 ezer lakossal, főgimnáziummal és járásbíróssággal.) Hát még ha a fürdőhasználatot nézzük! Legtöbb városunkban átlag egy-nél kevesebb fürdőzés esik évente egy lélekre, a kettőt egyetlen városunk sem múlja felül (Budapest talán eléri). Ceglédén egy évben állítólag 4000 fürdőzés történik, vagyis átlag egy ember minden nyolcadik évben egyszer fürdik meg. Még rosszabbul áll azonban Nagykőrös (28.575 lakossal), főgimnáziummal, járásbíróssággal, stb., amelynek egyetlen hét pléhkadas fürdőjében 150-en fürödtek meg, itt tehát igazán el lehet mondani, hogy egyáltalában nem szokás fürdeni.⁶ Az Alföld nagy népsűrűségű városai, amelyekben túlnyomó az őstermelésből élő elem és amelyek írni-olvasnitudás tekintetében nem ritkán a megyei átlag alatt állanak (Szabadka, Zombor) és néha még népsűrűségben is alig múlják felül az országos népsűrűséget (Kecskemét, Hódmező-Vásárhely), teljesen ismeretlen jelenségek Ausztriában. Ezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy városaink viszonylagos ereje nem nagyobb, mint az osztrák városoké körülbelül 1880-ban volt. A parasztság is differenciáltabb Ausztriában. A kisparasztság ugyan minden önállóság nélkül,

⁶ Ellenben van Nagykőrösnek aszfalt kocsiútja és járdája, villanyvilágítása, állandó színháza, sőt Árpád-, Kossuth- és Arany-szobra.

mint a nemesség (agrártörökvések) és az egyház támogatója szerepel, de mégis hasonlíthatatlanul jobban jut érvényre a politikai életben a mi parasztságunknál és erősen demokratikus színezetet ad a klerikális pártoknak. A nagyparasztság ellenben már nagyon tiszta tudatára jutott saját, a nagybirtokétől független, sőt ellentétes érdekeinek, ami külön pártalakulásban jutott kifejezésre. A mi néhány tagú, szervezetlen és sokkal súlytalanabb parasztpártunk messze elmarad az osztrák hasonló pártok mögött. Hogy az ipari munkásság mennyivel gyöngébb és szervezetlenebb nálunk, mint Ausztriában, sokkal inkább köztudomású, semhogy külön bizonyításra szorulna.

Mellékesen, mint egyelőre nem aktuális problémát jegyezzük meg a közigazgatás szervezetét, amely Ausztriában szintén bonyolultabb kérdés a miénkénél. Siessünk hozzátenni, hogy e tekintetben Ausztriával szemben állandó, tényleges előnyünk van, tudniillik nálunk a közigazgatás egészséges, fejlődésképes szervezeti alapon áll, ellenben Ausztriában mindent le kell rombolni, ha építeni akarnak. Nálunk a virilizmus eltörlése és az általános választójog a törvényhatóságot nagyjában véve a demokratikus autonómia alkalmas szervévé tenné, ellenben Ausztriában az általános választójogon alapuló parlament modern homlokzata mögött (még sokkal inkább, mint Poroszországban) a legtisztább középkori rendi élet folyik. Nálunk is vannak aránytalanságok az egyes vármegyék közt kiterjedés és népesség tekintetében, de oly ellentétek, a történelmi jognak oly orgiái, mint az osztrák koronatartományok közt, nálunk még sincsenek. A 17 tartomány közül a három legnagyobb az egész birodalom 52,4%-át teszi ki, a három legnépesebb pedig a birodalom népességének 64%-át. E tartományok lakosságát a közigazgatás semmiféle intézménye sem fűzi egybe, ellenben hamisítatlan középkori felfogással rendekre tagolja. Mert a tartomány gyűléseket választó kúriák egyházi (virilis), nagybirtokosi, városi, kereskedelmi és iparkamarai és mezei községi képviselői, amelyekhez csak némely tartományban járul hozzá az általános kúria, amelybe mindenki tartozik, mi egyebek, ha nem más néven a papság, nemesség, polgárság és parasztság? Csak példaként szerepeljen a karintiai szlovének demokratikus és nemzetiségi sérelme, hogy a 43 tartománygyűlési képviselő közül 114 nagybirtokost 10, 82.000 szlovén parasztot pedig 2 tag képviselt. Annak, amit az angol oly kifejezően *local government-nek* nevez, mert az *egy területen élő egész népesség* kormányzatát jelenti, amelyet nálunk a törvényhatóság képvisel, Ausztriában nyoma sincs. Még a községekre is kiterjed a kuriális választói rendszer és az állam, nem mint nálunk, az egyetlen törvényhatóságon keresztül kormányoz, hanem ezerféle, egymással semmiféle szervi kapcsolatban nem álló hivatalokkal és hatóságokkal.⁷

Az újabb osztrák történelemben, a 80-as évektől máig, tehát három fő hajtóerőt állapíthatunk meg — fontosságuk sorrendjében: nemzetiségi, vallási és osztály-, azaz gazdasági ellentétet.

⁷ Ezt igen jól megvilágítja Karl Renner *Österreichs Erneuerung* című művének 2. k. 3. szakasza: *Die Verwaltungsreform*, kívált annak: *Wir haben keine Lokalverwaltung!* című fejezete.

Ezek az ellentétek nálunk, egyelőre enyhébb formában, szintén megvannak. Hangsúlyoznunk kell: egyelőre, mert nálunk sok ellentét látens, ami távolról sem jelenti azt, hogy valaha a nemzetiségi, vallási és gazdasági ellentét nem fog nagyobb erővel kitörni, mint Ausztriában, ahol talán egyben-másban már túlmentek a kulminációs ponton.

Ausztriában egyelőre úgy látszik, hogy a vallási ellentét stagnál, az osztályellentét növekszik, a nemzetiségi pedig csökkenőben van. Természetesen ezek az erők leggyakrabban kombinációban fordulnak elő. Minden párt programja felöleli mindhárom kérdést és a keresztény szociálisoknak éppúgy van nemzetiségi és gazdasági, mint a szociáldemokratáknak vallási és nemzetiségi programjuk is. Sőt az egyes tények, cselekedetek okai is csak ritkán vezethetők vissza kizárólag az egyik ellentétre. Például bizonyos, hogy a csehek küzdelmében a szláv nyelvek jogaiért, amely harcban a polgárság vitte a főszerepet, nem kis fontossága volt a cseh értelmiség szegénységének, hogy kivált régebben a legnagyobb mértékben rá volt utalva állami és egyéb közhivatalokra. Viszont azt aényt, hogy a csehek (rövid ideig tartó) bojkottot indítottak a zsidó és német kereskedők ellen, kiki a magáéhoz jelszóval, tisztára *homo oeconomicus* okaival magyarázni fölötte önkényes volna.

Egészen véve azonban még mindig uralkodó a nemzetiségi érdek, amit eléggé mutat, hogy az egyetlen szociáldemokrata párt kivételével nincs olyan parlamenti párt, amely több nemzetiséget egyesítene magában. Olyanféle hangulat ez, mint ahogy több éve egy angol jellemezte e sorok írója előtt Írországot: Beszélhet ott az ember a legfontosabb gazdasági vagy társadalmi reformokról, mindenre csak az a válasz, hogy ez mind nagyon szép, de előbb kergessük ki az angolokat. Általában nagy hibát követne el az a politikus, akit korunk legújabb eseményei sem tanítottak volna meg arra, hogy mily tévedés feltételezni, mintha embertömegeket, sőt egyes embereket cselekedeteikben kizárólag vagy akárcsak elsősorban is racionális motívumok vezetnének.

Ha a nemzeti érzés fejlődési irányát akarjuk megismerni, a legfejlettebb nemzetiséget, a cseheket kell vizsgálnunk, akik általában *pacemaker*-ei, vezetői és példaképei a többi nemzetiségnek.

A cseh pártok fejlődési irányát három cseh párt egymásból való kialakulása jelzi: ócsehek, ifjúcsehek és realisták. Az ócseheknél a nemzeti eszme feltétlenül uralkodott, amelynek kedvéért a párt minden más eszmét habozás nélkül áldozott fel, aminek legmeggyőzőbb jele, hogy mint hagyta el Palacky oroszellenes, liberális és demoritikus programját és hogy mint szövetekezett a kezdetben szinte forradalmi cseh nemzeti párt a világ legkonzervatívabb és legklerikálisabb elemeivel. A Grégr által szervezett ifjúcseh párt fellázadt a liberális-demokrata program elvetése miatt, azaz nem akart a nemzeti eszme kedvéért sem összeállani az arisztokráciával és a klerussal, azonban a cseh közjoghoz ragaszkodott. Vagyis a párt ugyan még nem adta fel az agresszív nacionalizmust (mert ezt jelenti a cseh közjog), de már van oly politikai eszme (a demokrácia), amelyet nem hajlandó a nemzeti eszme kedvéért fel-

áldozni. Ebben az irányban tovább haladt a Masaryk és Gebauer által kezdeményezett realizmus, amely végleg sutba vetette a cseh közjogot és az *uti prossideti*s elv alapján keresett végleges, állandó kiegyezést a németekkel, egy a szocializmushoz igen közel álló politikai és közgazdasági program alapján.⁸ E három *étape* tehát így tüntethető fel: 1. Aggresszív nacionalizmus, amelynek végcélja az idegenek meghódítása és amely e cél érdekeihez képest egyaránt kész a feudalizmussal és a klérussal vagy a demokráciával és liberalizmussal szövetkezni (ócsenek). 2. Aggresszív nacionalizmus, amelynek végcélja az idegenek meghódítása, azonban mindig abban a feltevésben, hogy ennek eszköze csakis a demokrácia és liberalizmus és sohasem a feudalizmus és klerikalizmus (ifjúcsenek). 3. Defenzív nacionalizmus, amely megőrizni és erősíteni kívánja a saját nemzetiséget gazdasági és kulturális eszközökkel, elismeri azonban ugyanezt a jogát az idegeneknek is (realizmus).

Kiemelendő, hogy a nem abszolúte nacionalista pártok azt az *élan*-t, amelyet az ócsenek kizárólag a nemzeti eszmére irányítottak, a demokrácia felé fordították és ezért jelentkeznek e pártoknál, kivált eleinte, valami friss radikalizmus, a huszitaszellem újjáéledése, amely az óliberális vezetés alatti német polgári pártokban szimpátiát és irigykedést keltett.

Mínt hogy a csehek Ausztria vezető nem-német nemzetisége, ha a fenti megállapítás helyes, a többiekénél is várható ez a folyamat, hogy tudniillik *a nemzeti eszme háttérbe szorul a demokráciával szemben és az aggresszív nacionalizmus hanyatlásnak indul.*⁹

Igaz, hogy a mai helyzet, a háború óta épp azt látszik mutatni, hogy a realista párt nacionalizmusa nem gyöngébb a többi cseh párténál, mert hisz az ő vezérei vannak legsúlyosabban kompromittálva és egyáltalában semmi nyoma nincs annak, mintha a cseh nacionalizmus akár *relative*, a múlthoz képest csökkent volna, akár hogy kisebb volna más, kevésbé fejlett nemzetiségekénél, például a ruténhez vagy szlovénhez képest.

⁸ Hogy a mostani háború e viszonyokat mint befolyásolta, nem tartozik e dolgozat kereteibe.

⁹ Ennek a cseh szocializmus újabb története sem mond ellent. A cseh szocializmus külön szervezkedése és függetlenítése a bécsi központtól, nem egyéb, mint nyelvi alapon álló autonomisztikus törekvés, melyben a nyelv csupán legszembeötlőbb külső kifejezője gazdasági, hagyomány- és temperamentumbeli különbségeknek. A cseh szocializmusnál semmi esetre sem lehet szó *aggresszív* nacionalizmusról. A brit szakszervezeti mozgalom is gazdag a központ és a vidék közötti harcok történetében, sőt az angol, skót és ír szervezetek közt is eléggé erős az antagonizmus (l. Webb-ék műveit), de nemzetiségi kérdéstről beszélni mégis túlzás volna.

Utólag találtam a Conrad-féle *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*-ban (IV. k. 1183 l.) Herknernek e nézettel teljes egyező észrevételét: „... azonban az egész (cseh-német) vitának hátterében mégis a szakszervezeti mozgalom céljára és taktikájára vonatkozó bizonyos ellentét is áll általában véve. Mint ahogy a csehek már a 70-es években is nagy fogékonyságot mutattak anarchista eszmék iránt, úgy a legújabb időben az úgynevezett forradalmi szindikalizmus és antimilitarizmus is követőkre talált náluk”.

E látszólagos ellenvetések azonban közelebbi vizsgálat után nem mutatkoznak helytállóknak.

Mindenekelőtt hangoztatnunk kell, hogy *ma* még minden tekintetben a nemzeti érdek az uralkodó és hogy csupán oly *irányzat*, oly törekvés állapítható meg, hogy csökkenőben van, de e csökkenő erő még egyelőre nagyobb, mint a növekvő gazdasági (osztály-) érdek. Ez magyarázza egyúttal azt is, hogy a cseh nemzeti érzés abszolúte véve nagyobb, mint régebben volt, vagy mint amilyen például a szlovéneknél vagy ruténeknél, mert csak relative csökkent. Analógiával magyarázva a dolgot, az, akinek évi jövedelme 5000 koronáról 50.000-re emelkedik, abszolúte véve többet fog táplálkozásra költeni, mint azelőtt vagy mint amennyit az 5000 koronánál kisebb jövedelműek költenek, de százalékokban kifejezve, minél nagyobb lesz jövedelme, annál kevesebbet költ e célra. Valószínű, hogy a csehekénél, még a lakosság arányához képest is több nacionalista, sőt sovinszta egyesület, hirlap, stb. van, mint például a ruténeknél, ez azonban csupán azt mutatja, hogy egy gazdaságilag és műveltségileg haladottabb népnél egy relative gyöngébb irány is nagyobb erő, mint egy elmaradott nép legerősebb iránya. Szélső példát véve, egészen bizonyos, hogy Oroszországban 100 ember kevesebb egyházi lapot olvas és kevesebb pénzt áldoz egyházi célra, mint Franciaországban. Ebből azonban távolról sem következik, hogy a vallásosságnak a francia közéletben nagyobb szerep jut, mint az oroszban. A lényeges a fenti megállapításban az, hogy a csehekénél a nemzeti eszme viszonylag tért veszít. Igen fontos továbbá az a már minőségi változás, amelynek igaz, hogy csupán kezdete mutatkozik: az agresszív nacionalizmus defenzívá válik. Aki nyugalmi helyzetet akar a nemzetiségi kérdésben, csakis az utóbbi alapra helyezkedhetik. Mihelyt megindul az a folyamat, hogy a nemzetek defenzív alapra helyezkednek, megkezdődik egyúttal a haladás a nyugalmi állapot felé is. Elképzelhetetlen, hogy például a szocialistáknak vagy katolikusoknak más álláspontjuk legyen a nemzetiségi kérdésben, mint a védelmi, ellenben természetes, hogy mindazok, akik a nemzetiségi kérdésből élnek, épp oly elvi ellenségei a pusztá védelemnek, mint a hadseregszállítók a lefegyverzésnek.

A háború Ausztriára nézve a szlávok egy részénél összeütözést jelentett az állampolgári hűség és a faji érzés közt. E faji érzés a szlávoknál tudvalevőleg nem csupán a saját nemzetiségre terjed ki, hanem kisebb-nagyobb mértékben a többi szláv népre is. Bármilyen oka legyen, tény az, hogy a szláv szolidaritás (*ozajemnost*-nak, kölcsönösségnek nevezik a szlávok Kollár óta) reális politikai erő, nem pedig valami fantasztikus, ködös fogalom, mint a pántlatinizmus vagy pángermanizmus és hogy ennél fogva a legnagyobb szláv nép, az oroszok ellen való háború a csehekét dilemma elé állította. E pánszláv érzelem a neoszlavizmus által, amely a szláv népeknek egymástól független, demokratikus szervezetét jelenti, modern, demokratikus szintre kapott és a formájában épp oly továbbfejlődést mutat, mint az ifjúcseh párt az ócseh párttal szemben. A realisták a neoszlavizmus hívei voltak, amely a nyugateurópai demokrácia és liberalizmus alapján állt. Azt remélték, hogy a nyugati hatalmakkal szövetezett Oroszországban a többi szláv néppel (len-

gyekekkel, ruténnel) szemben lehető legaggresszívebb beolvasztó politikát űző cárizmus nem tarthatja magát e formában sokáig. A realisták egy része tehát azt entente oldalán látta a defenzív nacionalizmussal harmonikus egységbe olvadó demokráciát és liberalizmust. Ausztriát pedig mindezek ellenkezőjének fellegráruul tekintették. Talán gazdasági megfontolások is játszhattak közre. Úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a háborút követő bojkottban miért érje kár a cseh ipart, amikor a háború nem a cseh nép érdekében indult meg. A most meginduló követelések pedig a tótok és csehek politikai egyesülése irányában, amely mozgalomban a realisták szintén igen exponálják magukat, a magyar, sőt még a cseh közjog szempontjából is határozottan agresszív törekvés, ha ellenben nem a történelmi jog alapján állunk, hanem néprajzi alapon és ha elfogadjuk, hogy a cseh és tót nép egy (ami természetesen épp oly kevéssé igaz, mint a nagyorosz és a rutén nép egysége), akkor e törekvés csupán defenzív. Általában az agresszív és defenzív nacionalizmus fogalma viszonylagos, aszerint, hogy a történelmi (cseh közjog) vagy a természetjog alapján állunk-e. Az előbbi szempontból a csehnyelvű közigazgatás, iskola stb., csehországi német földön defenzív, az utóbbi alapján agresszív politika. Hogy a csehek azért a veszteséért, amelyet a két millió német beolvasztásáról való lemondás jelent, a két millió tótkban keressenek kárpótlást, azt először a francia Léger ajánlotta a cseheknek a 70-es évek elején. Masaryk is lehetetlennek vél egy oly országot, amelyben két millió hazaáruló (tudniillik a két millió német) van. Ezért tartják a realisták a németekről való lemondást reálpolitikának. Hogy ezt épp most nem hangoztatják és hogy *most* nem a cseh közjog elleni küzdelmet vélik leginkább kiemelendőnek, az épp oly természetes, mint hogy ma nálunk a választójogi küzdelemben a szocialista és demokrata párt szintén nem a nemzetiségek választójogát tolja előtérbe, noha tisztán elméleti szempontból azt lehetne mondani, hogy ez az elvi elválasztóvonal, hogy aki ezt akarja és *csak* aki ezt akarja, az akarja igazán a választójogot.

Há az osztrák és magyar nemzetiségek erejét akarjuk egybevetni, legcélszerűbb a leggyöngébb osztrák és a legerősebb magyar nemzetiség kultúrájának néhány adatát összehasonlítani. A románok száma nálunk 2,948.186, a szlovéneké Ausztriában 1,252.940.

Egyetemi hallgatók száma (1913 nyári félév)	román 414	szlovén 375
Műegyetemi hallgatók száma (1913 nyári félév)	román 54	szlovén 141
	szlovén	1
	szlovén-német	8
Középiskola van: román		5
	román-magyar	2
Középiskolai tanuló: román		4.164
	szlovén	3.827
Elemi iskola	román 2,257	227.234 tanulóval
	szlovén 995 (ebből 145 szlov.-német)	167.915 tanulóval

Hírlap (1913)	román	39
	szlovén	101
Napilap (1914)	román	2
	szlovén	5
Írni-olvasni tudók száma (1910)	román	830.809 (28%)
	szlovén	962.234 (76%)

A szlovéneknek körülbelül 80.000 tagot számláló kulturegyletük van, amelyhez hasonló arányú magyar egyesület sincs, nem-hogy román. A politikai pártélet a románoknál teljesen embriónális állapotban van, egy pártnál többről szó sem lehet a nagy belső gyöngeség miatt. Ezzel szemben a szlovéneknél erősen szétvált két polgári párt van (liberális és katolikus). A szocializmus ugyan abszolúte véve gyöngye, de hasonlíthatatlanul erősebb a román szocializmusnál, amelynek tudtommal csupán egy, a magyar párt által támogatott tengődő hetilapja van, ezzel szemben a háború előtt a szlovéneknek volt egy szocialista napilapjuk, egy jó tudományos szemléjük és 13 szaklapjuk. 1900-ban (újabb adat nem volt) 135 román anyanyelvű állami, 137 vármegyei és 91 városi tisztviselő. Noha valószínűleg a tényleges helyzet jobb, mert, mint sejthető (sok román köztisztviselő vallja magát magyarnak) semmi kétség sem lehet aziránt, hogy e tekintetben a szlovének helyzete, akik Krajinában feltétlenül uralkodnak, sokkal kedvezőbb. Általában a szlovén intelligencia nagy része, mint szegényebb nemzeteknél általában, közszolgálatban áll. Hozzáteendő, hogy gazdaságilag (földművelés, ipar, kereskedelem) a szlovének sokkal jobban állnak és hogy legfeljebb a román bankok mérhetőek össze a szlovénekkel.

E néhány adat eléggé mutatja, hogy a leggyöngébb osztrák nemzetiség abszolúte véve nagyobb súlyt képvisel a legerősebb magyarnál. Ezzel szemben nagyon kiemelendő, hogy viszont *kulturális tekintetben* relatíve nagyobb erőt jelentenek, mint a szlovének vagy akár a csehek is az egész német kultúrához (tudniillik a birodalmihoz) képest. Már pedig a leendő politikai küzdelemben e viszonylagos erő, a haladásban való távolság a döntő. A magyar nemzetiségek azért érhetik könnyebben utóit a magyar kultúrát, mint az osztrák nemzetiségek a németet, mert ez a távolság nálunk kisebb, mint náluk. Minél kisebb lesz e műveltségi távolság, annál hangosabb és tudatosabb lesz a nemzetiségek követelése politikai önrendelkezés tekintetében is. E követelés az idegenekkel szemben egyetlen egy szóban foglalható össze: nem az, hogy az idegenek javuljanak meg és kormányozzanak jobban, hanem hogy *távozzanak*. Minden önállóság hiba volna e tekintetben.

Hogy a magyar nemzetiségeknek például közoktatási tekintetben vannak és lesznek kívánságaik, az könnyen sejthető. íme, néhány adat 1910/11-ből:

13.026 magyarnyelvű népiskolával 3504 nem-magyarnyelvű áll szemben. Ezek közül román 2301, német 436, tót 418, szerb 269, rutén 61.

	saját anyanyelvén tanult
225.985 román anyanyelvű tanuló közül	168.615
235.754 német	45.728
256.842 tót	47.415
43.949 rutén	4.170
45.942 szerb	38.549
22.089 horvát	53

Ami a kisdedóvókat illeti, itt az aránytalanság: még nagyobb. A részletes felsorolás helyett talán elég megemlíteni, hogy 2626 magyar foglalkoztatási nyelvű intézettel 157 nem-magyar áll szemben, holott a magyarajkú gyermekek száma 146.683, a nem-magyaroké pedig 98.546.

Nem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy a csehek gazdasági és kulturális erő tekintetében, ha *talán* nem múlják felül a magyart, mindenesetre sokkal inkább számbaveendően esnek latba, mint nálunk általában hiszik. Tény az, hogy nálunk a csehek nagyon alábecsülik erő dolgában és hogy nagyon is ideje volna revízió alá vetni e felfogást, amely jogosult lehetett a 67-es kiegyezés idejében, de ma már teljesen idejét multá. A csehek egy hektáron kétannyit termelnek, mint mi. Iparuk sokszorosan felülmúlja a mienket. Analfabétáik úgyszólván nincsenek (a 6 éven aluliak beleszámításával csak 6%; a németeknél 8%). A csehnyelvű népiskolákban (1913) 1,065.990 gyermek tanul (a magyarnyelvűekben 1,107.497). A prágai cseh egyetemen 4249 cseh anyanyelvű hallgató van, a budapestin 6141 magyar, a prágai és brünni cseh műegyetemen 2978 cseh hallgató van, a budapestin pedig 2231 magyar. 1914-ben 1522 magyarnyelvű hírlap jelent meg, 1913-ban 1295 cseh. E pár adat is elég figyelmeztető arra, hogy milyen erőt jelentenek ma a politikában a csehek.

Végül még egy körülmény említendő meg a kulturális erő mérlegelésekor. Ez a kultúra belső nemzeti ereje, hogy tudniillik a kultúrában mennyi az idegen tartalom. Világos ugyanis, hogy minél nagyobb valamely idegen befolyás, annál kisebb e kultúra belső ellentálló képessége ezzel az idegen kultúrával szemben. Nyilvánvaló, hogy például a magyar kultúra nagyobb ellentállóképességgel bírna az orosz, mint a német kultúrával szemben. Így vizsgálva a dolgot, a cseh kultúra belső nemzeti erejét jóval kisebbnek fogjuk találni a magyarénál. A cseh középosztályban a német nyelv sokkal elterjedtebb, mint nálunk. Nálunk a német nyelv és a *közvetlen* német kultúra a középosztály nagy részéből teljesen vagy csaknem teljesen hiányzik. Csehországban alig képzelhető akadémikus műveltségű ember a német nyelv többé-kevésbé szabatos tudása nélkül és úgy, hogy műveltsége ne származnék túlnyomó részben közvetlenül német forrásból, német könyvekből. Ily tekintetben fokozatot lehetne megállapítani néhány osztrák-magyar nemzetiség közt: szlovének (itt még a parasztok is tudnak németül), csehek, horvátok, magyarok. A magyar anyanyelvűeknél a német kulturbefolyás igen csekély, többnyire csak magyar közvetítéssel érvényesül. Kiemelendő továbbá, hogy a balkáni népek, például a románok és szerbek belső nemzeti kulturereje jóval nagyobb a mienkénél, amiben a hadseregnek kétségtelenül igen nagy szerep jut. Debrecen, Szeged, Kecskemét nincs annyira magyar, mint amennyire szerb Kragujevac, Krusevac, Nis.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Benedek Marcell: A középiskolai tanárság helyzete.

A háború harmadik esztendejében napilapjaink között üdvös versengés indult meg. Majdnem valamennyinek megvan a maga kisebb-nagyobb középosztály-mentő akciója. Nem szabad ezt a versengést lekicsinyelni azért, mert egyben üzletnek is jó. Örvendetes, a középosztály jövőjére nézve biztató tünet, hogy a vele való foglalkozás kezd üzletté válni. Senki sem várhatja el a sajtó nagykapitalista üzemétől, hogy esztendőig önzetlenül foglalkozzék bárminő témával is. Ha a középosztállyal érdemes foglalkoznia, ez annyit jelent, hogy a középosztály végre valóban öntudatra tud ébredni.

Az e tárggyal foglalkozó cikkek nagy tömege megkönnyíti a tudományos szociológia adatgyűjtő munkáját. Újságírók és alkalmi cikkírók, bármily dilettáns módon is, de kénytelenek adatokat, táblázatokat hordani és állítani össze, hogy frázisokba ne vesszenek. A megélhetés olyan titkai kerülnek ma napvilágra, melyek nem is olyan régen a szegénylősség, cifra nyomorúság hét pecsétje mögött szenderegtek.

E sorok írója sem egyéb dilettáns, alkalmi szociológusnál — s a következőkkel semmi egyéb célja nincs, mint a tudomány igazi művelői számára megvilágítani a középiskolai tanárság helyzetét, főképen azokban a speciális (erkölcsi és lélektani) vonásokban, melyek a tanárságot a fixfizetéses középosztály többi tagjaitól oly szerencsétlen módon választják el.

I. *Anyagi helyzet.* Az alap itt kétségtelenül közös: a tanári fizetésből épp oly kevésbé lehet (és lehetett a háború előtt is) megélni, mint bármely más köztisztviselői fizetésből. Azok a napilapokban néha feltűnő számítások, melyek egy IX. fizetési osztályban levő családos tanár háborúelőtti költségvetését mutatják be és úgy tesznek, mintha akkor abból a fizetésből meg lehetett volna élni: minden adatukban tévesek. Alaphibájuk mindjárt a *lakás* tétele. A IX. fizetési osztály lakbére Budapesten 1000 korona. Művelt, családos embernek feltétlenül szüksége van három szobára. Ezt 1400—1500 koronán alul már régen nem kapta meg Budapesten. Ha a perifériákon olcsóbban lakott valaki, a különbözetet villamosköltségben fizette meg. A lakbér mellékajzásait is számításba véve, a VII. fizetési osztályba kell feljutni annak, aki háromszobás lakására a törzsfizetéséből nem akar ráfizetni. Csakhogy akkor már negyvenöt éves, felnőtt gyermekei vannak, nem lakhatik három szobában ...

A tanár anyagi helyzete két főponton különbözik más köztisztviselőétől. Az egyik, hogy *mint tanár* nem is remélhet

nagyobb előlépést a VII. fizetési osztálynál. Ez röviden annyit jelent, hogy a tanári pálya a legvégén sem tartja el a maga emberét. 7000 korona a háború előtt sem volt olyan összeg, amiből iskolába, egyetemre járó gyermekekkel meg lehetett volna élni. És hány tanárból lesz igazgató, főigazgató, vagy egyetemi rendes tanár? A másik főkülönbség ezzel szemben: a mellékfoglalkozás szinte intézményszerűen elismert volta. A tanár *de facto* kevesebb órát szentel az iskolának, mint a hivatalnok az irodának. Akárhányszor bebizonyították is tanári lapok, hogy a tanítás munkája mennyivel fárasztóbb, intenzívebb a hivatalnoki munkánál, mennyi előkészületet, folytonos művelődést követel: nem is hallgatólagos, de nyílt megállapodás volt, hogy a feltétlenül elégtelen fizetés pótlására szabad és lehet is a tanárnak mellékfoglalkozás után látnia. Az iskola-fenntartó egyszerűen nem követelt egész embert, minthogy nem adott egész embernek elegendő fizetést. Hogy ez a nyílt megállapodás mily erkölcstelen megoldása a problémának, azt felesleges bővebben fejtegetni. De hogy még ennél rosszabb megoldása is képzelhető, abból ízelítőt adott a háború. A tanárság most nagyobb óraszámra van kötelezve az iskolában, tehát tényleg is kevesebb ideje marad mellékfoglalkozásra, amellett — éppen jókor — különböző ellenőrző és szigorító intézkedések nehezebbé is tették a mellékfoglalkozások vállalását — de anélkül, hogy ennek logikai következképpen most már az iskolafenntartó vállalna az *egész ember* eltartását. (A 30—35 százalékos segélyeket a drágaság ismeretes arányai-val szemben talán felesleges is megemlíteni.)

Mind e nehézségek ellenére is meg lehet állapítani, hogy a tanárságnak az a része, mely ma emberinek nevezhető életet él, a — mellékfoglalkozásából él. Elég gyakori eset, hogy tanár és tanárnő összeházasodik, de tapasztalás szerint a két fizetés sem elég; megtörténik akárhányszor, hogy a férfinak is, az asszonynak is van egy vagy több mellékfoglalkozása. És ez még mindig nem luxuskiadásokra, hanem a rendes, kispolgári életszínvonal fenntartására kell. Elképzelhetetlen titkos nyomorúságok rejtőzhetnek olyan vidéki helyeken, ahol a mellékfoglalkozás lehetősége csekély vagy semmi.

A tanári mellékfoglalkozások fő típusai: magánosoknál való óraadás és magániskolákban való tanítás. (A tankönyv-írás most, a háborúban, igen keveset jelent — ezen a téren csak a kiadók aratnak.)

A magánosoknál való óraadás vidéken nehéz és kevés haszonnal, sok erkölcsi megalázással járó munka. A fővárosban kétségtelenül jobb a helyzet. Hivatalosan az az állapot, hogy senkinek sem szabad a maga intézetébe járó vagy ott vizsgázó növendéket tanítani; máshonnan való tanítványt is be kell jelenteni; két magánelfoglaltságra nem szoktak engedélyt adni. Vidéken, különösen, ahol csak egy középiskola van, csaknem teljesen diákok közébe siklott át a magánóraadás. Budapesten azonban egyik iskola tanára taníthatja a másiknak növendékét, legfeljebb nehezebben jut hozzá. De előfordul, hogy titokban a saját iskolájában van magántanítványa, vagy — ha idegen iskolában is — egy második, harmadik, negyedik, akit már nem jelenthet be. Az ezzel járó, a növendékkel megosztott titkolózás természetesen nem igen használ az állás

erkölcsi tekintélyének. Dehát élni kell — és az a munkaadó, aki maga vette el munkásától a megélhetés eszközeit, legkevesebb joggal háborodhatik fel ezen. Inkább magának a tanárságnak fáj, hogy önérzetben, kényességben lassankint lejjebb-lejjebb kell csúsznia.

A magánórak díjazása a lehető legkülönbözőbb: óránként 15 koronától 4—5 koronáig megy le a skála. E tekintetben éppen most folynak bizonyos kísérletek, hogy a tanárságod egységes árszabályozó fellépésre bírják: erről később lesz szó, a szervezkedés kérdésénél.

A magániskolák tanárai a „biztos” kereset fejében jóval olcsóbban adják el munkaerejüket. Erről a témáról nehéz nyugodtan és objektíven írni. Az állam, a község, a felekezet szolgálja beletörődhetik a maga vállalt szegénységébe: erkölcsi testület erkölcsi céljait szolgálja. Mikor magánvállalkozóval szerződik, más a helyzet. Itt a nyerni akaró tőkével áll szemben. És a tőke a-morális volta sehol sem ütközik ki oly bántóan, mint mikor a tőke iskolát csinál. Még ha nem is beszélünk az egyenesen immorális bizonyítványgyártó intézetekről, a kultúra túrt házairól — érthető az az ellenszenv, ami csak valamennyire ideális gondolkozású tanárt ilyen vállalkozások szolgálatában elfog. És mégis — a háború előtt a magániskolák директорainak pompás előszobáiban nyüzsgöttek a munkát kereső tanárok... Ma, természetesen, előfordul, hogy ezek a direktorok indítanak kétségbeesett hajszát tanárok után, de a tanárság hallatlan szervezetlensége mellett még a kínálat és kereslet törvényei sem tudnak érvényesülni: a magániskolákban való tanítás díjazása a mai körülmények között is alig emelkedett.

A magániskolák általában véve azt az óradíjat szokták fizetni, amit az állam ad az óratöbbletért — és ez megfelel egy helyettes tanár díjazásának. Már az is megszégyenítő, ha idősebb, például VII. fizetési osztályban levő tanár ezért a pénzért saját iskolájában kénytelen tanítani. (Ettől a kellemetlen érzéstől a háború folyamán megszabadította a tanárságot az a miniszteri rendelet, mely szerint a kivételes állapotra való tekintettel, a törvényes 18 óra helyett 24-re is kötelezhető mindenki — ingyen.) De magánember, iskola-üzlettulajdonos, bizonyítványgyáros szolgálatában állani éveken keresztül és ősz hajjal is helyettestanári óradíjakat kapni... ez az igazi megalázás. Egy őszhajjú professzornak sem jut — és nem is juthat! — eszébe azt mondani: uram, az *első tizennyolc* óramért én már nem 2—3 koronát kapok, azért nekem ez a szegény állam, város vagy egyház is 7—8 koronát ad már, címet, tisztességet, nyugdíjigényt, a köz szolgálatának öntudatát — mért szolgáljak én a te zsebednek 2—3 koronáért?...

Az őszhajjú professzorok azért nem mondják ezt, mert a magániskolák találnak — legalább a háború előtt bőven találtak — állásnélküli, éhes, Budapesten maradni vágyó fiatalembereket, akiknek kapóra jött a 2—3 korona is; a leányiskolák meg éppen dúskáltak — és egyre jobban dúskálnak — az egyetemről kiözönlő tanárnőkben, akiket a nagy iskola-fenntartók vagy egyáltalán nem, vagy csak vidéken tudnának elhelyezni.

A helyzet most a következő: az ószhajúk helyettesztanári óradíjakért tanítanak, mert félnek a fiatalok konkurrenciájától és mert végre is: nekik ez a jövedelem „csak” mellékkereset, vagy *egyik* mellékkeresetük. A fiatalok pedig kénytelenek *megélni* az ilyen módon megszabott óradíjakból, mert hiszen többet csak nem követelhetnek az öregeknél. Így ölik egymást a tanárok és így építenek házakat a magániskolák direktorai... akik pedig rá vannak szorulva a tanárookra. A velük szemben való szervezkedés kísérletéről később.

Íme, ezek nagyjában a tanárság speciális anyagi problémái: a megélhetési minimum elérésének reménytelensége a pálya végén is a mellékfoglalkozás intézményszerű volta. E két szempontot kell figyelembe venni, ha a tanárság anyagi érdekek alapján való szervezéséről van szó.

II. *Erkölcsei helyzet.* Ami a tanárságnak a társadalomhoz való viszonyát illeti: kétségtelen, hogy tekintélye az utolsó időkben emelkedett. Ez egyrészt bizonyos régi típusok kihalásával, egy újabb, komolyabb és számottevőbb nemzedék feltűnésével függ össze; másrészt — a középosztály-akciók következményeképpen — a napisajtó megváltozott hangjával. Még előfordul egy-egy olyan ösztönszerű kitörés, hogy ha valame-lyik cikkíró rossz napot akar szerezni Wilsonnak, per „Wilson tanár úr” beszél róla — de általánosságban az iskola és a tanítással foglalkozók fontossága beleivódott a köztudatba. Azt mondhatjuk, hogy a tanítót, tanárt mindenki komolyan veszi már, csak tulajdon felettes hatásága nem. E soroknak nem lehet célja azt a szellemi szolgálatot, gyermekes gyámság alá helyezést rajzolni, mely a tanítóság osztályrészéül jutott; az olvasó mellesleg levonhatja a következtetést abból, amit a tanárság — Zichy János szerint a magyar intelligencia crème-je — helyzetéről hall.

Legfőbb, az egész köztisztviselői karral közös baj: a szolgálati pragmatika hiánya. A pragmatikát nem is ígéri a kormány, s a mostani viszonyok között talán nem is volna sok köszönet abban, ha megcsinálná.² A helyettes tanárt ma minden megokolás nélkül el lehet bocsátani. A rendes tanár szolgálati érdek címén áthelyezhető. Ez a lehetőség maga elég arra, hogy minden bátor fellépést — egyesületben vagy sajtó útján — csirájában elfojtson. Az eddigi képviselőválasztásokon vidéki tanárnak, aki szem előtt volt és szavazata jelentett valamit, alig lehetett a kormány ellen szavaznia. (Budapesten legalább nem figyelték az embert.) Most ezen mégis változtat a városok titkos szavazása. Egyébként még nem oly régi dolog, hogy az igazgatók készítette titkos minősítésből kihagyták a tanár politikai felfogásának ismertetését.

¹ Éppen mert a VII. fizetési osztály maga sem megélhetési alap többé, nem foglalkozom itt a tanárságot és még néhány köztisztviselői ágat jelenleg igen izgató problémáival: az évek óta megígért és most aktuális státuszrendezéssel. A tanárságnál ez a mostani létszámnak a VII—VIII—IX. fizetési osztályban való megharmadolását, egyenletes elosztását jelenti. E sorok írásakor még fölötte kétséges, hogy teljesíti-e a kormány erre vonatkozó határozott ígérését.

² E sorokat szerző még a Tisza-kormány bukása előtt írta. (Szerk.)

A világfelfogás kérdése, ha nem kerül is az írott minősítésbe, ma fontosabb, mint valaha. Különösen vidéken. A budapesti tanár, főként, ha eleve lemond a pályáján való mindenemű érvényesüléséről, aránylag szabad. Vagy elvész a tömegben, vagy éppen nevének ismertebb volta, társadalmi összeköttetései bizonyos fokig immúnissá teszik kicsinyes zaklatásokkal szemben. A vidék azonban valóságos melegágya a reakciós, sok helyen klerikális abszolutizmusnak. A főigazgató megtilthatja (adott esetben meg is tiltotta), hogy bizonyos könyveket — modern magyar írókról volt szó — a tanári könyvtár számára megszerezzenek. Egy vidéki tanár ellen fegyelmi vizsgálatot indítanak, papi feljelentésre, mert *Krisztus és Sokrates* című dolgozatot íratott. Barkóczy órájában kinevezett fiatal kongregációs igazgatók utólag is szívesen szereznek érdemeket hasonló fegyelmi vizsgálatokkal, ahol a tanári tekintély növelésére diákokat is felvonultatnak a tanár előadásairól készült jegyzetekkel. A zsibbasztó vidéki életben megsavanyodott kollégák maguk is irigykednek egymásra és ádáz hadjáratokat folytatnak egymás ellen — a nyilvánosság előtt.

A felekezeti iskolák tanárai, természetesen, még szigorúbb gyámság alatt állanak mindenben, amit kimondanak, leírnak vagy elolvasnak. És nem lehet elégszer megírni, hogy valamennyi felekezet pályázati hirdetéseiben ott szerepel ez a követelés: házas pályázó igazolni köteles, hogy a felesége is az illető felekezethez tartozik. Természetesen a megválasztott tanár sem maradhat meg állásában, ha más vallású nőt vesz el.

Mindezek a kiszakított részletek eléggé bizonyítják, hogy a tanárság legnagyobb részét valóságos erkölcsi kiskorúságban tartják, önálló gondolkozásának minden megnyilvánulását lehetlenné teszik a mai állapotok — még akkor is, ha a tanár semmit sem akar, csak békén megvénülni a maga helyén. De ezt a magasztos lemondást senki sem kívánhatja négyezer, jobbára családos, nyomorúsághajszolta embertől. Érthető, ha a vidéki kisvárosból nagyobb városba, nagyobb városból Budapestre törekszik, ha tanárból igazgató, igazgatóból főigazgató szeretne lenni; ha szeretne egyévi szabadságot utazási ösztöndíjjal, nyaralási segélyt, fiának ösztöndíjat stb.... Milyen kevés mindez, de mégis — ha egy vizsgabiztosságot, vagy százkoronás tankönyvbírálatot ideszámítunk még — körülbelül ennyi az egész, ami miatt „csendben maradni”, vagy éppen stréberkedni érdemes. És ezt sem lehet rossz néven venni, legalább addig nem, míg a tanár semmit el nem érhet pusztán tanári érdemével. Sem minisztériumnak, sem egyházi főhatóságoknak még csak szervük sincs arra, hogy az arravalóságról valamiképen tudomást szerezzenek. A minisztériumban jogászok intézik a középiskolák ügyeit. Közül volnának ugyan a főigazgatók, de, ha méltóságuk nem tiltaná, ők árulhatnák el a legcifrább titkokat arról, hogy — mennyire nem kérdezik őket. Az érvényesülésnek egyenes, világos, természetes útja egyszerűen nincs. Minden sikernek megvan a maga sajátságos története. Ennek erkölcsi hatásáról kár is lenne sokat beszélni.

III. *Szervezkedés.* Talán már az eddig elmondottak is megvilágítják egy-két oldalát annak a kérdésnek: miért a leg-

nehezebb dolog éppen a tanárságot szervezni. Szervezkedéshez erkölcsileg független, egyénileg bátor és temperamentumos emberekre van szükség. A középiskolai tanárság már ez okból sem található saját soraiban megfelelő vezető. Eddig rendszeren egyetemi tanár volt a legelső tanárszervezetnek, az Orsz. Középisk. Tanáregyesületnek elnöke. Az egyetemi tanár erkölcsi függetlensége kétségtelen; bátorsága, haladásra való készsége, temperamentuma — az már egyéni kérdés. Egy felelőtlen „szélsőbaloldal”, mely az esetleges temperamentumhiányon segítsen, a tagok függő helyzete miatt elképzelhetetlen. Az egyesület éppen ezért évtizedeken át lassan, kevés eredménnyel dolgozott a tanárság érdekeiért és még azt is csak az utolsó évtized keserű ostorcsapásainak hatása alatt tudta elérni, hogy a középiskolai tanárság *majdnem* teljes számmal tagjai sorába lépjen.

A tanárság a maga egészében sem akkora szám, hogy tömegével imponáljon. De még ez a néhány ezer ember is többféle szervezetben oszlik meg. Az országos egyesületbe való belépés sem jelenti azt, hogy ez az alig mozduló, álmodozó egyesület maga képviselné a tanárságot. A protestáns felekezetek tanárainak régóta külön egyesületük van speciális érdekeik védelmére. Ez érthető alakulás mellett van egy kevésbé érthető, de annál aktívabb: a katolikus tanáregyesület. Ez tudniillik nem katolikus iskolák tanárait, hanem mindenféle iskolák katolikus vallású tanárait foglalja magában — tehát tisztán, hangsúlyozottan a *felekezet* jelszavával szervezi a tanárságot. Barkóczy idejében ez az egyesület nagyobb állami segínyt kapott az országosnál; azóta az országosét is felemelték ennek az összegére. Igazgatók, főigazgatók, egyetemi tanárok sokkal buzgóbban szerepelnek benne, mint az országos egyesületben.

De ha még csak így volna tagolva a magyar tanárság! Végtére is, minthogy az országos egyesületnek majdnem mindenki tagja, remélni lehetne, hogy ha ez az egyesület komolyan mozogni kezd, eredményes akciót is indíthat. Hiszen volt országos tanári kongresszus az egyesület elnökének vezetése alatt, s e kongresszuson elég egyöntetűen hangozott fel a tanárság elkeseredése. Csakhogy a kongresszus és az egyesületi működés között olyan különbség van, mint az indulatszó és a szónoki beszéd között.

A tanárságban még egyáltalán nem érett meg az anyagi és hatalmi alapon való szervezkedés gondolata. Nehéz ezt másnak nevezni, mint betegesen elfajult idealizmusnak: de kenyérkérdésben sem szívesen ül le tárgyalni szabadgondolkodó tanár klerikálissal vagy megfordítva. Ez a tanárság szervezésének egyik legnagyobb lélektani nehézsége. Olyasmi, ami egyetlen más foglalkozási ágban sincs meg.

A másik nehézség: a tekintély... Azokban a lapokban, ahol tanárok egymásnak írnak, még csak látni helyel-közzel panaszokat lyukas cipőről és effélékről. Helyel-közzel, mert az ilyen panaszoknál gyakoribbak a legújabb német pedagógiai munkák hat-nyolcoldalas ismertetései (nem pedagógiai, hanem egyesületi, tehát a tanárság anyagi és erkölcsi érdekeit szolgáló hivatott közlönyben!) Hanem a katedrán természetesen nem jelenik meg az a lyukas cipő, hacsak egy-egy vidéki

helyettes tanár lábán nem, kivételképen. A tanár jobban felöltözik és tisztább gallérral, borotváltabban jelenik meg az iskolában, mint az osztálytanácsos a hivatalában. Mert — tekintélyt kell tartani. És ezért nem szeret a tanár a nyilvánosság előtt lármázni. Ezért volt tanúja e sorok írója annak, hogy mikor a már említett kongresszus testületileg a miniszter elé vonult, az utcán sok tanár szégyenkezett e „szocialista felvonulás” miatt az arra járó tanítványok előtt.

Szocialista — ez a szó vezet át a harmadik lélektani nehézséghez. A tanár egész életében fegyelmez, de maga fegyelmezhetetlen. Azaz, hogy a hivatalos gyámság előtt kénytelen meghajolni, de egyébként féltékeny a maga egyéni jogaira. Mint ahogy az osztályban hivatalból legokosabb, az akar lenni mindenütt. Nemcsak a más világnézetű tanárral nem ül le egy tanácskozáshoz, de a magasbírók közül is sértődötten áll fel, ha nézeteit nem osztják mindenben. Együttes akció, egyéni nézetek alárendelése a közös, szervezeti érdekek — eddig nem jutott még el. Hangsúlyozom: az sem, aki nem akar magának semmit. *Itt*, ezen a területen legalább védi a maga egyéni szabadságát — a nyomorúsággal, erkölcsi függéssel együtt.

Azt sem szabad felednünk, hogy a szervezkedés — anyagi, hatalmi szervezkedés! — gondolata határozottan szocialista ízű. Ámbár azok, akik ma ezt a szervezkedést előkészítik, minden világnézeti kérdést ki akarnak zárni belőle, ezen a ponton ütköznek a legnagyobb nehézségbe. Enni, világnézetkülönbség nélkül, mindenki akar, de azok, akik gyermekkoruk óta megszokták, hogy *cucilistának* ejtik ki a *szocialista* szót, idegenkedni kezdenek a szervezet, szervezkedés szavak hallatára, öntudat alatti okok ezek, de félelmesek...

És a tanári idealizmus — *last not least* — a legnehezebben agyonverhető jelszó, mellyel addig táplálták a nemzet nap-számosait, hogy most már vérükké vált. Tanári idealizmus: ezen, józan ész ellenére, nem azt kell érteni, hogy a hivatásunkat iparkodjunk minél tökéletesebben betölteni, hogy iparkodjunk egészen az iskolának élni (aminek első feltétele, hogy az iskola eltartson minket, minden kulturális igényünkkel), hanem azt, hogy anyagiakról ne beszéljünk, anyagi érdekeink megvédésére ne szervezkedjünk. Ezt tanárok mondják, hiszik, tanúsítják passzív magatartásukkal.

Ennyi nehézség, speciálisan tanár-lélektani akadály ellenére most kísérletek történnek a tanárság anyagi és hatalmi alapon való szervezésére. Egyik, általánosabb jellegű lépés a tanárok belépése az országos tanítóegyesületbe, amely tömegével és aktivitásával bizonyára sokat jelent a tanárságra nézve is. Külön tanári kérdésben próbálkozik meg a szervezkedéssel az Országos Középiskolai Tanáregyesület Budapesti Köre. Ez a kísérlet, akár sikerül, akár nem, lélektani és szociológiai szempontból egyaránt érdekes és mint kezdet, nagyjelentőségű. A kör összes tagjait (körülbelül 600 embert) be akarják léptetni egy beszerzési csoportba, mely a legfontosabb szükségleti cikkek lehetőleg olcsó megszerzését tenné lehetővé. Egyidejűleg akciót indít abban az irányban, hogy magánórák és a magániskolái tanítás díjazására nézve a budapesti tanárok megállapítsanak egy minimumot, melyet

magukra nézve kötelezőnek ismernek el. A két akció kapcsolata nyilvánvaló. Az első hatalmi eszközt ad az összesség kezébe azzal szemben, aki a másodikban megsértené az összesség érdekeit. _

Ha ez a kísérlet sikerül, kétségtelen, hogy a maguk speciális (feltétlenül sokkal nehezebb) viszonyai között a vidéki körök is követni fogják a példát, a budapestiek pedig még sok más területre szélesíthetik ki szervezkedésüket (könyvkiadók!).

Egyszer meg kell kezdődni az erkölcsi gyámkodás ellen vívott, *szervezett* küzdelemnek is. De ehhez az első kísérletek sikere szükséges. Ez pedig semmi külső körülménytől nem függ annyira, mint magától a *tanári pszichétől*, ettől a sajátosságos valamitől, amit most megpróbáltam néhány fontosabb oldaláról ismertetni.

Neufeld Béla: A nemzetiségi kérdés lélektanához.

Beszélnék dualista morálról úgy az egyedek, mint a közületek életében: és pedig teljes joggal. A megítélésnek kettőssége meglepő érzékletességgel nyilvánul meg a nemzetiségi kérdésben. Az emberek felujjongó lélekkel üdvözik az orosz forradalom eseményeit, a társadalmi, vallási és nemzetiségi egyenjogúsítás nagyszerű manifesztációját; de ugyanakkor megdöbbenő érzékletlenséggel és türelmetlenséggel utasítanak vissza minden olyan kísérletet, amely ez általános emberi eszmények megvalósítását célozza saját nemzetük életében.

Megfigyeléseim szerint, a tömegeknek lelki rezonanciája az orosz forradalommal szemben a legintenzívebb és legegységesebb volt, mert a forradalom kisugározta eszmények hódító ereje korunkban szinte egyetemes fogékonyagra talál. Az emberek, ha nem is tudják a végbement változások belső értékét és jelentőségét felfogni (és vajjon képes-e valaki *ma* erre!), idegeikkel ösztönösen megéreztek a változások méhében lapangó egyetemes emberi értékeket. Láttam írástudatlan rutén parasztot felderülő, sugárzó arccal, amidőn hozzátartozója az orosz eseményeket olvasta, láttam szánalmas gettó-zsidót, ki kezeit a magasba lóbálván, el csuklón mormolta háláját az Égnek...

Igen, az emberek szerelemmel szívták be orosz testvéreik diadalmas, felszabaduló hangjait és lelkükben ünnepet ültek a világ lelkiismeretének elfojtása közepette — a megkötöttségből, a lenyűgözöttségből való megszabaduláson. Saját gyászukban mások feltámadását ujjongták, üdvösséges, drága sejtetőjét a világmegváltásnak.

Es mégis: e nagyszerű lelki alkat menten idegessé torzul, ha a saját nemzetiségeinkről, ha azoknak az orosz forradalom szellemében való méltatásáról beszélünk. Az ember fejéhez kap, látván e súlyos ellentmondás jelenségeit s első benyomásaiban kegyetlenül csalódottnak érzi magát. Hogyan? Ami

nemes, fennkölt és áhitott másutt, az itthon, nemtelen, ártalmas, visszaszító volna? Kétféle volna a *valóság* és kétféle a *morál*? Úgy látszik.

Az emberek nagy többségének öntudatában nem ötlük fel az ellentmondás, s az észrevétlenül hozzájuk settenkedett szuggesztiók fátyolozzák látásukat és bénítják kritikai érzéküket. Csak körül kell néznünk. A magyar sajtó jelentékeny része ma is bösz nemzetiségi heccekben tobzódik. Elteti az orosz forradalmat, a wilsoni programot és ugyanakkor kárhóztatja a választójogot, a pokolba kívánja a nemzetiségek önkormányzatának elvét, yigyorgó, gonosz trükkjét az entente-nak. És az elméletileg tájékozatlan, *lelki kultúrájában szegényes* (nem tévesztendő össze *kulturtechnikával!*) ember megittasodván az izgató italtól, együtt üvölt a jingóizmus felkent papjaival.

Kezdjük megint előlről? A világkatasztrófa szemléltető előadása nem rögzödött volna a lelkekbe? A nemzetiségek szabad fejlődésének gondolata és követelése ma is demagógia, vagy doktriner ábrándozás volna az emberek szemében? Hát nem képezett ki a háború egy finomabb és érzékenyebb lelki alkotót, s csak a nacionalizmust tette rabiátusabbá a kultur-szolidaritás eszméjének rovására?

A jelek — fájdalom — nagyon lehangolóak. A halottak nyugosznak, de a veszteségeken nem okultak az élők. Szenvedelmesen sóvárogják a békét, de a béke biztos útjára nem tudnak rálépni. Mélységes tragikum van ebben. Vannak eszményeink, biztató, megújhodást ígérő célkitűzéseink, de megvalósításaikban ferde, célellentétes ösvényekre siklunk. Mert nem elég akarni a békét, akarni kell mindazt, ami e béke kialakulásához és állandó megóvásához szükséges. Az összefüggések felismerése, a hatóokok szintézisének éles elképzelése, s az ebből kikristályosodó cselekvés vagy magatartás: nélkülözhetetlen előfeltétele a béke létrejöttének.

Aki nem látott tisztán a háború előtt, „aki nem vette észre a tényleges hatóerőket, most a hatásokból visszakövetkeztethet azokra. Most mindenki a saját bőrén érzi a nacionalista elvakultság és konkolyhintas iszonyú következményeit. Meg kell hát végre érteni, hogy egyetlen nemzetnek sincs joga más nemzetet vagy nemzetiséget szabad fejlődésében gátolni, hogy minden nép nyelve, kultúrája, sajátos egyénisége egyformán becses és szent. Meg kell érteni, hogy nem lehet ráerőszakolni senkire idegen nyelvet, kultúrát és érzületet, mert csak e folyamat önkéntessége, a különböző kultúráknak önmaguktól való szerves kiegészülésre való törekvése teremtheti meg a békés együttműködés állapotát. Óriási rövidlátásra vall minden elfojtási törekvés, bármilyen formájú oktroja idegen kultúráknak. Posen, Írország és Elzász példája nem volna eléggé hatékony érv? Nem tudják-e hát a nemzeti eszme apostolai, hogy ugyanazok a lelki és szociologikus tényezők munkálják ki a nemzetiségek öntudatát, amelyek az ő nemzeti eszméjük kialakítói voltak? Nem tudják-e, hogy a sikeres asszimiláció kérdése lényegében rendkívüli finom lélektani tapintatot kivan és meddőnek bizonyul, valahányszor a felveendő kultúra agresszív, elnyomásra törekvő jelleget árul el?

Az emberek mindezt sejtetik. Sejtik, hogy a nemzetiségi probléma megoldása a belpolitikának a célszerűség elvén felépülő, minden nemzetiségi egyedet egyaránt tisztelő kultúrpolitikai tevékenységétől függ. Ahol van komoly nemzetiségi önkormányzat, ott nyugalom és ragaszkodás is van. Nem a haladásukban és boldogulásukban akadályozatlan, hanem a kismimizettek és erőszakkal letartottak ellenségei a társadalomnak. Az emberek ezt elvileg elismerik, de a gyakorlatban annál súlyosabban vetkeznek ellene.

Elvileg — ismételjük — elismerik. Németországban például tömegtelen oly politikai egyesület van, amely idegen államok elnyomott nemzetiségiéinek felszabadítását propagálja. Örmények, georgiak, ukrainaiak, finnek, lettek, sőt az irek felszabadítására is vannak egyesületeik. De ugyanazok az emberek, akik külföldi elnyomott népeinek megváltásáért nevének, saját hónukban szótlanul túrik a nemzetiségi kisebbségek elnyomtatását. Ez a tragikomikum.

De nemcsak az emberek kisebb-nagyobb egyesülései, hanem maguk az államok is tisztában vannak a méltányos nemzetiségi politika előnyeivel. Az államok rendszerint a külpolitikai viszonylatokra való tekintettel bánnak a nemzetiségi kisebbségekkel, javítják például azok helyzetét, ha más állam ugyanazon nemzetiségeire vonzerőt kívannak gyakorolni. Egy közeli példával szemléltetve ezt, az ukrainaiak („rutének”) keletgalíciai viszonylagos jólétére irányuló politika elsősorban az orosz birodalom ukrainai lakosságának elnyomottságát tartotta szem előtt, ez a külpolitikai tekintet befolyásolta leginkább a belpolitika irányát. S ha most a helyzet gyökeresen változott, s Oroszország ukrainai népe szabad, vagy szövetséges köztársasággá alakul át, ez szükségképpen maga után vonja majd a keletgalíciai ukrainaiak gazdasági és kulturális szintjének emelését. Ha Ausztria nem törekednék majd a nivőkülönbség kiegyenlítésére, úgy minden bizonnyal irredentát teremtené Oroszország irányában.

Láttnivaló, hogy az államok, miként az egyesek, belátják a nemzetiségek respektálásának a külpolitikára kisugárzó előnyét — nem szólván a kedvező belpolitikai visszahatásokról —, de eljárásaikat nem egységes, elvi megfontolások, hanem pillanatnyi, opportunus alkalmazkodások szabják meg.

Mintha a nemzetiségi egyenjogúsítás eszméjének megvalósításához csak óriási kerülőutakon jutna el az emberiség; rettenetes áldozatok és tévedések árán. Lehet, hogy ez lesz a haladás útja, bár a történeti élet szemlélete ezt helytelennek ítéli. A nemzetiségi kérdésben — úgy rémlik — mintha nem volna arany középút. Vagy teljes fokú önkormányzat, vagy... török szövetségesünk kísérletezett vele Örményországban, de kétségtelen, hogy ez a *véglet*, a nemzetiségek fizikai kiirtása méltán és megérdemelten katasztrofális csődöt mondott. Éppen most jelenti egy zürichi távirat, hogy a porta hajlandónak mutatkozott Oroszországgal szemben az örménykérdés méltányos rendezésére.

Hát valóban, csak a szélsőségek jegyében képzelhető el a nemzetiségi kérdés megoldása, a kompromisszum, vagy az agyonhallgatás politikája nem vezetne-e sikerre? A történeti

tények már nemleges értelemben döntöttek. A kompromisszum politikájából hiányzik a stabilitás és a kölcsönös bizalom. Ausztria belpolitikájában éppen ez áldatlan ide-oda paktálás, a pillanatnyi érdekek megszakta kompromisszumok, a *divide et impera* kétélű elvének rendszeres alkalmazása folytán jutott zátonyra. A múlt bűnei most is kísértenek és a Galícia különállására vonatkozó tervezetéseket kísérő nyugtalanság nyilvánvalólag e fételemből ered. A megoldás mikéntje minden figyelmünkre méltó.

És a szemethunyás, az agyonhallgatás, a semmibevevés politikája? Talán ez a legrosszabb. Csodálatos a mai termelési rend, amely a „történelemnélküli” népeket is életre kelti és erőhöz, ideológiákhoz juttatja azokat, akiket rég elparentáltak. Csak egyetlen példával szemléltessek: az orosz ukrainaiak, miként egykor elszenderültek hitt galíciai testvéreik, nagy-szerű, öntudatos ébredésről tesznek tanúságot. Az orosz forradalom izzó hevében új életre pattant harminchat milliónyi nép hatalmas lendülettel demonstrálja nemzeti öntudatát!

Nem csodás, álomszerű-e mindez? Gondoltunk-e komolyan érrel Csak nemrég olvastam az orosz kérdés egy elismerten kiváló ismerőjétől, hogy éppen az ukrainaiak a legerőteljesebb képviselői a nagy orosz gondolatnak... És ime...

E jelenségben mély tanulság rejlik. A sovén-nacionalizmus — nem játszom paradoxonokkal — minden brutalitása ellenére is képtelenül *naïv* és rövidlátó. Mert csak a külső megnyilvánulásokra ügyel, s abban a végzetes tévedésben él, hogy a külső magatartások a belső hű vetületei. Hogy a *belső* dresszurára kevésbé hajlik, erre nem gondol. Belül pedig ezalatt folytonosan halmozódnak az elégületlenségek, a teljesületlen vágyak, míg egyszerre egy szikra pattan ki valahonnan és a potenciális energiák aktualizálódnak. A változásra való készség már az idegekben érik meg, az alkalmak csak az erőátalakulást segítik elő. Így az orosz forradalom és minden elfojtott nemzetiség.

Ne árnítsa magát senki és szívlelje meg azt, amit a kitűnő német tudós, Max Verworn, a világállamra mond, amely azonban lényegében tökéletesen ráillik az egyes nemzetekre is: „A babiloniak, az egyiptomiak, a perzsák birodalma, Nagy Sándor világbirodalma, a római birodalom, rövidebb-hosszabb lét után mind szétesett és kétségtelen, hogy ugyanezen sors éri az angol világbirodalom fantomját, amiként minden világuralmi törekvést, akár Japán, Oroszország vagy Amerika kezdeményezné azt. Haláluk csiráját már megalapításukban hordják. Hibájuk, hogy mindig csak egyetlen politikai rendszer vél világuralmat alapíthatni, saját nemzeti bázisán. Ez azonban biológiai lehetetlenség, mivel az imperialisztikus eszme a többi nemzetek specifikus egyéniségét nem veszi számításba. E sajátos egyediségek, amelyek az országok és népek természetes különbözőségeiben mélyen gyökereznek és éppen e különbözőségek kifejezői, éppoly kevésbé szoríthatók huzamosabban, egyetlen nemzeti rendszer sajátosságainak kereteibe, amiként sohasem fog sikerülni szigetből belföldet, vagy ausztráliai négerből fehér embert csinálni. Bárha egyes nemzetek más egyéniségű nemzeteket *erőszakkal* ideiglenesen hatalmuk alá vethetnek, de ebből még nem támad életképes

organizmus. Az állatok, amelyeket az állatkerttulajdonos ketrecekben fogva tart, még azért nem alkotnak vele valamelyest magasabb szervezési fokot. Magasabb szervezési fok, amely az individuumot túlhaladja, csak a közreműködők *harmonikus* munkára való egyesítéséből támad, *kölcsönös* alkalmazkodás révén a *közös* cél érdekében és sohasem *egyoldalú* kényszer, vagy *erőszakos* elnyomás útján. Eppen ezért egy világimperium specifikus nemzeti jelleggel örök idők óta kritikátlan fejek utópiája marad. Egyetemes emberi organizmus életképes *kultúrértékek* közös summájának alapján fejlődhetik, tökéletes megóvásával az egyes alkotó egyedek *specifikus* kulturális egyéniségének és méltatásával a sajátos fejlődési célszabványoknak. Egyes politikai rendszereknek fáradozásait a világalalom létrehozására az jellemezte, hogy az egységet mindig más politikai rendszerek kultúrértékeinek brutális kizsákmányolása és nemzeti egyéniségüknek elfojtása útján az *egoisztikus nemzeti* érdek és nem az *összorganizmus egyetemes* érdekének szolgálatában vélték elérni. Ez okból kell minden nemzeti rendszer fejlődésének meghiúsulnia, ha nem az *egyetemes emberi kulturorganizmus* szolgálatában áll.”*

Erőteljesebben már nem lehet ezt a gondolatot kifejteni, mint ahogyan azt Verworn teszi. Belátják-e az emberek e gondolat mélységét? Fájdalom, Romain Rollandnak igaza van: semmi sem nehezebb, mint az emberekkel elfogadtatni valami új jót és megfosztani őket valami régi rossztól. Szabad-e hinnünk Franz Oppenheimerrel, hogy a háború után a nemzeti béke állapotának kell elkövetkeznie, miként az osnabrücker és münsteri békével a vallásszabadság korszaka köszöntött be Európára. Felváltja-e a *cuius regio eius lingua* elvét a nyelvi és kulturális egyenjogúság tisztult és egyedül emberi elve, ahogyan a *cuius regio, eius religio* eszméjét a vallásszabadság evolváltabb elve váltotta fel? ...

Kérdések, amelyekre határozottan felelni nem tudunk.

De annyi bizonyos: Európa békéje és zavartalan fejlődése elváhatatlanul összefügg e kívánalom megvalósulásával. Hiszünk, hogy a békekonferencia egész komolysággal és lelkiismerettel foglalkozik majd vele, s a nemzetközi egyezmények és szabályozások elvi szükségességének felismerésével — más, Európa békéjét érintő kérdésekhez hasonlatosan — gondja lesz e nagyfotosságú probléma megnyugtató megoldására.

Wand Ignác: A palesztinai zsidó település problémájához.

A Navratzky Kurt szerint összesen 12^{1/2} millió lelket számoló zsidóság nagy tömegei még ma is az elnyomottság s üldöztetés és ezzel kapcsolatban a nyomor és kultúrátlanság szomorú képét mutatják. Bármennyire javult is a nyugat- és közép-

* Max Verworn: *Die biologischen Grundlagen der Kulturpolitik*. Jéna. Gustav Fischer, 1915. 20-21. l.

¹ *Die jüdische Kolonie Palestina*. München 1914

európai zsidóság jelentékeny részének helyzete úgy gazdasági, mint politikai és kulturális szempontból, nem szabad elfelejteni, hogy a zsidóságnak nagyobb felét alkotó keleteurópai zsidó proletariátus helyzetén a XIX. és XX. század gazdasági és politikai vívmányai lényegesen nem változtattak. Az orosz zsidóság milliói ma is meg vannak fosztva a politikai jogoktól és ki vannak rekesztve az életpályák nagy részéből, sőt az életviszonyok biztonságával, a kulturális fejlődés ezen alapfeltételével sem rendelkeznek. Ismeretes az is, hogy több százezer főre rugó romániai testvéreik helyzete, különösen a politikai jogok szempontjából, szintén nem sokkal jobb az övékéinél.

Főképen a keleti zsidóság siralmas helyzete volt az, amely a zsidóság sorsának javításán dolgozó vezető egyének körében a szenvedő zsidó proletárság felszabadításának gondolatát megérlelte. E probléma kedvező megoldására azonban csupán egy út és mód volt lehetséges. Arról ugyanis szó sem lehetett, hogy különösen az orosz-zsidó proletárság helyzetét jelenlegi hazájában belátható időn belül tűrhetővé lehessen tenni. Ehhez a megfelelő hatalmi eszközök és egyéb feltételek hiányoztak. Csakis az a megoldás volt elképzelhető, hogy az orosz (és a lengyel és román) zsidóság az üldözésektől oly módon szabaddíttassék meg, hogy jelenlegi hazáját elhagyva, máshol telepíttessék le, ahol jövő fejlődése szempontjából kedvezőbb gazdasági és kulturális lehetőségeket biztosító környezet kínálkoznék számára. De hol keressük a szenvedő keleti zsidóságnak ezt az új ígéret-földjét? Világos, hogy mindenekelőtt erre a kérdésre kellett konkrét választ adni, mert másképen az egész akció utópisztikus *pium desiderium* maradt volna és meddőségre lett volna kárhóztatva. Épp ezért dr. Herzl Tivadar, aki a zsidóság felszabadítására irányuló mozgalomban vezető szerepet játszott, *Alt Neuland* című könyvében,² amely az e tárgyról írt munkák legerdekesebbjei közé tartozik, mindenekelőtt erre vonatkozólag adta meg az irányítást. Palesztina parlagon heverő földjét jelölte meg azon ország gyanánt, amely úgy történeti múltjánál fogva, mint a jövő fejlődés perspektívái szempontjából a legalkalmasabb arra, hogy az üldözött zsidóság új otthonává váljék. Egy virágzó új zsidó társadalom lebegett szeme előtt, amely szorgalmas munkával és tudással gazdag és megelégedett országot fog Palesztina helyére varázsolni. Herzl koncepciója ezen a ponton tulajdonképpen univerzálisabb jellegűvé bővült ki. *Die Welt wird durch unsere Freiheit befreit, durch unseren Reichtum bereichert und vergrößert durch unsere Größe.*³ („A világ a mi szabadságunk által lesz szabad, a mi gazdagságunk által gazdagabb és nagyobb a mi nagyságunk által.”) Herzl agitációja mély hatást gyakorolt a zsidóság gondolkozására és úgy Oroszországban, mint Németországban és Amerikában egyesületek alakultak azzal a céllal, hogy Palesztinában a zsidó nép részére közjogilag biztosított otthont, új hazát szerezzenek. Herzl propagandájához Monte Montefiore, báró Hirsch Mór és báró Rotschild Ede inkább filantróp jellegű tevékenysége csatlakozott.

² Berlin: H. Seemann 1911.

³ *Der Judenstaat*. Köln: Jüdischer Verlag, 94. 1.

De a politikai cionizmusnak ellenfelei is akadtak. Elsőnek Achad Haam héber író támadta meg *Am Scheidewege* című munkájában.⁴ Az orthodoxia még ma is tiltakozik az ellen, hogy profán kezek nyúljanak a szent földhöz. Az orthodoxia s hívei *messiásban* hisznek, aki, mint az isten angyala, el fog jönni és meg fogja váltani népét minden nyomortól és szenvedéstől. E hitnek számos híve él Palesztina különböző vidékein, így Jeruzsálem, Saffed, Tiberia, Petachtivka környékén. Életmódjuk teljesen improduktív, amennyiben egyedüli megélhetési forrásuk a jószívű és jámbor hívők adakozása, akiket megnyugtat az a tudat, hogy a Szentföldön elaggott emberek imádkoznak lelki üdvösségükért.

Ez imádkozó társaságok tagjai, akik magukat *halukás*-nak nevezik, megvetik a produktív munkát és a munkást lenézik. Anyagi helyzetük a munkásokénál mindenestre kedvezőbb, amennyiben a halukás havi jövedelme 120—200 frankra rúg, míg a napi tizennégy órát dolgozó munkás napi keresete 1,50—2 frank, illetőleg maximális havi 50 frank, ami azonban nem akadályozta meg az *Egyenlőség* című magyar-zsidó felekezeti lapot abban, hogy a halukások számára még a mostani szomorú háborús viszonyok között is támogatást kérjen.

Ami pedig dr. Herzl, báró Hirsch, báró Rotschild és Monte Montefiore *filantróp tevékenységét* illeti, ez — bármily nemes szempontoktól vezéreltetett is — a végső cél elérése szempontjából számbavehető eredményre nem vezetett. Földhöz juttattak ugyan néhány száz zsidó családot, ezek azonban a földműveléshez nem értettek és a mai napig is igénytelen arab munkásokkal dolgoztatnak és maguk, mint gazdák, tulajdonképpen nem vesznek részt a produktív tevékenységben.

Az oroszországi zsidóüldözések következtében sok ezer orosz-zsidó proletár vándorolt Palesztinába, de — minthogy tőkével nem rendelkezett — földhöz nem juthatott. Ilyenformán nem maradt más választásuk, minthogy bérmunkásokká legyenek. E tekintetben azonban a helyzet Palesztinában igen kedvezőtlen, elsősorban az olcsó és teljesen igénytelen arab munkaerők versenye következtében. Az arab munkás ugyanis napi félbislikért adja el munkaerejét és az arab nők például azért dolgoznak, hogy maguknak egy inget vehessenek. Ezzel szemben a bevándorló zsidó munkás úgy a lakás, mint az élelem és ruházkodás szempontjából természetesen magasabb igényekkel bír, amit azonban a jótékony támogatásban részesített földbirtokosok egyáltalában nem kívánnak méltányolni. E rendszert látszik támogatni a Palestina Amt is, amelynek vezetősége csupán a földvásárlók rendelkezésére áll és ilyen körülmények között alig meglepő, hogy az európai munkások a félvad és civilizálatlan arab munkásokkal egy sorban dolgoznak, sőt olyan telepek is vannak, ahol arab felügyelők korbacsal a kezükben dirigálják az orosz kancsuka elől az ígért földjére menekült európai munkásokat.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha, amiképpen hathavi palesztinai tartózkodásom alatt megfigyeltem, a bevándoroltak 90%-a tovább vándorol és alig tíz százalék marad meg Palesztinában — különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a

⁴ Berlin: Jüdischer Verlag, 1913.

fenti visszasságokhoz még más bajok is hozzájárulnak. Elsősorban a váltólázra és szembetegségekre célzok, amelyek, a palesztinai kisszámai orvosi kar odaadó működése ellenére, ma is rendkívül el vannak terjedve. E betegségek ugyan megfelelő közegészségügyi intézkedések és becsületes szociálpolitika segítségével leküzdhetők volnának — ebben az irányban azonban mindezeideig igen kevés történt.

Mindehhez hozzájárult még, hogy a török kormány nem nézte jó szemmel a letelepedéseket és a maga részéről nem vett részt az áldatlan gazdasági, szociális és politikai viszonyok szánálásában. Ami különösen az utóbbiakat illeti, jellemző, hogy akinek nincs földje, az jogokkal sem rendelkezik és különösen a nők élnek a teljes jogfosztottság állapotában, jóllehet a közterhek viselése jelentékeny részben az ő vállukra nehezedik.

Ezeken az egész palesztinai zsidó település jövőjét veszélyeztető chaotikus állapotokon akart segíteni Franz Oppenheimer az ő telepítési kísérleteivel, attól az alapgondolattól vezérelve, hogy *a Palesztinai zsidóság jövője csakis oly módon biztosítható, ha lehetőleg nagyszámú, produktív munkát végző és legalább relatív jólétben élő független zsidó kisbirtokosostályt létesítünk Palesztinában.* Ezen eszméjének főbb körvonalait a *Genossenschaftliche Siedlung in Palestina* című kis munkájában⁵ a következőképen festette le:

„Wir müssen im modernen Gewand die uralten Agrargesetze Israels wieder herstellen, die das Land für ewige Zeit dem Geschlecht, oder Dorfgenossenschaft zuweisen, die es ihrerseits auch nur als Lehen des Gesamtvolkes besaß. Eine zweitausendjährige Geschichte gab uns Mittel dazu, ein besseres Mittel, als das Jubeljahr gegeben. Die einzelnen Kolonien besitzen ihr Land zur gesamten Hand unter dem Obereigentum des Volksganzen, und jeder einzelne Kolonist ist nur Erbpächter seiner Genossenschaft gegen einen festen Canon, der nicht gesteigert werden darf, er ist unkündbar, solange er seinen staatlichen Verpflichtungen gegen das Volk, seinen wirtschaftlichen und kommunalen Verpflichtungen gegen seine Gemeinde nachkommt.”

„Hier bietet sich die Möglichkeit, den als solchen zunächst herrschaftlich geleiteten, von einem geeigneten Administrator geführten Großbetrieb allmählich überzuführen in den Privatbesitz unter das Obereigentum der Gesamtheit. Die Skala, die ich in dieser Beziehung vorgeschlagen habe und die ich augenblicklich im „Machavja“ in einem ersten Beispiel zu verwirklichen im Begriffe bin, ist ja bekannt”⁶

⁵ Köln: Jüdischer Verlag, 1910.

⁶ Izrael ősrégi agrártörvényeit modern szellemben kell újra helyreállítanunk, amelyek a földet mindörökké a nemzetiségnek, illetőleg a faluközösségnek ítélik, amelyet ez mint az egész nép hűbérét birtokolta. A kétezeréves történelem alkalmasabb eszközöket nyújtott nekünk, mint a jubileumi év. Az egyes telepek közös kézen bírják a földet az egész nép fő tulajdonaként és minden egyes telepes csak örök bérelője faluközösségének, megállapított kötelezettség ellenében, amelyet nem szabad felemelni; fel sem mondható mindaddig, míg állami kötelezettségeit a néppel szemben, gazdasági és faluközösségi kötelezettségeit községével szemben teljesíti.

Most kínálkozik alkalom arra, hogy az egyelőre magángazda-

De amilyen szépen hangzanak Oppenheimer tételei az elméletben, épp oly kivihetetlenek bizonyultak gyakorlatilag abban a formában, ahogyan eddig megkísérelték megvalósításukat. Kézzelfoghatóan illusztrálja ezt a következő példa: Acri Haifától egyórányira van Afule arab község (Merchavia), ahol a Palestine Land Development Company 1911-ben 9415 dunani (török hold) földet vett meg. Ez a föld a Nemzeti alap tulajdonába ment át, amelynek kizárólagos célja a földvásárlás Palesztinában és Szíriában. A Nemzeti alap azután 60 tagú munkáscsoportot telepített le a községben. E munkások nagy része azelőtt kereskedelmi alkalmazott, kiskereskedő és diák volt. Az arabok primitív idegengyűlöletből és talán, mert érdekeiket veszélyeztetve látták, fegyveres támadásokkal és gyújtogatásokkal zavarták a zsidók letelepülést, akik viszont kénytelenek voltak a maguk köréből fegyveres öröket, *somereket* állítani és ezzel előre nem látott terhet magukra venni. Ehhez járult még a helytelenül alkalmazott, túlszigorú fegyverem, ami arra készítette a telepesek egy részét, hogy a szomszédságban levő, nem sokkal kisebb munkabért fizető magántelepekre húzódjának és ily módon állandó munkaezők alkalmazása megnehezödött. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a telep a váltóláztól sincs megkímélve és a települőknek naponta 3—4 darab chinint kell bevenniök e betegség ellen való védekezés végett. A betegség terjedéséhez az ivóvíz hiánya is hozzájárult.

Biztosra, veszem, hogy Oppenheimer az általa propagált telepeket egészen másoknak képzelte el. De itt — azt hiszem — nem csupán a kezdet nehézségeiről van szó, hanem organikus bajokról. Mert még ha el is tekintünk az említett szociális természetű bajoktól, már maga az a körülmény is aggasztó, hogy a *Siedelungsgenossenschaft*-ok gazdasági rentabilitása sem volt az olcsó arab munkaezőkkel dolgozó magántelepek közt biztosítható.

A bajok és nehézségek igen mélyen gyökereznek a palesztinai gazdasági és szociális viszonyokban. A primitív gazdálkodás, az arab félvad *Lumpenproletariat*-ra támaszkodó munkauzora és a munkaezővel űzött rablógazdálkodás, az élelmiszer drágasága, a lakosságot tizedelő járványos betegségek, a pauperizmus, a közbiztonság hiánya, a kultúrátlanság, a terhek és jogok teljesen aránytalan eloszlása — mindezek oly bajok, amelyeken csakis általános és gyökeres gazdasági és társadalmi reformpolitikával lehet segíteni. Amíg ez nem történik, a helyenként beékelődő kis és az általános viszonyoknál fogva nem életképes zsidó telepek a zsidóság érdekében nem sokat tehetnek. És addig Palesztina földje, amelyre különösen a kender- és lentermelés, valamint a szőlőtermelés tekintetében szép gazdasági jövő vár, nem lehet a zsidóság emberbaráti és nemzeti eszményeinek új hazájává.

ságilag kezelt, alkalmas intéző által vezetett nagyüzem lassankint az egész nép közös főtulajdonába menjen át.

Ennek az átmenetnek fokozatos rendjét, mint egyébként ismeretes, már javasoltam és most Machaviában első ízben készül megvalósulni.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Gyóni Géza (1884—1917).

Huszonhárom évvel ezelőtt egy sápadtarcú, szőkefürtű, ábrándos szemű gyermek iratkozott be a szarvasi gimnázium első osztályába. Mogorva nagybátyjának, a pánszláv érzéseiről ismert Achim Adámnak házában lakott. Az agglegény nagybácsi nem hangolta vidámságra a gyermek Achim Géza kedélyét, amelyre már akkor is rá volt ütve a szomorúság bélyege. A tízéves Achim Géza már „szomorú szemmel” nézte a világot és „élő halott” anyjára emlékezvén, meleg, résztvevő szívvel szemlélte az emberi szenvedéseket. Már kisdíák korában szerette a verseket és lelke, a „halk rímek bokra”, már akkor kezdett szárnyalni. Rokonszenves és lelkes egyéniség volt a kis Achim Géza, aki vérbeli humanista módjára tudta osztálytársait szép dolgokra ösztönözni... Nem győztük bevárni azt az időt, amelyben a „Vajda Péter Önképzőkörében dolgozhatunk, tehát mint negyedik gimnazisták alakítottuk meg Achim Géza ösztönzésére az „Új önképzőkört”. A következő évben e sorok írójával együtt ifjúsági lapot szerkesztett Achim Géza *Sic itur ad astra* címen. És komoly buzgalommal készültek a zsenge művek és hangzottak el a lelkes bírálatok... És mohón olvastuk az újságokat — a *Népszava* volt legkedvesebb olvasmányunk — és olvasmányaink s szerény tapasztalataink alapján az égető szociális problémákat nagy hévvel vitattuk meg... Könnyező szemmel mosolygok azokon a „komoly” társadalmi vitákon, amelyeket mi, lelkes gyermekek folytattunk és minél jobban távolodom attól az aranykorszaktól, annál jobban érzem, mily szent volt az a komolyság, mily szent volt az az akarat, amely bennünket hevített... Hogyan vezetnek a szálak a gyermek-humanista buzgalmától a világháború poétájának lángoló lelkesedéséig, azt nehéz volna egy rövid nekrológ keretében kimutatni; a gyermekkori baráthoz fűző emlékek készítettek arra, hogy e „gyermek dolgokat” is lényegeseknek tartsam Gyóni Géza arcképének megfestésénél. Az „ifjú” küzdelmeiről már csak a hír szárnya mesélt el egyetmást e sorok írójának. Szerelem, féltékenység, amerikai párbaj, öngyilkossági kísérlet átszőve tervekkel, csalatkozásokkal, boldogsággal, nyomorral; szociális, antimilitarista gondolatok, amelyek tyrteuszi érzés-

hullámokban mosódnak el, — íme az életútja Gyóni Géza lantos poétának. Egyéni utat járt a mindennapi életben, nem akart okos ígás lenni a bús életmalomban; és sajátos útja volt a költészetben. Nem volt ment letűnt és élő költők hatásától, de azért senki sem tagadhatja, hogy a borongós hangulatoknak, a leiekbe átszűrődő világfájdalomnak, a feltörő panaszoknak valami sajátos megcsendülése volt az ő lírája. Ez a hang, a zengő panasz hangja, egészen az övé volt s ez adja meg alaphangját költészetének. *Gyóni Géza lírikus a szó elégikus értelmében és lírikus a szó lantospoéta értelmében.* Zengő panasza csendül meg, amikor az édesanyjáról dalol, amikor a szent hamvokról — Rákóczi hamvairól — énekel; s akkor is, amikor a tömegnyomorrról dalol, a saját fájó nyomorúságát érezteti velünk.

*„És szállnak, szállnak árva kis dalok
Koldusraj a királyi házból...”*

*„Mi dal volt benned, dal marad örökre,
Éretlen nótád csak dúdolgatod
Amíg megbotlasz egy útszéli rögbe
S imába fül el végső sóhajod”*

Gyóni Géza igazi poétalélek, igazi „királyi ház”, amely fel-emelő érzésekkel, színes álmokkal van tele s amelyből „szállnak, szállnak az árva kis dalok”... És Gyóni Géza élete tipikus példája a magyar poéták „gyöngyös, göröngyös útjának”. Amíg élt, addig megható lehetett a nyomorúsága; most, amidőn egy bővézett pályát tekinthetünk át, megállapíthatjuk, hogy egyéni szenvedései teszik költészetének szinte egyedüli forrását, ezek szabják meg Gyóni Géza sajátos, elégikus hangját. A sajátos megérzéseknek poétája Gyóni Géza éppúgy, mint ahogy a „nagy meglátások” királyfia Ady Endre. Gyóni lelke dus tárháza az örök emberi érzéseknek, Ady Endre buja forrása a teremő eszméknek, az új világokat építő gondolatoknak. Gyóni Géza álmodozó lírikus, zengő lantosa önmagának és környezetének; Ady termőföldje a világdöntő és világépítő eszméknek, ihletett lelkű megszólaltatója a tömegérzéseknek. Ott az eszmék szűkkörűségét elfeledteti velünk az érzés melegsége, itt a meglátások ezerfélesége nem egyezer csodálatos kifejezésekbe tömörül... Gyóni lírájában a költő könnyeit látjuk megcsillanni, Ady Endre lírájában tömegek lappangó érzései és sejtett eszméi nyilatkoznak meg... A nemrég lefolyt irodalmi vitákban sokan kerestek áthidalhatatlan ellentétet Ady és Gyóni közt nem kevesen állapítottak meg köztük hasonlóságokat. Éppoly erőszakosnak látom az ellentétek kielezését, mint a hasonlóságok megállapítását... Költők között az utak másfélesége, az

eszmeköreik közt fennálló kvantitatív és kvalitatív különbség mindig természetes ellentétet képez és mindig képezhet némi hasonlóságot a hasonló köreszmék hatása alatt való élés. Az időknek ugyanazon fejlődési foka, reformokra való megértés-e, amely Adyval új szenteket és új csodákat várát, teszi Gyónit is „csodákra váró, lomha, méllázó, nagy gyerek”-ké. Részben Ady hatása, másrészt ugyanazon korszellem befolyása alatt nem egyszer a társadalmi elnyomottság képezi Gyóni költemé-nyeinek hátterét is.

*„Három királyok maguk osztoznak
Tömjénen, myrrhán, lopkodott kincsen;
És jászolokban milliók születnek
És millióknak jászola sincsen”*

*„Nézd csak: a bőség hogy viháncol,
Dús palotákban vihog rajtunk !
Bús testvérem, ez élettáncból
Mi bitangmódra kimaradtunk !
Dús palotáidban most világot
A mi szemünk lángjai gyűjtnák,
Bús testvérem, te mindig bántott,
Nincs itt minálunk elárultabb !”*

Ámde elsősorban a lantos poéta kvalitásai biztosítanak Gyóni Gézának irodalomtörténeti, sőt kortörténeti jelentősé- get; a háború előtt antimilitarista Gyóni a történelmi hegedős naivitásával engedi át magát a világháború impresszióinak. És e téren — bármily paradox állításnak is tűnjék fel — hasznára válik szűkebb látóköre és nem egy téves meglátása; csak így tudja meglátni a lantos poéta szent naivitásával a háború bor- zalmas szépségeit, csak így tud bátorítója, dalnoka, vigasz- talója lenni a végvári sasoknak. Ellenségei lehetünk a háború- nak, de a táború mellett és a Kálvárián fogantatott dalokat mégis szépeknek érezzük. És mindenekelőtt megérezzük, hogy Gyóni Gézában „modern lantost” kell látnunk, akinek nem egy háborús költeményében forradalmi hangok csendülnek meg és aki a régi lantosok nemes hevületével korholja a „vitézkedő- ket, az uzsoragarast fogukhoz verőket, a hosszú, csahos nyelv- vel hazaszeretőket”.

Gyóni Géza élete nem volt szegény romantikus mozzanatok- ban, élete utolsó éveit legendás, szinte mitikus fordulatokban voltak gazdagok. Ha költészetének kereteit nem is világra szóló tartalom tölti be, mégis jelentősnek kell e költészetet tartanunk, mert a most dúló világháborúnak jellemző dokumentuma. És a világháború adta nekünk Gyóni Gézát, akit még az is tipikus lantos poétává tesz, hogy miként elődei, úgy ő is egy hatalmas úr karjaiba veti magát, hogy ösztönszerűen patrónust keressen

zaklatott élete továbbéléséhez, hogy ezután könnyebben jár-hassa a magyar poéták „gyöngyös, göröngyös útját” ... Nem adta meg neki a sors, hogy tövistelen útra léphessen: messze, Szibériában alussza örök álmát és álmodik a végvári sasokról és a Békeország vasfalairól. Szomorú, szép élet volt Gyóni Géza élete, tele volt dallal, megírt és meg íratlan nótákkal. Poétaélet volt és magyar élet.

Kemény Gábor.

Az egységes népoktatás kérdése Németországban.

Az iskolát Mária Terézia *politicum*-nak nevezte nagyon helyesen; mert tényleg, az iskola eszköz, még pedig hatalmi eszköz az uralkodó társadalmi osztályok kezében. A népiskola, a népoktatás fejlődése szerves összefüggésben van a modern államélet fejlődésével. A népiskolát a polgári osztály fejlődése és anyagi szükséglete teremtette meg s a politikai és gazdasági harcok során elsőrendű hatalmi eszközzé lett, melyet az államhatalom képviselői mindenkor a maguk érdekében igyekeznek felhasználni. Az államnak szüksége van az iskolákra, nélkülök a modern közigazgatás s a hadseregszervezet ki nem alakulhatott volna, mert mindezek a szervezetek az iskolázottságnak és a fegyelmezettségnak bizonyos fokát feltételezik. Ugyancsak érdekelve van az iskolaügy kérdésében a kapitalista vállalkozó osztály is, mert a modern ipari termelés egyik alapfeltétele, hogy bizonyos fokig képzett munkahadsereg felett rendelkez-hessék, hogy a fokozódó munkamegosztás mellett a szükséges összeműködést létrehozassa. Az állam tehát, mint a gazdasági és politikai érdekek szervezete, feltétlen ura lett az iskolaügy-nek és minden változás, mely az állam jellegét érinti, maga után vonja az iskola szervezetének a változását is.

Az a gazdasági és politikai szükségesség, mely a német kormányból a *Neuorientierung* jelszavát kényszerítette ki, a német iskolarendszert is ugyanolyan mértékben érinti, mint az egyesületi törvényt, vagy a reakciós porosz választójogot. A német népoktatás kérdése is olyan terület, mely új tájékozódásra vár már régóta, amelynek változatlanságához a junkerpolitika éppoly csökönyösen ragaszkodott mindenkoron, mint a háromosztályú porosz választójog fennmaradásához. A német népoktatás alapja: az osztály tagozódás. Sehol Európában, de sehol a világon a népoktatás kérdésében az osztály állam jellege nem jut oly mereven, sőt durván kifejezésre, mint Németország népoktatásában.

Ami a legszembeszökőbben tünteti fel a német iskolarendszer osztály jellegét, az a gyermekeknek társadalmi osztályonként való szétválasztása. A német iskola mindjárt a legelső fokon két részre oszlik. A népiskolában, a Volksschule-ban nevelődnek a parasztok, a munkások, szóval a nagy néptömegek, az engedelmes alattvalók; míg a felsőbb iskolákra előkészítő iskolában az úgynevezett Vorschule-ban a gazdag, nemes

és főhivatalnoki családok, vagyis az uralkodó társadalmi osztályok gyermekei tanulják az abc-ét és a nekik szükséges ismereteket.

A német népiskola annyival fejlettebb a mi népiskolánknál, hogy általában *nyolcosztályú*. Ezeket az iskolákat évenként mintegy egy és egynegyed millió gyermek hagyja el, akik között kétségtelenül sok ezer kiváló tehetségű gyermek van. Ezek elől minden intellektuális pálya el van zárva. A népiskola növendékei csak — inasoknak mehetnek. Esetleg tanítói pályára léphetnek; de például Szászországban erre sem. Minden olyan pálya zárva van előttük, mely magasabb képeztést kíván. *A népiskolából semilyen felsőbbfokú iskolába nem lehet átlépni.* Aki ezt elvégezte s gimnáziumba, reálgimnáziumba vagy reálskolába szeretne menni, azt ezeknek a középiskoláknak *csak a legalsó osztályába veszik fel*; abba az osztályba, amelybe az előkészítő iskolából, a *Vorschule*-ből a gyermekek 3—3 $\frac{1}{2}$ évi tanulás után, vagyis kilencéves korukban lépnek. Úgy, hogy míg az uralkodó osztályok gyermekei már 18 éves korukban megszerezték az egyéves önkéntesi jogosultságot és az érettségi bizonyítványt s 22—23 éves korukban diplomához juthatnak, addig az, aki népiskolát végzett, 27—28, sőt 30 éves korában juthat csak hozzá! Természetes, hogy ez oly anyagi áldozatokkal jár a szülők részéről, amit szegényebb-sorsú munkásszülők meghozni egyáltalán nem tudnak. *Egész Németországban nincs egyetlen olyan nyilvános iskola, mely a nyolcosztályú népiskolát végzett gyermek tanulmányait, képességeit és fejlődésfokát alapul véve, hidat teremene számukra a középiskolába, nagy anyagi áldozatok és tetemes idővesztés nélkül.* Eddig egyetlen iskolareformnál se vették figyelembe a népiskolát, melybe a német ifjúság 90%-a jár. A porosz népoktatásügyi hivatal által 1910 február 3-án kiadott rendelet, mely a középiskolák új szervezetét állapítja meg, kimondja, hogy a középiskolának már a legalsó fokon el kell válnia a népiskolától, hogy „mint tökéletesen kialakult középiskola a célját elérje”. A német népoktatásban egyáltalán nem érvényesül tehát az a pedagógiai alapgondolat, hogy a gyermekeket tehetségeik és képességeik szerint kell egy bizonyos fejlődési fokon túl a különböző iskolacsoportokba szétosztani, hanem a gyermekek tanulmányát már hatéves korukban tisztán a szülők osztályhelyzete vagy a lakóhelye szabja meg. Az egyik gyermek a népiskolába, a másik polgári iskolába, a harmadik középiskolába, a negyedik gimnázium vagy másnemű felsőbb iskola előkészítő osztályába megy *abc*-ét tanulni, vagy magániskolába, amint azt a szülők anyagi helyzete, osztálygőgje vagy előítélete kívánja. Ezenkívül szét vannak még választva a gyermekek nemek és felekezetek szerint is. Hogy az iskolának ez a széttagoltsága egyáltalán nem pedagógiai szükségesség, már abból is kitűnik, hogy az előkészítő iskola rendszere, az úgynevezett *Vorschule* nem mindenütt jutott érvényre, vagy több helyen, ahol korábban fennállott, az idők folyamán visszafejlődött és megszűnt. Ezidőszerint teljes virágzásában a következő helyeken van meg: Anhalt, Lübeck, Lippe-Detmold fejedelemiség, Mecklenburg-Strelitz. Itt mindenütt vannak a magasabb iskoláknak előkészítő iskoláik. Vegyes iskolarendszer van

a következő helyeken: Poroszország,¹ Elzász-Lotharingia, Hamburg, Bréma, Hessen, Württemberg' és még öt kis államiban. A népiskolák mellett nincsenek külön előkészítő iskolák a következő helyeken: Bajorország, Baden, Braunschweig, Szászország- és még kilenc államban vagy vidéken.

Mínél messzebb megyünk tehát északra, és keletre, annál kifejtettebb állapotban találjuk az előkészítő iskola rendszerét, szerves összefüggésben a porosz reakcióval. Az előkészítő iskolák pedagógiai szükségességét azzal okolják meg, hogy ezeknek tanulóitól, miután úgyis tovább tanulnak, — „nem kívánnak több tudást, mint ami a középiskola, gimnázium, reálgimnázium vagy reálistiskola legalsó osztályának tananyagához szükséges”. Az előkészítő iskolák tananyaga a felsőbb iskolák szükségleteihez van szabva; ennél fogva ezekben főképp a nyelvi és a mennyiségtani ismeretekre fektetik a súlyt, míg a népiskolában a hittanra, honi ismeretre és énekekre; a harmadik évtől kezdve pedig már történelmet, természetrajzot és földrajzot is tanulnak. Hogy a drága előkészítő iskolák fenntartása, a felsőbb iskoláknak a népiskola tanulói elől való elzárása megnyire az osztályuralom gazdasági és politikai érdekeit szolgálja, azt legfényesebben azok az érvek bizonyítják, melyeket hívei e rendszer fenntartása érdekében felhoznak. A népiskolai oktatást általában nem tartják kielégítőnek, sőt a jobb szülők gyermekei a népiskolában erkölcsi szempontból káros befolyásnak vannak kitéve. Szóval: a népiskolai nevelés nem — rangszerű; általában a közvélemény előtt alacsonyrendű.

Ezt a reakciós iskolarendszert a szocializmus térhódítása kezdte ki, mely arra kényszerítette a német polgárság haladó elemeit mindenütt, hogy a társadalmi ellentétek kirívó tüneteit lehetőleg eltüntessék, vagy legalább is elűntetni igyekezzenek. Az általános szociálpolitikai reformokért való küzdelembe így kapcsolódott az utolsó évtizedben Németországban az iskolaügy kérdése is, amelynek megoldása mindegyre égetőbbé válik, nemcsak azért, mert az általános demokratikus fejlődés irányvonalába esik a népoktatás kérdésének egységes rendezése, hanem azért is, mivel Németország gazdasági fejlődése oly méreteket öltött és oly problémák, oly feladatok megoldása előtt áll, melyek szükségessé teszik, hogy megfelelő szellemi erőket kapjon, s ez csak oly módon érhető el, ha megnyílik a német nép legszélesebb rétegei előtt is a szabad fejlődés útja. És az „újonnan való tájékozódás” jelszava mellett így született meg a háboru alatt a másik jelszó: *Freie Bahn jedem Tüchtigen!*

A német tanítószó is több ízben foglalt állást az egységes népoktatás kérdésében. Legutóbb 1914 június 2-án a *Deutscher Lehrerverein* nagygyűlésén, melyet Kielben tartottak, fejtette ki a német tanítószó álláspontját és követelését az egységes népoktatás kérdésében dr. Kerschensteiner György, München iskolaügyi tanácsosa és nemzeti liberális párti képviselő, kinek határozati javaslatát egyhangúlag elfogadták, mely szerint az

¹ 1907 február 1-én volt 204 előkészítő iskolája, jelenleg 307 ilyen iskolája van.

² Braunschweigban és a Szász királyságban sohasem volt „előkészítő iskola”.

organikusan tagozott egységes nemzeti iskola (*nationale Einheitsschule*) megvalósítását, a gyermek szociális és felekezeti alapon való szétválasztásának megszüntetését és az egységes tanítóképzés megalkotását kívánják. Ugyancsak több ízben foglaltak a német tanítók állást az oktatás ingyenessége mellett is. Azonban a német tanítóság harca se folyik simán; az egységes népoktatás hívei és szószólói gyakran voltak felettes hatóságaik üldözésének kitéve, különösen olyan esetekben, midőn szocialista gyűléseken emeltek szót iskolareformok érdekében.³

Az említett alapelvek megvalósítása mellett az általános jellegű iskolákat, eltekintve a fő-, szak- és továbbképző iskoláktól, a következő felosztásban kívánják átszervezni:

I-ső fok: *elemi iskola*. Három évfolyam. Hatéves kortól tizenkétéves korig. II-ik fok: *középiskola*. Három évfolyam. Tizenhárom évtől tizenötéves korig. III-ik fok: *felsőiskola*. Három évfolyam. Tizenhat évtől tizennyolcéves korig.

Az elemi népoktatás, a *Grundschule*, teljesen egységes volna, a középiskola pedig úgy tagozódnék, hogy abban az esetben, ha valamelyik gyermek tehetsége más irányban fejlődne, mint amilyen irányban indult, könnyen léphessen át másik, neki megfelelő iskolába, anyagi áldozatok és idővesztéség nélkül.

Ezen reformtörekvés ellen felhozott leghathatósabb érvek közé tartozik eddig az, amellyel von der Osten konzervatív képviselő élt a porosz képviselőházban, hogy az egységes iskola „szocialista” követelés és „mélyen a szociáldemokrata jövő államba vezet”. Ugyancsak ezen érv mellé tartozik az a másik is, mely szerint az egységes iskolarendszernek feltétlen az lenne a következménye, hogy a magasabb állásokból, melyeket eddig a tradíciókkal rendelkező, jobb családok gyermekei töltenek be, azokat az alulról feltolakodók leszorítanák.⁴

Az egységes népoktatásért, az *Einheitsschule*-ért folyó harc tehát Németországban a demokratikus haladás harca a merev osztályuralom, osztálygög és a társadalmi előítélet ellen. És amily mértékben a demokratikus szellem gyökeret ver, és a demokratikus pártok politikai súlya és befolyása az államéletre, a kormányzásra növekedik, oly mértékben halad előre az egységes népoktatás kérdésének a megoldása és rendezése is.

A háború alatt ezek a harcok fokozott erővel újultak ki, amihez a lövészárkok demokráciája nagyban hozzájárult, de a konzervatív osztályok reakciós iskolapolitikáját megtörni még mindig nem sikerült. A porosz képviselőházban tavaly is, az idén is igen szenvedélyes viták folytak az iskolaügy rendezésének a kérdésében; 1916 március 17-én hozott képviselőházi határozat végre hozzájárult ahhoz, hogy megkérik az államkormányt oly értelemben, hogy tegye megfontolás tárgyává, mi módon léphetnének át a népiskolából magasabb iskolába olyan növendékek, akik tehetségükkel különös módon kitűnnek,

³ V. ö. Otto Uhlig (Zittau): *Die Volksschule. Eine Materialsammlung zur Schulreform*. Dresden 1914. 282—304. 1.

⁴ V. ö. J. Tews: *Die deutsche Einheitsschule*. Leipzig. Klinkhardt 1916. 69. 1.

hogy idővesztés nélkül tehessenek érettségi vizsgát; továbbá oly intézkedéseket kérnek, melyek lehetővé teszik, hogy a kiváló tehetségű népiskolai tanulók nagyobb számban léphessenek át a magasabbfokú iskolákba s így megnyílják előttük minden életpálya; úgyszintén kérik, hogy a szegény sorsú, tehetséges tanulók nagyobb mértékben részesüljenek olyan támogatásban, mely lehetővé teszi számukra a főiskolai tanulmányok folytatását. Hozzájárult végül még a porosz képviselőház ahhoz is, hogy az előkészítő iskolák növendékeinek előnybe részesedését a magasabbfokú iskolákba való felvételnél meg kell szüntetni. Az indítványoknak egész sora került úgy a bizottsági ülések, mint a képviselőház elé, melyeket azonban elvetettek. Természetes, hogy a szociáldemokrata frakció következő indítványát valamennyi polgári párt elvetette:

„A képviselőház mondja ki határozatilag, hogy az államkormány minél előbb terjesszen elő oly törvényjavaslatot, mely az iskolaügyet a korszerű tudományos pedagógia alapján az egységesség szempontjából szabályozza, ingyenessé és világivá teszi.”

A porosz képviselőházban az idén folytatott harcok se végződtek sok eredménnyel. Tavaly óta mindössze annyi történt, hogy a konzervatív és centrupárt emberei soknak tartják a megtett kevés engedményt is; s a konzervatív szellem biztosítása érdekében a *középiskola felső fokán a hittant heti órák számát kettőről háromra emelték*. És a március 3-iki képviselőházi ülésen a kultuszminiszter, von Trott zu Solz kijelentette, hogy: „Sohasem leszek kapható olyan mozgalom számára, mely a mi népiskoláink vallásos jellegét akarja megszüntetni.”

Az egységes népoktatás kérdésének a megoldása szoros összefüggésben van tehát a porosz választójog reformjának a kérdésével. Amíg a politikai hatalom a porosz junkerek kezében marad, addig szó sem lehet arról, hogy az iskolaügy Németországban demokratikus irányban rendeződjék, hogy az egységes népoktatás kérdése legalább is oly mértékben oldódjék meg, mint azt a polgári liberális pártok és a német tanítószó túlnyomó többsége kívánják.

Migray József.

Mi történik most?

A mai termelési rendszer, társadalmi szervezkedés, osztálytagozódás tanulságos példáját szolgáltatja azon igyekezetnek: mikép kellene és lehetne a fejlődést alapirányától eltéríteni és az anyagi eszközök és osztályok oly differenciálódását állandósítani, hol az anyagi jólét és szegénység, jog és kötelesség, hatalom és kiszolgáltatottság, uralom és engedelmesre való kényszerűség osztályok szerint szétválasztva privilégium és „örök teher”-képen jelentkezhetne; mikép lehetne az egyes osztályoknak a szegénység, kötelesség, kiszolgáltatottság, engedelmeskedés állapotára való örök kárhóztatás által szembeszállani a fejlődés tendenciájával, amely végeredményben mégis az életelony és életteher egyenlősítésén fáradozik. A gazdasági és

társadalmi fejlődés az utóbbi félszázad alatt bár kétségtelenül igyekezett elérni e céljait: a fejlődés során átmeneti képletekként kifejlődő osztályok és a hatalmukba ejtett anyagi és szellemi erők minden képességeiket megfeszítették az átmeneti képletek konzerválására, a haladás, fejlődés kerekének lehető lassítására. Ezen antievolucionista törekvéseket misem bizonyítja jobban, mint az, hogy Európa népei nem voltak képesek kikerülni a világháború csapását.

Európa uralkodó rétegei a múlt század második felében még talán nem sejtették, hogy benső osztályközi politikájukkal, *amelynek mindenkor csak függvénye volt a külső, a nemzetközi*, kikerülhetetlenül háború felé sodorják Európa népeit. Amikor pedig már nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy ezen benső, a fejlődés elemi erői ellen dolgozó politika komoly háborús veszedelmet rejt magában, már nem állt hatalmukban irányt változtatni, másrészt azon régi tapasztalásra támaszkodva, hogy a háború igen jó alkalom holmi alulról jövő osztálytörekvések, tömegelégedetlenségek elfojtására, az uralmat tartó rétegek gazdasági, hatalmi megerősítésére, — irányváltoztatására okot fennforogni nem is láttak, legfeljebb most már még tervszerűbben és tudatosabban igyekeztek katonai erejüket növelni, hogy az „elkerülhetetlen” háborúban a katonai siker minél több reményével vehessenek részt.

Ily előzmények mellett a jelenlegi világháború *tényleg* elkerülhetetlen volt.

Azonban mit tapasztalunk a háború mai stádiumában? *A háború lekötötte teljesen a reakció erejét és felszabadította a fejlődését.* A rengeteg áldozat mellett kísérleti bizonyosságul szolgált arra: a fejlődés erői legyőzhetetlenek. Annyira azok, hogy a fejlődés képes az ellene ható, érvényesülni igyekvő, ellenkező irányú erőket is saját hasznára fordítani. A gazdasági, kulturális haladással szembehelyezkedő törekvések a háború *ultima ratio*-jától sem riadtak vissza s a végén mi történik? *Erupciója szétveti a haladás elé évtizedeken keresztül emelt gátakat, szabad utat nyit a megakadt fejlődésnek.*

Magától értetődik: a fokozatos zökkenés nélküli fejlődés hívei vagyunk mi is minden téren. Ezt a tempót azonban a társadalmi fejlődésbe belevinni — sajnos — még nem sikerült: a társadalmi fejlődés eddig még szinte törvényszerűleg mindenkor ugrásszerű fejlődést mutatott. A reakciós elemek és érdekek farizeus szemforgatások kíséretében nem is szűntek meg állandóan hangsúlyozni az ugrásszerű fejlődés „veszedelmes” voltát (aggodalomuknak könnyen lehetett tudományos, objektív mezben megjelenni) és nemes önfeláldozással mindent elkövetni a fejlődés meggátolására. Miben is áll tulajdonképp ezen ugrásszerűség?

Sematikusan: a fejlődést síneken mozgó járóműnek, mondjuk gépnek, tekinthetjük, amely egyenletes sebességgel igyekszik haladni pályáján. A reakciós, a mát állandósítani igyekvő, erők és érdekek minden mesterkedése ezzel szemben mindenkor oda irányult, hogy a fejlődés kerekét kizökkentsék pályájából, hogy így — ha teljesen megállítani nem is lehet — lényegesen csökkentsék sebességét. Az ily mellékutakra szorított, dőcögő fejlődés negyed-ötöd útját sem képes természetesen megtenni annak, *amit pályáján egyenletes sebességgel* ugyanannyi idő

alatt kényelmesen megtett volna. Most már hosszas döcögés, mellékutakon járás után *ismét rázökkenve pályájára*, mintegy fokozottabb sebességgel igyekszik behozni azt az időt és utat, amelyet normális sebességgel, pályáján maradván, kellett volna ezalatt megtenni. Mindaddig tehát, míg fejlődésellenes erők kifejlődésére megvan a lehetőség, a fejlődés *csak ily zökkenő, ugrásszerű tempóban haladhat*. E tempó azonban alapjában véve mégis optikai csalódás eredménye és *leglényegében nem más, mint a gátló okok megszűnésével a fejlődés erőinek normális igyekezete önmaga mulasztásának, késésének behozatalára*.

A fejlődés *ily* ugrásszerű haladását éppen a belső osztályharcok és külső háborúk szemléltetik. Az eddigi társadalomtörténet ugyanis igazolja: minden ily fejlődési zökkenő mozzanat, lökem után a reakciós erők újbóli lázas szerveződése, bizonyos elernyedés, megmerevedés, a fejlődés erőinek pályájukból való újbóli kizökkenése következett be s: a háborúk voltak eddig azon eruptív erők, amelyek — szerencsés körülmények között és az illető társadalom megfelelő vitalitása mellett — időnként ismét újtukra zökcentették, lendületet adtak a fejlődés erőinek. A mai háború okai, lefolyása, várható következményei alapján vizsgálva már most a társadalom fejlődés menetét, úgy tetszik: sűrű kis körzetre szoruló, s rövidebb ideig tartó háborúkat az egyes fejlődési szakaszokban a ritkább, nagyobb körzetre kiható, s hosszabb ideig tartó háborúk váltják fel. Ez pedig megfelel a gazdasági fejlődés tendenciájának s azt jelenti: a mind ritkábban jelentkező háborúk, mind nagyobb reakciós, fejlődésellenes erőket döntenek meg, egyúttal: *mind hosszabb és mélyebben járó fejlődés útját teszik szabaddá*. Éppen ezért véleményünk szerint a háborúk, illetve a fejlődés és az ellenszegülő erők küzdelméből kialakuló társadalmi helyzetek *önmaguk* fogják fokozatosan kifejleszteni azon belső erőket, amelyek növelni fogják az indiszpozícióra való hajlandóságot, mind nehezebbé teszik a háború kifejlesztését s könnyebbé annak kikerülhetését.

A mai háború, úgy látszik, már eleget tett a fejlődés e céljainak: az erre szükséges erőket már felszabadította, kifejlesztette. A háborúelőtti világ — látjuk — felperzselődött a háború tüzeiben... Bizonyos formák és keretek meredeznek még a régi világ emlékeképp felénk ... s gyakorolnak ránk befolyást. A háború kitorrésénél asszisztáló pártok, kormányok még itt-ott az élet, hatalom látszatával bírnak... alapjában véve már gyökér nélkül libegnek régóta az alatt forró demokratikus erők, az új világ fölött... A talaj, amelyet maguk is gondosan ápoltak, kisíklott, eltűnt lábuk alól... Élő anakronizmusai ők már csak a letűnt korszaknak. Beszélnek, intézkednek, fenyegetőznek, még ma is, a belső, népeket, országokat felemelő és a habom Pusztításait egyedül helyrehozni képes, nagy reformok helyett ágyuk, gépfegyverek gyártását forszírozzák s az ellenfél letörésére szervezkednek: mégis — mintha máris messze valahol a történelem múltjában mozognának ... Széles Európában minden ország, minden nép megelégette a háborús szenvedést. S minden ország a háború során átment már azon belső aktuális demokratikus fejlődésen, amely mellett a béke lehetőségét nem a beteges háborús ambíciók, hanem a népek áldozat s szenvedés-bírás képessége, s emelkedettebb törekvései, céljai szerint

kell keresni... Kormányok, egyének váltakoznak Európa kormányzásában. E változó kormányok, államférfiak tünetei a nagy osztályhullámnak, hatalmi viszonyok eltolódásának, amelyek ma Európában végbemennek. S amint meg kellett bukni a cári autokratizmusnak s az 1915. évi programnak, akkép a háborút keresők, annak ma is folytatásáért lazítok kezéből a hatalom, a belső kormányzás, a hadseregek felhasználhatása jogának át kell *a közbeeső összes rétegek kezén* siklani a népek legszélesebb rétegeinek kezéhez, akik nem kívánják a vérengzést folytatni, nem akarnak anektálni, leigázni, akik testvérüket látják mindazokban, akikkel együtt — ha egymás ellen is — vérengzettek a múltak bűneiért s a jobb jövőöért... Végét járja a háború, s csak addig tarthat, míg a hadakozó felek többségében a demokrácia nem játszotta át a döntés jogát és hatalmát a nép kezébe. E folyamat már megindult... Egy kissé lassan halad ugyan... de egy hároméves háborúból, amelyet ötven évig készítettek elő s talán száz évet van itt-ott hivatva lendíteni a fejlődés kerekén, nem lehet máról holnapra kibontakozni. Angliában azt mondják: ők csak egy demokratikus német kormánnyal tárgyalhatnak eredményesen... A szavak itt sem fedik a valóságot: demokratikus kormánya csak demokratikus országnak lehet... Az angol üzenet lényege tehát csak az lehet: béke csak úgy születhetik meg, ha a népek maguk is közvetlen találkozhatnak, érintkezhetnek egymással... Aki tehát a békét óhajtja, a népek érintkezését, találkozását kell előmozdítania ... Hogy ez mit jelent s hogy történhetik meg: részletezni felesleges!

Sárközy István.

Tessék választani.

E címen *A Cél* augusztusi számába figyelemreméltó vezércikket írt *Szemere Miklós*, az ismert sportsman és kártyás. A cikk azért figyelemreméltó, mert élesen bevilágít abba a feudális gondolkodásmódba, mely ezt a világháborút felidézte, mely a jövődőt is a régi recept szerint szeretné tovább vinni. Szemere Miklós úr *representative man*-je a régi gavallériának, a munkától s minden produktív foglalkozástól idegen múltidőszedőnek, a tekintély és a hagyományok kritikátlan istenítésének. Erdemes tehát kortörténeti dokumentumként megőrizni, hogy az emberiség háromszázéves borzalmas kálváriája után, annyi millió ember holttestén, annyi kulturkincs romjain, annyi nagyra hivatott egyéniség katasztrófáján s annyi piszkos salak felszínrejutásán keresztül, hogyan ítéli meg egy ilyen párbajhős és *magister elegantiarum* a világtörténelmi helyzetet. Szemere Miklós úr tanítványainak és híveinek ezt az üzenetet küldi:

TESSÉK VÁLASZTANI.

Sir Edward Grey mondotta a világháború kitörése előtt: Angliának annyi érdeke van háborút viselni, mint nem hada-

kozni”, és ezzel az eredeti könnyű felfogással ment hadba nagy Anglia.

Ezeket a frivol politikusokat elseperte a háború.

Most Lloyd George beszélt a Queenshallban Sonnino, Pasics, a Canterbury érsek, a miniszterek és egyéb kitűnőségek jelenlétében.

Az ellenségtől is lehet tanulni, hát okuljunk.

Beszédét Sonnino és az ideális Itália dicséretén kezdi, de hát ez csak tömjén és hazugság.

Modort nem tanulhatunk még a volt cipészinasztól, nem úgy, mint a mi boldogult Türr Istvánunktól, aki cserepeslegényből, nemcsak szabadsághős, — tábornok, egy fejedelmi szabású gyönyörű szép Bonaparte-leány férje, — de kedves modorú, nobiles úr is lett a legnemesebb értelemben, aki ismerte, soha el nem feledheti.

Lloyd George oktatja a német császárt, hogy mielőtt békekonferenciára mennek, tanulja meg száján jól kiejteni a „helyreállítás” és a „jövő biztonsága” jellegüket. Amíg meg nem tanulja a béke ábécéjét, addig nincs békekonferencia.

A törökökről és bolgárokról azt mondja, hogy nyomorult hűbéres államok. Nem szabad, mondja Lloyd George, hogy még egyszer szőnyegre kerüljön a mai vita, — hogy érte még egyszer hadakozzunk, (ezeket tartsuk ám szemünk előtt mi is, mert a mi létünkéről van szó) —, most kell eldőlni mindennek, mert a háború igaz rettenetes valami, de nem oly rossz, mint egy ronda béke, mert a háború, véget ér, de egy ilyen béke tart tovább.

Férfias beszéd és gondolkodás Lloyd Georgetől, fényes igaza van, ezt bátran átvehetjük tőle mint alaptételt és aláírhatjuk mi is.

De nálunk épp az ellenkező történik, a békebeszéd, békecikkek ellenfeleinknél azt a hatást keltik, mint a gyászjelentés, hogy már a ravatalon vagyunk és ki is vagyunk terítve, csak temetni kell.

Külgügyi kormányunk örök világbékéről álmodozik, hadi kormányzatunk pedig ezalatt mindazon mesterkedik, azon töri az eszét, hogy mint építse ki vitéz hadseregünket nagyobb, erősebbé, hatalmasabbá a háború után. A hadvezetőség nyilván Nagy Frigyes nézetét vallja: *Gott ist mit den stärkeken Bataillon*.

Igy készül a világbéke. Keresse benne a logikát, aki tudja. Ezzel részemről az örök-békével végeztem.

A nagy francia szocialista író Proudhon már 60 év előtt nevetett rajta *La Guerre et la Paix* művében, mint utópián, mert ellenkezik az emberi természettel és komoly ember addig számba nem is veheti, amíg az általános világ-ideál hölgyeknél és férfiaknál a heros marad.

Lloyd George-zsal és az entente vezérekkel ma méltányos békéről beszélni olyan, mint aki májusban akarna szüretelni.

Afféle vasvári békéből nem kérek. Megköszönöm minden annexió és kompenzáció kizárásával. Csak olyan békét találok elfogadhatónak, amely legalább részben kárpótol az óriási, mérhetetlen veszteségekért, amely a jövődönket biztosítja és aminek azoknak a vitézeknek, akik a háborút hiven átküzdötték, átszenvedték és életben maradtak, becsületes jövődöt biztosít, nem pedig az egész országnak, övelük együtt, a békében is örök szenvedést nyújt és a koldusbotot.

Ilyen békét fogadhat el csak jó szívvel Németország, Ausztria, Magyarország, Törökország és Bulgária.

Minden áron békét akarnak Stockholmban az Adlerek.

Kitartani, mondja Hindenburg!

Tessék választani.

Ez a száralmas csevegés, ez a szenilis anekdotázás, ez a meg nem emésztett irodalmi olvasmányokkal való kérkedés (Proudhon említett nagyszerű munkája tudvalevőleg épp azt bizonyítja, hogy a háború miként teszi fokról-fokra lehetetlenné önmagát, tehát Proudhon a legmélybre ható pacifisták egyike volt, aki olykor bámulatos intuícióval festi meg a jövőt s Norman Angell nem egy paradoxonának mélyebb filozófiai értelmet ad!), mint izolált tény csak mulatságos vagy elszomorító olvasmány volna — az olvasó temperamentuma szerint —: ámde Szemére Miklós még mindig nem egy kiháló bölény, hanem ilyen vagy hasonló mentalitású, műveltségű, erkölcsi érzékű emberek, mint ő, vezették a háború előtt nem egy ország kormányzatának és diplomáciájának igen tekintélyes részét és vezetik ma is. A demokráciának tehát érdeke, hogy közelebbről megismerje a kártyaasztalok és a lóversenyek háborús uszítójának ezt az előkelő típusát, hogy majdan a békében kigyomlássa azt minden oly állami és társadalmi szférából, mely a sport és a szerepjátékok kompetenciáját túlhaladja.

Mégis Szemere Miklós egy megállapítása belső súlyánál fogva is megszívlelendő. Mikor ugyanis azt mondja, hogy az örökbékét addig nem lehet komolyan venni, *amíg az általános világideál hölgyeknél és férfiaknál a heros marad*: tökéletesen á fején találja a szeget, ha heros alatt azt értjük, amit ő, a csaták és véres bravúrok *passzionátus* hőjét. Valóban addig, amíg az emberiség széles közvéleménye ennél a típusnál nem fogja igazabb herosnak tisztelni az önzetlen és minden áldozatra kosa kutatót, tudóst, experimentátort, reformert, művészt, hitujítót: addig — tehát amíg a mai pedagógia és moralitás értékítéletei uralkodók — az örök békére való törekvés valóban lemosolyogni való utópia marad.

Egy Országos Anticölibatárius Szövetség terve.

Érdekes és tüneti jelentőségű, hogy ez a gondolat nem a fővárosban, hanem a vidéken merült fel és azt vagy a papsághoz tartozó, vagy legalább is azzal rokonszenvező férfiak — természetesen, részben álnév alatt — propagálták. Az *Aradi Közlöny* és a *Szeged és Vidéke* című lapokban jelentek meg ezek a részben polémikus cikkek. A reform hívei annak úgy népesedési, nemzetgazdasági, mint közerkölcsi és idegéletteni jelentőségére figyelmeztetnek, valamint arra, hogy a cölibátus a katolikus kánonjog szerint nem dogma, nem isteni eredetű, tehát alkotmányos úton megváltoztatható intézmény.

Az eszme egyik propagatora, *Paris Lajos*, például így ír: Kimutatni igyekeztem, hogy a felszínre vetett cölibátus-kérdés csakis párttá avagy szövetséggé való tömörülés útján

oldható meg. Más szóval, úgy ennek, mint bármely más reformnak kiinduló pontja az alkotmányos egyházkormányzat. Alkotmány alatt tudvalevőleg azt értjük, hogy joguk van az alattvalóknak véleményüket és akaratukat nyilvánítani, vagyis joguk van az uralkodó állapotok megváltoztatása iránt ellenzékké tömörülni. Az ellenzékiesség mindaddig, amíg a kellő határokat túl nem lépi és nein nyúl erőszakos eszközökhöz, egyáltalán nem azonos a pártütéssel, sőt ellenkezőleg, minden modern és tökéletes társulatnak és intézménynek alapfeltétele, hogy a józan többség akarata váljék törvénné vagy szabállyá.

Ez alól az egyház is csupán szorosan vett hittani (dogmatikus) kérdésekben lehet kivétel, de nem a kormányzati és fegyelmi (diszciplináris) ügyekben. Ugyanis a pástör van a nyájért, a pápa van a hívek millióiért, nem pedig megfordítva, az összes katolikusok az egyetlen pápáért.

Szükséges tehát, hogy az egyház ne fojtsa el csirájában azon (mozgalmakat, amelyek a jelenlegi, többé-kevésbé elavult-állapotok megváltoztatására irányulnak, sőt ellenkezőleg, adjon alkalmat a többség akaratának megnyilvánulására és szentesítse a megnyilvánuló többségi akaratot, feltéve, hogy nem dogmaellenes. Már pedig a cölibátust a katolikus kánonjog szerint nem dogma és nem is isteni eredetű.

Kétségtelen, hogy a sokat emlegetett „katolikus autonómia” nagyban megkönnyítené az anticölibatárius mozgalmak szervezkedését is, de mivel jelenleg ezen eszköz nem áll rendelkezésre, máshoz kell folyamodni.

Elterjedt és mérsékelt irányú, vagyis sem klerikális, sem vallásellenes lapok útján kell felszólítani a mozgalomhoz csatlakozni kívánó papokat, hogy zárt levélben jelentsék be csatlakozásukat egy ezzel megbízandó világi embernek, aki kötelezve legyen a csatlakozókat összeírni, azonban azok neveit a legszigorúbb titokban tartani és csupán a feliratkozott tagtársakkal közölni legyen köteles. Az orvosi, nemzetgazdasági, politikusi, szóval világi pártolók megnyerése sokkal könnyebb. Csak midőn jó erősnek és népesnek érzi magát a szervezet, akkor léphet fel nyilvánosan, természetesen mindenek előtt — mielőtt bármely erélyesebb eszközökhöz és presszióhoz nyúlna — csak mint a papházasság megengedésének kérelmezője.

Kétségtelen, hogy egy a papság széles köreit mélyen foglalkoztató kérdést vetettek itt fel, melynek kihatása a polgári társadalomra is nem volna csekély. Sem a klerikalizmus, sem az antiklerikalizmus aligha fogja örömmel üdvözölni ezt a tervet. A klerikalizmus félteni fogja tőle a papi rend egyirányúságát, katonai küzdelmi erejét az egyházi célokért, tagjainak nagy presztízsét főleg a női társadalommal szemben. Ífj. Leopold Lajos finoman hangsúlyozza a vallás szolgálatával egybekapcsolt szüzességnek eszközt jelentőségét minden időben: „Nyilván az egyházi rend, a papnő, a szerzetes megítélésének perspektíváját őrzi ez a tilalom. A házassági tilalom különös hangsúlyozása a szüzességi parancs mellett: élesen jelzi ezt az eszközi szerepet. Az elvonaás abból a viszonyból, a kirekesztés abból az intézményből, mely az egyént legnagyobb mértékben ismertté, hozzáférhetővé, analizálhatóvá, közönségesé teszi, mely mindennél inkább alkalmas arra — viharos kitörésénél és családi terheinél fogva —, hogy elfelejttesse velünk, hogy az az egyén más, mint mi, a papi és papnői cölibátus tudatos vagy öntudatlan rendeltetése... A szüzesség feláldozása, még inkább a cölibátus megtörése a távolság megtörését jelenti, a

mindennapi emberi viszonylatokba való bekapcsolódást, pedig a vallásnak misztikus varázsához, társadalomrendező erejéhez hozzáférhetetlen, intakt papokra van szüksége; olyanokra, akik különböznek a tömegtől, anélkül, hogy azt felháborítanák.” (*A presztízs.* 140, 141. l.)

Valószínű, hogy az Egyház ezekből a szempontokból hevesen ellenezné a cölibátus megbolygatását, mert joggal fogja azt vélni, hogy amit ez az intézmény árt az egyháznak a szellemileg és erkölcsileg selejtesebb átlag szabadossága és lemosolygott tartufférfiája által, azt dúsan helyrehozza a szellemi és erkölcsi *elit splendid isolation*-jában rejlő nagyobb koncentráció, az eszmék hívebb szolgálata, az egyén tökéletesebb megközelíthetlensége által.

Viszont az antiklerikalizmus, mely az egyházat egy pusztulásra ítélt szervezetnek, a haladás *en bloc* ellenségének tartja, nem örülne a cölibátus eltörlésének, mert attól tartana, hogy az így demokratizálódott és a nemzet vérkeringésével egybeforrott egyház szívósabb ellenállást fejthetne ki minden radikális reformmal szemben és a nagy tömeget irritáló egy súlyos teherételtől szabadulna, a parazitizmus legkirívóbb tüneteit elveszítve.

A szóbanforgó reformterv tehát csak a papi rend alsóbb rétegeiben fog híveket szerezni, valamint ama réalpolitikuskoknál, akik az egyházat demokratizálni és *separatum corpus* jellegét megszüntetni szeretnék, a protestáns, a görög katolikus és keleti papok mintájára. Kétségtelen, hogy a háború utáni korszak népesedési és közigazdasági rekonstrukciós politikája sokakat egy ilyen irányú akció hívei sorába vonna, akik különben a kérdés vallásos oldala iránt közömbösek.

Döntés a háborúban.

Ha nem is előre megfontoltan, de az események nyomása alatt mindkét félnek egy bizonyos reménye alakult ki, hogy mint fejezhető be a háború határozott diadallal. E remény mindkét részről egy-egy oly feltevésen alapul, melynek bekövetkezése annál valószínűbb, minél tovább tart a háború.

Ez az entente részéről az a remény, hogy Németország nem bírja ki a blokádot, hogy minél tovább tart a háború, annál inkább mutatkozik e blokádnak hatása élelmiszer és nyersanyag hiányában. Ezzel szemben a harctéren elérhető sikerek csak másodsorban, mint segítőeszköz jönnek figyelembe, melyek a főfegyver hatását növelik.

Viszont Németország reménye a határozott diadalra, kivált mióta az entente annyi hatalmas államot foglal magában, csakis e szövetség felbomlása lehet. Várható az, hogy minél tovább tart a háború, annál inkább kifejezésre jut a szövetség tagjai közti érdekkülönbség, sőt érdekellentét. Ezt a diplomácián kívül a harctéren elért sikerek kétségkívül előmozdítanák. Leginkább úgy volna elgondolható a dolog, hogy a harctéren elért sikereket a diplomácia felhasználná a szövetség megbontására.

Ha e megállapítás helyes, egyúttal világossá válik Anglia

vezető szerepe az entente-hatalmak közt. Mindkét feltétel kulcsa Angliában van. Anglia egyesíti az entente két főreményét, a pozitívát: hogy az angol flotta megvalósítja a blokádot és ellensúlyozza a német búvárhajóharcot és a negatívát: hogy az angol diplomácia megakadályozza a szövetség felbomlását. A háború diadalmos befejezésének két főfegyvere az ententera nézve: az angol flotta és az angol diplomácia. Ránk nézve: a német búvárhajók és a német diplomácia. A hadseregektől határozott döntést legfeljebb e tényezőkre gyakorolt hatás útján várhatunk. (B. R.)

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A német annexiók irodalom 1917-ben. (1. Dr. F. W. von Bissing: *Westliche Kriegsziele*. Duncker, Weimar. 22 l. — 2. Moeller von den Brück: *Belgier und Balten*. Deutsche Verlags-Anstalt Stuttgart-Berlin. 38 l. — 3. H. S. Chamberlain: *Deutschlands Kriegsziel*. Verlag des Deutschen Offiziersblattes. 16 l. — 4. Heinrich Class: *Zum deutschen Kriegsziel*. 1—10.000 Lehmann. 80 l. — 5. Bernhard Funck: *Grundlagen deutscher Zukunft*. Th. Weicher, Leipzig. 61 l. — 6. Richard Camillo Hentsch: *Friedensziele-Kriegsziele*. Was soll aus Rumänien, Polen, Serbien und Belgien werden. Ein Beitrag zur Lösung der nationalen Fragen etc. Grasers Verlag (R. Liesche) Annaberg. 13 l. — 7. Dr. Oscar Karstedt: *Koloniale Friedensziele*. Duncker. 22 l. — 8. Dr. Alfred Lanick: *Klarheit über die Kriegsziele*. Zweite Auflage. Politische Verlagsanstalt Heidelberg und Leipzig. 184 l. — 9. I. F. Lehmann: *Deutschlands Zukunft bei einem guten und bei einem schlechten Frieden*. Unter Mitwirkung K. A. Fischer, Dr. B. Groszner, M. v. Gruber, Dr. E. Reup. *Térképekkel és színes táblázatokkal*. 126—200.000. Lehmann. 48. l. — 10. Paul Rohrbach: *Unser Kriegsziel im Osten und die russische Revolution*. Duncker, Weimar. 32 l. — 11. D. Trietsch: *Deutschland. Tatsachen und Ziffern*. Eine statistische Herzkärkung. München, Lehmann. 81—100.000. 36 l. — 12. Emil Zimmermann: *Die bedeutung Afrikas für die deutsche Weltpolitik*. Ernst Siegfried und Sohn, Königliche Hofbuchhandlung, Berlin. 65 l.).

Ismervén azt a mostanában sokat hangoztatott békekészséget, mely a történelmi nevezetességű rezolúcióban nyert kifejezést, sőt látván, hogy maga a kancellár is olykor e rezolúció alapjára helyezkedik, azt gondolhatnák, hogy a békekész német nép ellökte magától a vér pornográfiáját és minden háborús uszításnak hátatfordítva, élni és (ami ugyanaz) békét akar.

Talán nem lesz egész naiv és pszichológiátlan az, ki a békekészség minéműségét a távolból úgy véli megismerhetőnek, ha megnézi, mily fajtájú könyvek jelennek meg és fogynak leginkább 1917. évben Németország könyvkiadójánál. Aki az eseményeket nemcsak a letompított sürgönyök szavain át figyeli, annak nem lesz meglepetés, ha megtudja, hogy a németek a békeakarás idején a győztes béke, az annexió, a háború folytatás irodalmát, még mindig szinte változatlan eréllyel és sikerrel kultiválják. És ez fontos azért, mert a közhangulat, melyet szemfényvesztő adatokat tartalmazó füzetekkel vezetnek félre, csak erősíteni fogja, az egyre kisebbedő kenyéradagok dacára is, tán már rövid idő múlva, Rewentlowék sötét törekvéseit annál is inkább, mivel a békeakarat irodalmi hirdetése és szervezése még mindig súlyos akadályokba ütközik. Mert nem lehet idegen egy ország közhangulata az annexióval szemben ott, ahol száz és kétszáz ezer példányokban kelnek el ily könyvek. F. I. Lehmann *Deutschlands Zukunft*: 126—200 Tausend és D. Trietsch *Deutschland*: 81—100 Tausend megjelölést viselő könyvek láthatók a könyvkereskedések kirakataiban. Az elsőnek jelzett könyv áprilisban került a könyvpiacra és júliusban már 200.000 példányt olvasott belőle milliónyi ember. Az első kiadásból 20.000 példányt ingyen osztottak szét a frontokon, hogy a továbbiakból mennyit, erre vonatkozólag nem állnak adatok rendelkezésemre. De lehetetlen, hogy oly művek, melyek a közérzessel, a többség kívánságával ellentétesek lenné-

nek, ily nagy tömegben fogytak volna el, s ha elfogytak: ne lenne semmi hatásuk.

Ha a továbbiakban megkísérlem az annexiós irodalmat röviden összefoglalni, nem azért teszem, hogy e könyvek németországi vásárlóival — kik írásomat nem fogják olvasni — donkihóti harcot vívjak, sem azért, hogy a magyar értelmiséget az e tendenciákban rejlő tévedésekről és ártalmakról meggyőzzem. Ezt épp nálunk már elvégezték. De félok, hogy minden békeakarat dacára e könyvek sokkal inkább hatnak az események kialakulására, mit történelemnek szokás nevezni, mint a parlamentek rezolúciói. És ezért szükséges foglalkozni velük.

1.

Mindenki békét akar. Bevallott *Kriegsziel* ma már csak egy van: a béke. De annál több *Friedensziel* terem. A szociáldemokraták és velük együtt Czernin megértéses, tartós békét akarnak. A tartósságot az ismertetni szándékolt művek szerzői is kívánják, de előttük ismeretlen fogalom a megértés, a béke tulajdonképeni és egyedül lehetséges alapja. *Geheimrat Prof. Dr. M. v. Gruber* szerint, ha a háborúelőtti határokat állítanók vissza, ez esetben Anglia ugyan az amerikai tőkétől válnék függővé, de Németország, még jobban körülgyűrűzve, a 120 milliárdnyi adósság súlya alatt csakhamar tönkremenne. Az angolszász világszövetség, melyhez Egyiptom, Szudán, Abessínia, Perzsia és Afghanistan is csatlakozni kényszerülne, szolgájává tenné Franciaországot, Oroszországot és az entente többi európai szövetségését. A *Geheimrat* szerint egy ilyen világszövetség már egymagában is az örök békét jelentené, de — szerinte — ez csak hazátlan kalmároknak való, kiknek szemében a nemzetek csak igavonó barmok.

Bezirksamantassessor K. A. Fischer szerint is a megsemmisítéssel egyenlő a megértéses, vagy amint ő nevezi, Scheidemann-béke hatása. Számszonglór, de a Kincses Kalendárium tetszetős és nehezen ellenőrizhető ábráit: a kisembert és a nagyembert sem veti meg. Az annexió- és hadikárpótlás nélküli béke azt jelentené, hogy a háborúelőtti 5 milliárddal szemben 170 milliárd államadósság terhelné Németországot, vagyis a birodalom lakosaira a háborúelőtti 75 márka helyett fejenként 2537 márka esnék, minek adók által történő törlesztése az átlagos évi 36 márka birodalmi adót 172 márkára emelné fel. Ennek szemléltetésére rajz mutatja nekünk Bismarckot, amint egyik kezében kardot, a másikban egy kicsiny zacskót tart, míg mellette — a Scheidemann-béke utáni német polgár — egy földig görnyedt alak rengeteg zsákot cipel. Az természetesen nincs ábrával szemléltetve, hogy meddig kellene még a háborút folytatni a katonai győzelem elérhetéséért és hogy mennyi ember és vagyon pusztulna el ezalatt.

Dr. Alfred Lanick egyszerűen lehetetlennek mondja a megértéses békét. Indokok: az entente nem akarja Németországot megértetni. Ezek után szerinte csak két lehetőség van: vagy addig tart a háború, míg az ellenség legyőzve a földön nem fekszik és feltételek nélkül kényszerül kívánságainkat teljesíteni, vagy még ennek bekövetkezése előtt — épp a teljes leverés elhárítására — bármily békére való készségét nyilvánítja. *Tertium non datur*.

Chamberlain, a nagy uszító, sem látja annexió nélkül a békét biztosítva. Művében megállapítja, mint már annyiszor, hogy Németországnak „isteni küldetése van”, mellyel a békét is örök időre biztosítaná, míg az entente a béke esküdt ellensége. Hisz Anglia 300 éve folytat rablópolitikát, a telhetetlen Oroszország a világ valamennyi népét rabszolgájává akarja tenni, *Franciaország* „az uralkodó pénzemberek vezetése alatt csirkefogó és apache lett, aki a tisztesség útjára nem tud többé visszatérni”, természetes, hogy ily fejtegetéshez misem illik jobban mottóul. mint Hindenburg szava: „Remélhetőleg addig tart a háború, amíg

mindenki alá nem veti magát akaratumknak.” És a háború már negyedik éve folyik.

De a megértéses békét többen azért sem hiszik tartós életűnek, mert a szerződések, mint *Scheidemann* mondta a birodalmi gyűlés 1916. évi október 11-én tartott ülésén, csak akkor bírnak értékkel, ha a szerződési hűség akarata mindkét szerződő fél oldalán megvan. Az annexiót kívánók természetesen mind tudják, hogy annexiónélküli béke esetén ez a hűségi akarat az egyik oldalon *nem* lesz meg. Ők azt mondják, hogy a túlsó oldalon. A tartós béke reális garanciáiról, melyet a szociáldemokrácia és a polgári pacifisták ajánlanak, nem vesznek tudomást. Így aztán némely tévokoskodás kíséretében nem lehetetlen ahhoz a konklúzióhoz jutni, hogy tartós békét csak egy úton érhetünk el: annexió útján! Az annexiók ebbéli ténymegállapításuknál sok más úgynevezett tekintély mellett nyugodtan hivatkozhatnak a legújabb tekintélyek nyilatkozataira és írásaira is: a német többségi szociáldemokratákéra. *Janssonnak* a szakszervezetek háborús működéséről irt könyvének utolsó fejezete mellett *Heine*, *Lensch* és *Schippel* nálunk is ismert könyveire, valamint *Scheidemann*, *Hänisch*, *Leimpeter*, *Parvus* és mások cikkeire történik leggyakrabban hivatkozás az annexió jogosságának és szükségességének kérdésénél.

2.

De az annexió irodalma nem elégszik meg azzal, hogy a *német pacifizmus* szempontjából szükségesnek, sőt kénytelenségnek mutassa be az annexiót. Ezenfelül még sokféle előnyt ígérnek és igyekeznek bizonyítani.

R. Camillo Hentsch a nemzetiségi kérdés megoldását látja annexiós tervezetében. Románia kapja Besszarábiát és Erdélyt, a Székelyföld kivételével; a délszlávok, mint független állam, unióba lépnek Ausztriával; Lengyelország csupán Galícia lengyel-lakta részeivel egyesül és azután mint tagállam a német birodalomhoz csatlakozik. A nemzetiségi elv alapján bekebelezi Kurlandot, Livlandot, Litvániát — itt németek is éltek vagy élnek —, Belgiumot és néhány afrikai gyarmatot. *Hentsch* véleménye szerint ezzel meg lenne oldva minden ország nemzetiségi kérdése, megszűnne minden irredenta és így a háborús lehetőségek száma is a minimumra csökkenne.

Az annexiós irodalomban leggyakrabban Németország jövőjét kívánják biztosítani, mikor annexiót és hadikárpótlást követelnek. Mint a fentebb említett *Bezirksamtesesor*, úgy *Prof. Gruber*, *Karsiedt*, *Class*, *Bissing* és mások hiszik és vallják: a háború költségeit csakis az entente viselheti és Németországnak biztosítania kell magát egy *legközelebbi* háború esetére, hogy Hindenburg nélkül is legyőzhesse az ellenségeit. Mert bár csak annexióval lehet szerintük tartós békét elérni, a területi nyereség főfontossága mégis az, hogy legközelebb Németország sokkal erősebb, az entente gyengébb lesz. Ezt ők tartós békének nevezik, melynél az annexió valóban biztosítékká válik. Biztosítja — szerintünk — egy újabb háború mielőbbi lehetőségét és biztosítja — szerintünk — annak eredményes kimenetelét. A legközelebbi háború eredményessége kedvéért az annexiós kívánságok minden értelemben határialanok. *Heinrich Class* ki is mondja a legnagyobb őszinteséggel, hogy „inkább valamivel több *biztosítékot* követeljünk, mint kevesebbet”.

3.

Az annexiós agitátor ránéz a térképre és megállapítja, hogy Belgiumot a megtámadott Németország védekezés közben elfoglalta.

Univ. Prof. Dr. Freiherr Friedrich Wilhelm Bissing, az elhalt belga kormányzó fia rámutat arra, hogy a német iparvidék védtelenné válik és legközelebb Németország életgyökerei egy sike-

rült megrohanással elvághatók lesznek, ha a német hadsereg Belgiumból kivonul. Szükséges tehát, hogy a „*néhai belga királyság*” közlekedési útjait és közlekedési eszközeit német ellenőrzés alá helyezték és német katonaság gondoskodjék a belga határok megvédéséről (természetesen csupán Angliával és Franciaországgal szemben). Bissing szerint *kénytelenek* lesznek e célból állandó katonai fennhatóságot gyakorolni Belgium felett, amint azt már öelötte a *Deutsche Stimmen* 1916. évi december 25-éről keltezett számában *Ernst Bassermann* megkívánta. Azonban még ez sem elegendő. A tengerek szabadsága érdekében német felügyelet alá kell helyezni a flandriai tengerpartot Anverstől Ostendeig. Am még ezzel sincs biztosítva a német haza és a legközelebbi háború. Minthogy a tengerpart birtoka biztosítja a tengerek szabadságát, most a tengerpart birtokát kell biztosítani. Ehhez elegendő azon vonal birtokba vétele, mely a jelenlegi frontnak felel meg.

De Bissing fantáziája még itt sem áll meg. Hadikárpótlást is követel Belgiumtól. Nem készpénzben kívánja a milliárdokat, mert ennek még szerinte is nehézségei lennének, hanem reális objektumokban, különböző nyeresterményekben, melyeket addig kellene ingyen átszolgáltatni Németország részére, míg csak le nem törlesztettek a háború okozta adósságok. Ily formában, úgy mond, „még az annexió elvi ellenségei sem kifogásolhatják, ha a megszállt terület bányáit és földjeit, a birodalom felügyelete alá helyezik”. Még különösebbnek fogjuk tartani ezt a lázalmot akkor, ha a könyv 14. oldalán azt olvassuk, hogy „nem a belga nép, hanem csak kormánya ellen viseljük ezt a háborút”. Viszont természetes, hogy ezek után a nemzetiségi elvet siet diadalra juttatni és fél Belgiumot, a flamand részt, Németországhoz csatolja, nehogy az elfranciásodott wallonok továbbra is elnyomhassák az állítólag germánfajú, mindenesetre erősen konzervatív és klerikális érzelmű flám népet. A wallonok azonban teljes szabadságot élveznek, természetesen nem titkos szerződésre lépven Franciaországgal, hanem „*a mi oldalunkon*”.

Hentsch nemcsak az elnyomott nemzetiséget akarja a fiámokban bekebelezés útján felszabadítani, mint többek közt Lanick is, de „történelmi jogot” vél érvényesíthetni Belgiummal szemben. Gruber a tengerek szabadságát biztosítja Bissinghez hasonló módon, de ő még Dunkerquet, Calaist és Boulognet is Belgiumhoz számítja. És ha figyelembe vesszük, hogy az eddig felémitett érveket *Moellen van den Britek Belgier und Balten* című művében faji és kulturális együvértartozásra alapított érvek tömegével erősíti meg — kételkedhetünk-e még?

Ezek után (de csakis ezek után!) élvezet a szociáldemokrata-többségi Lensch cikkét elolvasni, melyet 1916-ban írt a *Düsseldorfer Generalanzeiger*-ben, hol is igen finoman és óvatosan kifejti, hogy most már lassanként mindenki megegyezik abban, miszerint Belgiumot nem kívánják annektálni. De megegyeznek szerinte annak a szükségességében is, hogy „úgynevezett területi biztosítékokat” szerezzenek Belgiumtól. Míg a szintén szociáldemokrata és szintén *Reichstagsabgeordneter* Schippel arról sem feledkezik meg, hogy a belga tengerpart mily kitűnő flottatámaszpont lesz „Angliával és a nyílt tengerrel szemben”. A klerikális Hoetzsch professor a *Kreuzzeitung* 1916 december 28-iki számában csatlakozik az előtte szóló szociáldemokratákhoz. Jobban már ő sem tudott volna annektálni.

4.

Hasonlóképen csupán a béke érdekében van szükség Franciaország bizonyos területeire is. Mert nyilvánvaló, hogy ha Franciaország a háborúban nem tudja visszaszerezni Elzász-Lotharingiát a revanche-vágy továbbra is fegyverkezésre fogja készíteni és így veszélyeztetni fogja Európa békéjét.

Geheimrat Gruber azonfelül, hogy — mint fentebb ismerttettem Belgiummal együtt a Pas da Calais és vidékét annekthálni akarja, még Longwy és Briey bányáit kívánja, minthogy szerinte *e bányák a határ megvédésénél stratégiailag is nagy fontossággal bírnak.*

Hentsch, a nemzetiségi elv tudós harcosa, a francia tengerpartot csak azért kívánja, mert ott flámok is laknak. A francia bányavidék, a Vogézek nyugati lejtője, Belfort és megymás már csak stratégiai okokból szükségesek. De nagyon szükségesek. Viszont azt már nem tartja feltétlenül szükségesnek, hogy a nemzetiségi elvet ezen vidékek elkívánásakor is szem előtt tartsa. Mert még véletlenül rá találna tévedni a közeli Elzászra, hol franciák is laknak, vagy a kissé távolabbi Posenre, hol lengyelek élnek.

Lanick sem kíván lényegesen többet. Néhány francia vár: ide vagy oda — ez már igazán nem lényeges. De azt a minimumot, amit Gruber és Hentsch írásaiban találunk, mindenki egykép megköveteli. Megtaláljuk ezt a *Flottenverein* 1916 július 17-én megtartott nagygyűléséről a kancellárnak küldött emlékiratban. Megtaláljuk az *Unabhängiger Ausschuss für einen deutschen Frieden* nevű Professor és Geheimrat egyesülés 1917 januárjáról keltezett kiáltványában. *A keresztény szocialisták* éppúgy, mint *az alldeutschok*: ezt és így kívánják. Sőt 1915 végén még a *má békeresolúciós centrum* is.

Csak *Class*nak van még egy eredeti indítványa. Szerinte: „katonai biztonságunk kedvéért kénytelenek vagyunk francia területet annekthálni — de ez, ha mint előbb, később is franciák lakják, nem fog feladatának megfelelni. Nem marad más hátra, mint azáltal alkalmassá tenni céljainkra, hogy a földet lakosság nélkül szerezzük meg, vagyis a békekötésnél meg kellene állapodni Franciaországgal, hogy a nekünk átadott területek lakóit a neki megmaradt területre átvizsi, ott letelepíti és francia pénzzel kártalanítja őket”. (*Zum deutschen Kriegsziel*, 37. oldal).

5.

Oroszországgal szemben a cárizmust kívánták annekthálni harmadfélévig. Majd jött az orosz forradalom és a cárizmus megszűnt. Legalább is úgy látszik, hogy *Oroszországban* nincs már cár és nincs cári rendszer. Ott minden megváltozott. Csak a német annexiók nem változtak meg.

Lehmann a legkomolyabb hangon szemrehányást tesz az orosz szociáldemokráciának, hogy „bár ők lemondtak minden annexióról, de a maguk részéről nem hajlandók sem bizonyos területeket átengedni, sem hadikárpótlást fizetni”. Ez szószerinti fordítása Lehmann szavainak és a *Deutschlands Zukunft* című mű 6. oldalának 25—26. soraiban minden hitetlen és józaneszű Tamás eredetiben olvashatja.

Gruber szerint szintén nem jelent változást a német célok szempontjából az orosz forradalom győzelme. Ő gátat kíván építeni a gyorsan fejlődő Oroszország és Németország közé. „Ez a gát a forradalom után még sokkal kevésbé lesz nélkülözhető, mint annak előtte! Csak a politikai belátás legteljesebb hiányában ismerhető ez félre. A forradalom mindenesetre meggyengítette néhány évre Oroszország katonai erejét. De előbb vagy később, egy új rend jön, mely az orosz tömegek súlyát még növelni fogja.” Minthogy szocialista vagy kommunista állam nem lehet Oroszországból, leghelyesebben tenné Gruber szerint, ha nemzetiségeire bomolna szét. De valószínűbbnek tartja, hogy az angolok meg fogják akadályozni a teljes anarchiát, mikor is majd „közismert példa szerint” a demokrácia köpenye alatt az angolszász és zsidó pénzemberek korlátlanul fognak uralkodni.

Más íróknál (Paul Rohrbach, van den Brück, Hentsch,

Class stb.) ismét a nemzetiségi elv győzedelmeskedik, tekintet nélkül cárizmusra vagy orosz demokráciára. Fel kell szabadítani a kurlandi, livlandi és eszlandi németeket, a német rablólovagok utódait. Azokat az *elnyomott* német bárókat, akik a cári Oroszországban hasonló szerepet játszottak az észtekkel és lettekkel szemben, mint aminőt a galíciai lengyelek a ruténekkal szemben.

„A cárizmus ellen” jelszava alatt egész az orosz forradalomig a német többségi szociáldemokraták *ezen felül* még magukat az oroszokat is fel akarták szabadítani.

Class ismét eredeti tervvel áll elő: az elfoglalt területek lett, litván, észt, fehér-orosz, lengyel és zsidó lakóit a megmaradt Oroszországba telepítik, s helyükbe a Volga vidékén, Kaukázusban és Kelet-Szibériában lakó németek jönnek.

Az Európát anektáló tervek ezzel nagyjában kimerültek. Angliát, nem tudni mi okból, nem anektálják, hanem csak megsemmisítik. Mert Anglia egyetlen célja az volt és az marad, hogy Németországot tönkretéve, a viláгурalmat megszerezze. De Anglia le fog törni, ha professorék a szárazföldi területek mellé a tengerek szabadságát is hozzáanektálják. Ezt a belga tengerpart, a calaisi-szoros és egy sereg gyarmat annexiójával hiszik elérni. Hasonlóképen Amerikát sem kívánják elfoglalni. Azonban Class rendkívül örül, hogy az Egyesült Államok beavatkoztak a háborúba, mert így most már biztosítva láthatja a hadikárpótlást, amit Amerika sokkal könnyebben tud majd megfizetni, mint Franciaország vagy Anglia.

6.

A gyarmatok határát már nem a nemzetiségi elv alapján korrigálják az annexió véres ceruzájával, hanem csakis azért, mert így látják biztosítva a német ipar nyersanyag szükségletének fedezését. Tény ugyan, hogy az erősen annexiós Bissing szerint „távoli földrészek nyersanyagát, míg béke van, kereskedelmi úton megszerezhetjük”, háborúban pedig, amint a példa mutatja, a gyarmatok sem bírnak szállítani, — de ezen megállapítás dacára a könyvével egyazon sorozatban megjelent *Koloniale Friedensziele*, melynek szerzője dr. Oscar Karstedt, már azt hirdeti, hogy a gazdasági függetlenséget úgy béke, mint háború esetére „nagyjában megszereztük, ha a háború a tropikus Afrika nagyobb részét nekünk juttatná”. Szerinte a jövőbeli nyersanyagbeszerzés tekintetében még a különben kedvező helyzetben levő Törökország, hű szövetségünk, sem jöhet számításba, mert egyrészt a szövetségek a történelem tanúsága szerint nem tartanak örökké, másrészt pedig még a legnagyobb befektetések mellett sem tudná a teljes szükségletet fedezni. E célból anektálandó: a portugál Mozambik és Angola, a belga és francia Kongó, az angol és francia Nyugat-Afrika, melyekből mint azt a szociáldemokrata Lensch, a birodalmi gyűlés tagja, is kívánja: egységes gyarmatbirodalom volna alakítandó. De szerinte ezzel a *francia* militarizmust is meg lehet semmisíteni, hisz a franciák a frontjukat ma már csak színes csapatokkal tudják fenntartani. Ha Afrika nagyobbik, egységes területű része Németországnak jutna, úgy *legközelebb* már a német határokat lehetne a színes csapatokkal megvédeni. De néhány további annexióval a tengerek szabadságát még jobban biztosíthatnák. E tekintetben az Indiai-Óceánon Dar-es-salam, a Csendest-Óceánon Duala, és a föld minden táján egy sereg kikötő es sziget a legalkalmasabb, nem feledkezve meg a francia Új-Kaledóniáról sem, melynek gazdag nikkelbányái vannak.

De gazdasági, stratégiai és nemzetközi jogi indokokon túl még általános emberi szempontokat sem hagy figyelmen kívül: „Végső soron általános emberi és kulturális szempontból csak szerencsének mondható, ha egyszer és mindenkorra megszüntetjük egy oly korrupt és lezülött nép, minő a portugál, afrikai uralmát.

Ez csaknem ugyanoly mértékben érvényes a franciákra vonatkozólag is.”

Lanick már azt is kiszámítja, hogy az egységes afrikai gyarmatbirodalom 700.000 emberrel növelné a német hadsereget. Geheimrat Gruber a legnagyobb igényű e tekintetben, aki *azonfelül*, amit az előbbieket anektálnak, még Marokkót, Algirt, Tuniszt, Zanzibárt, a Szaharát, az Azori- és Kapyerda-szigeteket és sok egyebet kíván, mely területek hosszú katalógusát itt közölni céltalan dolog lenne.

Az afrikai gyarmatokért száll síkra *Emil Zimmermann*, a volt külügyi, majd gyarmatügyi államtitkár is. Sok érdekes dolgot mesélhetne a német-afrikai gyarmatokról. De diplomatikus óvatosság-arái nem mond semmit, nem mondja el azt sem, hogy csak az 1911—12. évi birodalmi költségvetés Kiadás rovatában *für den Haushalt für die Schutzgebiete* tétel alatt 122,655.530 márka szerepel; hogy megbízható számítások szerint minden német polgár, aki a gyarmatokba kivándorolt (1913-ig 21.667 lélek), a birodalomnak 10.000 márkájába került; hogy a gyarmati-németek közül minden harmadik férfi államhivatalnok; hogy Kiautschau, melynek 1500 német lakosa volt, évi 116.000 márka értékű árut vitt csak be Németországba, jóllehet 1913-ig, mint azt a birodalmi gyűlésen megállapították, már 140 millió márkát költöttek reá és csupán kikötőjének kiépítése 50 millió márkába került. Hogy minderről és sok mindenről elfeledkeznek, az egy cseppet sem csodálatos, mert minden annexionista, amennyiben egyáltalán *tényekre és adatokra* hivatkozik, csak azt látja meg és csak azt hirdeti művében, ami az ő céljainak megfelel, melyet alkalmasnak vél arra, hogy az olvasó fantáziáját felizgassák, lelkesedésbe hozzák és elsősorban — megtévezzék.

Az itt ismertetett nagyszámú könyv csak egy részét alkotja annak a könyv- és folyóiratrengetegnek, amelyek minden írója és minden leírt sora a háború fáját kívánja az emberek újabb százezreivel trágyázni, hogy aztán minél szebb annexiós-gyümölcsöt teremjen. Azonban a nem ismertetett könyvek és írások is az ismertetett annexió-minimumot hirdetik. Mert ez csak minimum. Ennek tudatában sóhajt fel mély rezignációval Freiherr v. Bissing: „nem minden talpalatnyi föld, amelyért német vér omlott, lehet a mienk”.

Ily lázálomokban úsznak még mindig a német annexiósok és az általuk felizgatott és félrevezetett közvélemény. E rövidlátással és mohó féktelenséggel szembeni erkölcsi felháborodásunkat csak az a gondolat enyhítheti, hogy az angol és a francia kardcsörtetők egy nemkevésbé vad és falánk annexiós irodalmat teremtettek, amelyek ismertetésére azonban ezidőszert (az ellenséges irodalom nagyobb részének megközelíthetlenségénél fogva) nem váltakozhatunk. Az egész világkép sivársága e tekintetben csak a háború után fog teljes szomorúságában előttünk állani.

Rudas Zoltán.

A modern politika alapjai. (J. J. Ruedorffer: *Grundzüge der Welt-Politik in der Gegenwart. Viertes Tausend. Deutsche Verlagsanstalt. Stuttgart und Berlin. XIII+ 252.*)

Ha ez a könyv a háború után jelent volna meg, még akkor sem lehetne eltagadni szerzőjének (az álnév alatt egy magasrangú német külügyi hivatalnok lappang) rendkívüli éleselméjűségét, mely belátását a modern politika szövevényeibe, szokatlanul széles látókörét a tömegösszefüggések megítélésében. Amde a könyv már 1913 októberében nyomdakész volt, úgy hogy számos tételét a világháború fényesen igazolta s olykor egyenesen megdöbbentő az az önállóság és világos látás-, mellyel R. a világpolitika fejleményeit

széles elméleti és gyakorlati tudása vártájáról jellemezte és néha előre megmondotta.

Szerző a modern politikai élet főtendenciáit akarja megállapítani. Tiltakozik az ellen, mintha a világtörténelem értelme az *Erhaltung* volna, hanem annak lényegét az állami organizmusok *Entfaltung*-jában keresi. A politika az élet jelenségekhez tartozik s ennél fogva alapvető törekvése nem lehet az élet konzerválása, hanem „a végtelen növekedési akarat, a határtalan kiterjeszkedés egy távoli elérhetetlen és lehetetlen cél felé”. Lehetetlenség, hogy valaha is megakadjon az a fejlődési folyamat, mely az emberiséget a törzstől a néphez s a néptől a nemzethez vezette el. R. hisz egy általános, emberi társadalom, az organizált világállam végcéljában, de az út ezen eszményi és talán elérhetetlen ideál felé csakis a nemzeti organizmusok antagonizmusából, fegyveres versengéséből születhetik meg: „... az az ellenségeskedés, melyet mindenütt tapasztalunk s mely nem akar a politikai életből eltávozni, bármennyire beszélnek és küzdenek a pacifisták ellene, nem az emberi intézmények tökéletlenségéből, vagy az emberi természet romlottságából ered, hanem magának a világnak a lényegéből és az élet forrásaiból; nem valami esetleges, átmeneti, megváltoztatható az, hanem valami szükségszerű, mely talán évszázadokra feltartóztatható vagy háttérbe tolható, de mindig újra keresztül tör s jogaihoz fog jutni, ameddig csak emberek és népek vannak”. (23.) Minden törekvés a nemzetek mechanikai összekeverésére vagy külső szerződéses szabályozására hiábavaló. Csak a nemzetek organikus nemzetközisége ér valamit, ellenben azok összekeverése valami szürkésbarnát ad, mint a színeké. „Az összes társaságok között a nemzetközi a legszemtelenebb és a legunalmasabb s legelőször van szüksége kártyákra. Az összes művészetek között a *variété* az egyetlen, mely képes volt nemzetközivé válni. Aki valaha is látta a nemzetközi városalapítások egyikét, mint például Stambul, Pera, Galata vagy a fehér Sanghai elővárosait, be kell ismernie, hogy Európa sehol sem annyira ocsmány s megvetésre méltó, mint ott, ahol közösen jelenik meg.” (38.)

Szerző tehát a nemzetit, nemcsak az „extenzív”, de az „intenzív” nemzeti irányt is valami küzdelmi adottságnak tekinti. Ez a küzdelem egyre szélesebb nemzetközi összeműködésekre s organikus kapcsolatokra vezet: de nincs mód és eszköz arra nézve, hogy az antagonizmusok kiküszöbölésével haladhassunk előre a nemzetköziség felé. E tétele igazolására R. a jelen nemzeti tendenciáit vizsgálja meg. Nem igaz, hogy a túlszaporodás az oka a hódításra törő nacionalista imperializmusnak. Itt van az elnéptelenedett, Franciaország, melynek sovinizmusa s hatalmi éhsége nagyobb, mint valaha. Különböző is valamely állam birtokállományának fenntartása rendszerint nélkülözhetetlenné teszi annak kiterjesztését, hogy más előretörő állammal szemben semleges vagy ellenséges vidékeken támadó berendezkedések létrejöttét megakadályozza. Angliának uralmába kell venni Súdán, hogy Egyiptomot biztosítsa. Minden fejlődő népek kénytelen-kelletlen részt kell vennie az általános kiterjeszkedési törekvésben. Ezt a politikát a régi világbirodalmak óvatosan, nyugodtan, elegánsan kezelik, az újabb hatalmak ellenben ügyetlenül és modortalanul. „A német nacionalizmusban van valami egy fiatal kutya modorából, amely ügyetlenül és nehézkesen még nem tudja, miként használja kissé merev tagjait s mikor kell ugatnia.” (111.) De a nemzeti politika lényege mindenütt ugyanaz. Az Egyesült Államokban, dacára viszonylag gyér népességének s a sok gazdag földnek, a szemünk lattára alakult ki egy agresszív nacionalizmus. Ma a Monroe-tan úgy gazdaságilag, mint politikailag semmi egyéb, mint ez a kiáltás: Amerika az amerikaiaké, aminek értelme azonban csak ez: egész Amerika az Egyesült Államoké. (128.)

Vajjon a nemzeti expanzió emez ősi és alapvető törekvéseivel állnak-e szemben komoly erők, melyek a pacifista álláspont győzelmét ígérnék? Szerző nem lát ilyeneket. Megállapítja a katolicizmusnak egyre gyengülő nemzetközi erejét. A német centrum például egyre több koncessziót tesz a nacionalista iránynak. Az úgynevezett „általános kultúrideál” a maga híg és vértelen mivoltában” képtelen komoly politikai hatásokat létrehozni. „Azok az erők és eszmék, melyeket az emberi élet ural, más természetűek. Ezek ma is oly elevenek, mint eddigelé. Csakhogy ma a mélységekben uralkodnak. A nemzetközi frazeológia felszíne mint egy fátyol fekszik rajtuk. De csak alkalom kell rá, hogy a mélységből előhívasanak és a fátyol szétszakad.” (154.)

A tőke nemzetközisége sem komoly akadálya a régi nacionalizmus háborús módszerei alkalmazásának. Bár a tőkés határozottan vannak egyre erősülő nemzetközi érdekeltségek, melyek a béke biztosítását kívánják, mégis nem lehet kétséges, hogy összeütközés esetén a kapitalisták nemzeti orientációja győzedelmeskednek. (161.) A nemzetközi jog fokozódó kiépülésének sem tulajdonít szerzőnk nagyobb jelentőséget. Mint régi, praktikus realpolitikuss, tisztán látja, hogy milyen törekeny ez a jogrend, hogy annak legfeljebb némi mérséklő, szelídítő szerepe van, de komoly érdekösszeütközések esetén, mint pókhálót fogja szétzúzni az államok brutális élni akarása. (166.) A döntőbíráóságokat felhasználták már a múltban s fel fogják használni a jövőben kisebb jelentőségű érdekösszeütközések megoldására: „de még soha és sehol nem szabályoztattak nemzeti életkérdésiek döntőbíráóságok útján s nem háritattak el komolyan akut háborúk döntőbíráóságok által”. (167.)

Mégs van egy nemzetköziség mely döntő fordulatot idézhetne fel a régi hódító politikával szemben. *Ez a nemzetközi érdekeknek reális összefonódása.* Szerző e ponton legalább is fogalmilag elismeri annak lehetőségét, hogy az érdekeknek ez a nemzetközi egybeforrottsága valaha az egyént kiszakíthatja a nemzeti érdekszférából, hogy közvetlenül az általános emberibe kapcsolja. Még nevezetesebb elvi koncessziója a nemzeti imperializmus bölcselőjének ez: „...a közös nemzetközi érdekösszeszövődés hozzájárult az államok érdekei olyan egymásbonyolódásához, hogy azok többé nem különíthetők és választhatók el, anélkül, hogy az ilyen elválasztás létében ne fenyegetné valamennyit, olyképen, hogy azt lehetne mondani: a gazdasági harc a harcosokat oly szorosan egymásba bonyolította, hogy mintegy egymásba bilincselve többé nem mozdulhatnak meg szabadon a harcra; a végtelen növekedési akarat, mely a nemzeti tendencia lényege, a törzseket ágaival anynyira egymásba növesztette, hogy most már *egy* sem lehet ledönteni anélkül, hogy a többi magával ne rántaná, avagy legalább is más fák zöldelő ágait magával ne szakítaná le”. (172.)

Azonban ez a konstelláció még távolról sem következett be, sőt szerző nem is foglalkozik azzal, hogy mennyiben reális az ilyen feltevés. Az aktuális politikában nincsen komoly pacifista erőtényező! A szocializmus sem az, a szocializmus sem veszedelmes! E ponton mutatkozik a legtisztábban szerző gyakorlati tisztánlátása. Ne felejtjük, *jóval a háború előtt* nincs semmi kételye az iránt, hogy a szociáldemokrácia háborúellenessége nem komoly realpolitikai tényező. Ugyanis a szociáldemokrácia pacifizmusa ezen a problémán alapszik: „Ha sikerül a nemzetközi szocializmusnak a munkást egészen kioldani a nemzet összefüggéséből s osztálya pusztá tagjává tennie: akkor győzött, mert a pusztá erőszak amaz eszközei, melyekkel akkor a nemzeti állam még megkísérelheti a munkást magához bilincselve tartani, egymagukban huzamosabb időre tarthatatlanok.” De ha ez nem sikerül, ha a munkás továbbra is a nemzeti organizmus része marad, akkor a szocializmus antimilitarizmusa szintén csak érzelmi és frazeológiai jelentőségű

mint a többi említett tényezőké. (173,174.) Nos, szerző biztosra veszi, hogy a szocializmus távol attól, hogy egy reális új nemzetköziséget teremtett volna, ellenkezőleg, az utóbbi években nagyon érzékenyen nacionalista irányban tolódott el. Ez a folyamat különösen szembeszökő Angliában, de Németországban is félreismerhetetlen. Az utolsó évtizedek választási küzdelmeiben a német szociáldemokrácia egyre hangosabban tolta a nemzeti motívumokat előtérbe. „Ezzel a német szociáldemokrácia beismeri, hogy a munkás leikéért folyó említett küzdelemben, melyet a nemzeti érdekek kell a nemzetközivel megvívnia, a nemzeti kapcsok az erősebbek. *A párt mindenütt arra kényszerült, hogy nemzetköziségét gyakorlatilag megszorítsa és klauzulákkal lássa el.*” (176.) Így főleg a francia antimilitarizmus elleni energikus tiltakozásával a német párt meghajolt a nemzeti tendenciák előtt. E megfontolások alapján szerző egy operatőr biztonságával jelenti ki: „Általában azt lehet mondani, hogy a kormányoknak minden kérdésben, amelyben a nemzeti érzésére appellálhatnak, semmiféle tekintettel nem kell lenniök szocialista pártjaik internacionalizmusára, hogy eddigelé egyetlen háború sem maradt el a szocializmus háborúellenességére való tekintettel s a jövőben sem fog ilyen okokból abbamaradni.” (178.) Egy jóslat, melyet kegyetlenül igazolt a világháború tanulsága.

Munkája utolsó részében szerző a mai korszak politikai konstellációjának alapvető vonásait igyekszik megállapítani, mert csakis így vonhatunk következtetést arra nézve, hogy a közelebbi jövőben a béke vagy a háború erői fognak-e érvényesülni. E téren szerző optimizmusát megcáfolták az események, de épp ez az optimizmusa hangosan beszél úgy a múltra, mint a jövőre nézve. Mert bár tisztán látja, amiről például a Norman Angell szentimentalizmusa nem akar tudni, a gazdaság politikai befolyásolásának számos lehetőségét (198, 199, 200), valamint az *offene Tür* politikájának nem egy illúzióját (u. o.): mégis hisz egyelőre a nemzetek *párhuzamos terjeszkedésének* lehetőségében (192.), mely talán még hosszú időnkig kikerülhetővé fogja tenni a vezető kultúrák közötti konfliktusokat. És e vonatkozásban igen érdekes az a meleg dicséret, mellyel a német diplomata Angliának adózik, mikor megállapítja, hogy ez a hatalom a *nyílt kapu* politikáját a legteljesebb lojalitással alkalmazza: „*Ez — ezt nem angol részről is el lehet és kell ismerni — a messzetekintő mérsékletnek leggrandiózusabb példája, melyet a nagy világbirodalmak történelme felmutatni képes*” (202.)

De ez a *gazdasági egymásmellettség* tartósan nem tartható fenn, hanem *politikai ellentétbe fog* átcsapni abban a mértékben, amelyben nem lesz tér újabb expanziós törekvések számára. (213.) Azonban ebből nem következik az, hogy ezek a politikai ellentétek okvetlenül háborús úton oldassanak meg. Az óriási háborús felkészülés a hadviselés modern formája. „A háborúkat többé nem vívják ki, hanem csak kalkulálják — és e kalkuláció eredménye dönt ma, miként régebben a háborúk kimenetele amaz előnyök felett, melyeket az egyik fél kiküzd magának, vagy a háttérbe-szorítás felett, melyet a másíknak el kell viselni. Az ágyúk nem lönek, de beleszólnak a tárgyalásokba. A sajátmaga és az ellenség katonai hatalmának mérlegelése — a diplomáciai összhelyzet bonyolult faktoraival együtt — dönt amaz engedmények felett, melyeket vagy az illető fél maga tesz, vagy az ellenféltől követel. Ez a mérlegelés a háború kalkulációja.” (219.) Rendkívül finom dolgokat mond szerző a *bluff* és a *szövetségek* szerepéről ebben a kalkulációban, melyek nélkülözhetetlenek a diplomácia lélektanának megértéséhez. Nagyon értékes megállapításokat találunk ezeken kívül a szövetségről, mint békegaranciáról, a régi diplomata típusról, az egyeniségek háttérbe szorulásáról, a presztízspolitikai szerepéről.

Ha Ruedorffer nem is oldja meg az általa felvetett problémákat s ha talán a közkeletű pacifizmust túlságosan lóhátról intézi is el: az kétségtelen, hogy finom kritikai érzékkel hívja fel a figyelmet a modern politika alapvető jelenségeire, melyeket a gyakorlati szakember meleg átéltségével ismer.

Jászi Oszkár.

Irodalomtörténeti tanulmányok. (*Schöppflin Aladár: Magyar írók. A Nyugat folyóirat kiadása 1917. 236 l.*)

E tanulmánygyűjtemény, melynek egyes darbjait éppoly örömmel olvastuk külön-külön, folyóiratban, mint amilyen szívesen üdvözöljük összegyűjtésüket, a magyar szépirodalmi kritikának maradandó értékű alkotása. Schöppflin az irodalomnak igazi műértője, életismerő és léleklátó, fogékony és higgadt, érzékeny és tárgyilagos ítéletű, szóval olyan egyéniség, aminő az irodalommal foglalkozó filológusok, történészek és kritikusok nálunk is, másutt is eléggé szapora seregében igen kevés akad. Az eleven élet iránt való érzék párosodik benne a történeti kapcsolatok és a társadalmi szükségszerűségek mélyre tekintő szemléletével és ha akár ő, amit felette óhajtanánk, akár mások adnak majd összefoglaló képet a kiegyezésen túli magyar irodalomról, a fejlődéséről, a feldolgozás vezető szempontjai azok lesznek, amelyeket e könyv kijelöl. A tudományos irodalomtörténet szövőszékén Arany halála táján összekuszálódnak a fonalak, de inkább a munkások hibájából, mert az idő, az élet szövőszéke, mint a Faustban olvassuk, egyre zúg és tovább alkot. Azt a természetesnek tetsző, de vállalni senki által nem vállalt feladatot, hogy az Arany-Gyulai-körön kívül és túl eső magyar irodalomra is alkalmazandó az elemző és megértő vizsgálatnak hasonló mértéke, mint a régebbi irodalomra, Schöppflin próbálta először megoldani. Hozzátehetjük, hogy benne hivatottság és kivételes kritikai tehetség vállalkozott erre. Az ő előadásában és itt különösen az *Új magyar irodalom* című tanulmányra utalunk, finom plasztikájú kép bontakozik elénk a magyar kultúrfejlődés tényezőiről a XIX. század utolsó negyedében. Ezeket a tényezőket, mint az irodalmi élet determinánsait, veszi számba. Látjuk a háttérben a régi szabadelvű párt világát Tisza Kálmán s a millennium idején, a magyar városi élet egyidejű újabb formálódását, a vidék és a dzsentrális válságait, a társadalom újabb rétegeinek megmozdulását, a századforduló magyar fiatalosságának nyugtalanosságait, s az átalakult élet új érzéseinek és új szemléleteinek tolmácsolására törekvő szöveget. Schöppflin annak az embernek bensőségével ír minderről, aki a magyar szellemi élet utolsó negyedszázadát egész bonyodalmisságában átélte, de visszapillantása tiszta, a fővonások kiemelésével a dolgok lényegére irányuló, szóval történetirői és művészi egyszerre. Gyulai Pál előadásait ő még hallgatta és méltó módon tisztelti a magyar klasszikusokra vonatkozó értékeléseit, de nem éri be azzal, amivel Gyulai legtöbb tanítványa beírta: hogy különböző változatokban ismételi őket s hozzájuk mér minden újabb irodalmi terméket. Gyulai

epigonjaiban a klasszikusok méltatása nem olyan eredeti és személyes mozzanat, mint mesterükben, viszont látni nem tudásuk az újabb irodalom irányában nem menthető azzal, hogy ők egy tüzzel átélt fiatalság irodalmi felismeréseihez ragaszkodnak.

Schöpflin szereti az új magyar irodalmat, de nem elfogódott bámulója és túlzó heroldja oly mértékben, mint amennyire csökönyös elmék más oldalról merő hanyatlást, magyartalanságot és miegymást fognak rá. Szereti a feltűnt tehetségeket azzal, hogy behatóan foglalkozik velük, szellemi alkatuk és munkásságuk külön, sajátos problémáit mutatja ki. Igazolja történeti szükségességüket, amint belső világuk és művészetük némely vonását a szenvedélyes Vörösmartyban, az önkínzottan tépelődő Vajdában is felmutatja, amint arcképeik mellé egy-egy mesteri tollrajzot helyez a hagyományos úton haladókról (Baksay, Varga, Bárd). Nem ír panegyrist, nem azt akarja bizonyítani, hogy költészetünk az utolsó évtizedben páratlanul virágzott. De arról igenis meggyőző, hogy a fiatal írók érzésekben, tárgyokban és nyelvben gyarapították szellemi tőkénket. Meggyőző róla, hogy az irodalomnak éppoly életjelenségével állunk ma szemben, mint aminőre a történelemben a különböző megújulások, akár Bessenyei, akár Bajza, vagy Petőfi idején van példa. A mozgalom egészéről nem ejt s nem is ejthet még értékítéletet, de feltárja tartalmasságát s a körébe tartozó javaegyeniségeket, ha nem is lezáróan, de élvezetes tisztasággal jellemzi.

A kötet nagyobb fele nem a *Nyugat* körébe tartozó írókkal foglalkozik (Gyulai, Vörösmarty, Eötvös, Arany, Petőfi, Mikszáth, Vajda, Sebők) s épp ezek a dolgozatok bizonyítják, hogy aki a saját életét éli, az mások életét is meg tudja becsülni s a jelennel tartott közösség nemcsak nem szakít el az értékes hagyományoktól, hanem színezi és frissíti a történeti szemléletet. Az élet a história mestere és nem megfordítva. Történeti konstrukcióktól nem igen lehet a valóság átértéséhez eljutni, de a múltban és más környezetben is felismeri a lüktető elevenséget az, akinek szellemi valóján igazi élet hullámzik át.

A művészi jelentőségű, nagyobbstílusú kritika rendesen olyan időkben fejlődik, amikor az irodalom is megmozdul. Egy Schlegel Frigyes, Sainte-Beuve finom tükör gyanánt szülik azok a korszakok, melyeknek irodalmi látókörén új fényforrások mutatkoznak. Ilyen időszakban a kritikust mintegy delejes lendületbe hozzák a szokatlan jelenségek és részesévé teszik az igazi életnek. Az individuációnak abban a tükör játékában, amely az íróban a valóságot, az olvasóban az író sokszorozza, jelentékeny szerep jut számára. Átéli azokat a reálindítékokat, melyekből egy gazdagodó irodalmi áramlat táplálkozik, de maga az irodalom is élménnyé válik benne. Vájjon nem másodlagos, közvetítő munkára kárhózdik ezzel? Lehet, hogy igen, de ez a munka is becsessé és vonzóvá válhat. Az élet szereti a sokszorozódást, a tükör játékot. A holdat is szívesen elnézzük, noha fénye csak visszaverődés és egyenesen a napba sem mindenki tekint.

Óhajtanók, hogy Schöpflin a maga sokoldalú és elfogulatlan látását, lelki dolgokban való kivételes dialektikáját, kapcsolatkereső és elemző adományát mihamarabb az újabb irodalomnak abban az összefoglaló rajzában érvényesítse, melynek elkészítését az előző szerint évről-évre halasztotta eddig. A jelen kötet fogadtatása bizonyára megerősíti abban, hogy itt szellemi tartozásról van szó önmaga, az irodalom és az olvasók iránt. *Sas Andor.*

Az egyház és a gyakorlati élet. (1. *Czakó Ambró: A katolikus papság lélektana. Valláspszichológiai tanulmány a magyar róm. kath. papságról. Budapest: Rényi, 1916. 171 l. Ara I kor. — 2. Ürmösi József: A lelkipásztori gondozás és a gazdasági szociális kérdés. Budapest: Kókai biz. 1916. 113 l.)*

Akivel a mostani világháború sem bírja megláttatni azt, hogy társadalmi és állami életfánk gyökerein valami olyan veszedelmes férgek rágják, amelyek az egész fát senyvedésre való kárhozattalással vagy éppen kidöntéssel fenyegetik, az valóban alkalmatlan a társasági életre.

Azok az okok, amik az emberek állami szervezetében felhalmozódott embertelen indulatoknak e háborúban bekövetkezett kitérésére alkalmat adtak, mindenesetre igen nagyszámúak. Ezek közül azonban egyik legfontosabb kétségtelenül a nyugati civilizációnak elszakadása minden magasabb egyesítő eszménytől s ezzel a belemerülés a csak önérdékét hajhászó anarchisztikus önérségbe. Ez az a brutális „szent egoizmus”, ami nemcsak az olaszokat és románokat tette szövetségeseinkből ellenségeinkké, hanem az egoizmusnak a magánjogban, közjogban és nemzetközi jogban egyaránt mindenkit lenyűgöző egyetemes uralmánál fogva minden embert, minden nemzetet is elkerülhetetlen ellenségévé tesz szomszédjának. Az embereket és társadalmakat megosztó ez egoizmusnak az egyesítő ideákhoz való szimptomatikus viszonyába enged betekintést az a két kis munka, amelyekről itt megemlékezünk.

1. Czakó szép irállyal megírt lélektani analízisének az előszavában ismételt is kifejezi azt a gondolatát, miszerint őt „csak a tudományos cél vezette műve megírásában, mert a kat. egyházzal való meggyőződését e helyen nem érvényesítette”. Am ha a lélektani elemzést ez előző létrejöttére is kiterjesztette volna, akkor meg kellett volna győződnie afelől, hogy abban lehetlent mond, mert hisz valamely tudomány éppen csak annyiban tudomány, amennyiben az bizonyos tényekről való helyes meggyőződésnek a leírója. „Önmagamból indultam ki” — írja maga Cz. Ennélfogva, amit leír, az nem lehet más, mint a kat. egyház legfontosabb intézményének s ezzel együtt magának az egész egyháznak is az ő egyéni öntudatában való tükrözése. Ez azonban alig vonhat le megállapításainak a becsebből, mert hisz minden tudományos megállapítás egyes egyének szubjektív elmemunkájából ered.

Aki Czakónak *A Vallás Lélektana* című 1915-ben megjelent munkáját olvasta, az már tudhatta, hogy Czakónak a kritikai válás gondolkozás ama rendületlen szabadsága mellett a kat. egyház kötelékében lehetetlen lesz sokáig megmaradnia. Hisz ott „a növéndéket úgy nevelik, hogy megértse, hogy engedelmességet annyi jelent, mint saját meggyőződés akaratáról lemondani” (84. l.). Ez az engedelmességi kötelesség azonban nemcsak a növéndékre, hanem a felnőttre is áll, áll pedig nemcsak fegyelmi, erkölcsi, hanem felfogási, lelkiismereti kérdésekre is. Hanem, ami a Czakó fejtegetéseiből a legnagyobb jelentőséggel emelkedik elének, az nem a

gondolatszabadságnak szellemi fejlődést gátló korlátolása, hanem az a rettenetes úr, ami az egyházi vallásos alapelvektől a papság életpraxisát elválasztja.

Jézus életpéldájával, kijelentéseivel egyaránt az alázatosságra tanított, amellet azonban kioktatott arról is, hogy mindannyian isten gyermekei vagyunk. A papi hierarchia ellenben, feltétlen engedelmisségi kényszerével, önkényuralmat s veszélyes önimádat szül. „A szerzetesi előljáró a kolostorban Krisztus helyettese,... a szerzetes ezt hiszi, az előljáró is hiszi s mindketten hitük szerint cselekednek. Ezért talaja a szerzetesség egyrészt a szolgálalkúságnak, másfelől az autokratizmusnak.” (87. l.) Ha pedig a jézusi szeretet és testvériesség hivatalos letéteményeseit sem a szabadságnak és egyenlőségnek evangéliumi szelleme, hanem az uralomnak, az öntelt büszkeségnek a szenvedélye hatja át, akkor világos, hogy a papság a világra annyi vést hozó hasonló szenvedélyeket lelkesíti szolgálatával is hűtés helyett csak hevíteni képes. Különösen Magyarországon — ahol az igazságért a keresztaláig menő önmegtágadásra kész Krisztus prédikálásában buzgólkodó papság a legnagyobb uradalmak birtokával pompázik —, kivált Magyarországon a kat. papságnak ez az öntudatlanul demoralizáló befolyása elkerülhetetlen. Az uralom, a kincs, a fényűzés vágyának annyi szítőja van, hogy az irigység, féltékenység, versengés indulatainak lehetetlen fel nem burjánzaniok s a papság körén túl terjedő laikus világot is el nem lepniök. Hogyan várhatunk a kapzsiság halálos szenvedélyére alapított társadalmi rendünk moralizálását attól a paptól, akire nézve „a plébánia vagyonszerző hivatal, a kanonoki és püspöki stallum ugyancsak. Az olyan hatalmi állások, amelyek nem jelentenek vagyonszerzést, a papoknál végcélul nem szolgálnak, hanem csak eszközül” (131. l.).

A papság közéleti szerepének e fogyatkozásait régóta jól ismerve, nagyobb haszonnal olvashattunk volna olyan művet, amely nem a meglevő tökéletlenről, hanem a létező testvérgyilkos erkölcsiség javítására alkalmas papság ideáljáról ad megkapó képet. A Cz. munkája azonban így is irodalmi nyereség, s a jövőre megígért munkái között talán várhatunk egyet a papi eszmény megrajzolására is.

2. Ürmösi lelkési és írói egyéniségét az teszi rokonszenvesen érdekessé, hogy ő példás komolysággal igyekszik megközelíteni azt a papi eszményt, amelynek hiánya Czakót kiütte egyházából. Ű. azt tekintette legelső lekipásztori feladatának, hogy egyházközségének a szociális közéletét — gazdaságilag megalapozottan — szervezte. 1904 tavaszán kerül meghívás folytán egészen fiatal emberként Homoródszentpálra, e kis székely faluba. Fáradságot nem kímélő munkakedvvel mindjárt elvállalja az akkor már alakulófélben levő fogyasztási szövetkezet könyvelői állását. Azonkívül hamarosan gazdakört alakít a falu népe gazdasági felvilágosítása és vezetése érdekében. Két év sem jár le s hívei előítéletét megtörve, megalapítja a községi tejszövetkezetet. Működésének hetedik évére, 1912-re, már az alig 7—800 lelket számláló kis községnek mindhárom említett gazdasági és kulturális intézménye a rohamos fejlődéstől megerősülten, saját, hét tágas helyiséget tartalmazó házában helyezkedik el. (L. Ürmösi: *Nyolc év Homoródszentpál szövetkezeti életéből* 1912.)

Önként érthető, hogy Ű., aki híveit nemcsak mennyei malasztal, de gazdasági jókkal is boldogítani igyekszik, ugyanerre törekszik írásaiban is. A lekipásztori gondozásról írott kis munkájának is bevallott célja kimutatni annak a szükségét, hogy a mai lelkésznek ési általában az eljövendő lelkésznek többet tanítsunk az életre előkészítő tudományokból és ismeretekből... Az utolsó évben — midőn az életbe kilépnek — a gyakorlati élet előismereteiről bő és részletes tájékozás nyújtandó számukra. (Előszó.)

Ürmösinek, mint sok más hozzá hasonló mindenféle felekezeti kartársának a magatartásából is, az írásából is könnyen felismerhetően világlik ki az, hogy mennyire nem elégítheti ki a vallási szolgálat mai alakjában az ő papi lelkiismeretét. Hisz a vallást képviselő egyházak a szeretetet prédikálva, a nép között a legerősebb erkölcsi támaszai a legkönyörtelenebb gyűlölet állandó kútfejét képező militáris-kapitalista magántulajdonos társadalmi és állami rendnek. Amennyiben pedig a pap az egyháznak épp a legfontosabb funkcionáriusa, természetes, hogy a pap egész egzisztenciáljával részes egyházának e semmi kivételt nem ismerő eredendő bűnében. A világosabb elméjük és tisztább lelkiismeretűek intenzíve megérik ezt a borzalmas ellentmondást, ami saját hivatalos állásuk és a vallásos lelkiismeret között fennáll. Ez ellentmondás, e kínzó ellentét felismerése készletti, kényszeríti őket arra, hogy szorosan vett lelkesítő szerepük betöltésén kívül sokkal több munkát szenteljenek az egyházuk támogatta társadalmi rendszer következményeinek az elhárítására, mint hivatalos papi feladataikra. Ürmösi egyébként e munkájában megelégszik azzal, hogy a *cura pastoralis* hazai irodalmáról nyújtott ügyes áttekintés után csupán a nagy- és kisbirtoküzem mellett felhozott érvek fontosabbjait összegezi s az előbbieket megcáfolva, a kisbirtokrendszer előnyeit kimutatja. Pedig az érzései messze túl járnak azon a határon, ameddig okoskodása elér. Papi származásánál, képzettségénél és hivatásánál fogva ez egészen természetes. Ki is tűnik ez abból a lelkesültségéből, amellyel Henry George gondolatait aposztrofálja és idézi. Aláhúzza e mondásait: „Nem a Mindenható, hanem mi vagyunk felelősek azért a bűnért és nyomorért, mely civilizációnk közepette gennyed. A teremtő eláraszt bennünket adományaival, többel, mint amennyi mindenkinek elég. De mint az ételért küzdő disznók, sárba tiporjuk azt, közben pedig tépjük és marjuk egymást...” (112. 1.) Ürmösinek *A Szocializmus és a Vallás* című 1914-ben megjelent könyve is hasonló akkorddal zárul. Ott Prohászktól idézi emígy: „Szép a munka dicsőítő éneke, de a himnuszt nem azok éneklék, akik a munkát végzik: azok nyögnek és sírnak. A munka templomai az elcsenevészedett emberiségnek kórházaivá lettek, melyekben az ember tönkrement: lefokozták géppé, elbutították, beteggá tették s azután utcára dobták...” (83—4. 1.) Aztán ezt jegyzi meg Ürmösi: „Ám azért öminenciája is szépen ott ül annak az egyháznak biztos árnyékában, mely azt az elbutítást a vallás szent nevében tovább folytatja.” Sajnos, ugyanez a vád Ürmösire is illik, mert hisz ő is ott ül „egyházának biztos árnyékában”, holott az ő egyháza is a többivel egyenlően felelős az uralkodó — *uti exempla docent* — végzetesen vétkes állapotok konzerválásáért, — a Jézus ellenkező életpéldája dacára. Pedig, ha Prohászktával együtt ő is levonná jobb gondolatainak a következményeit, akkor az önként viselt bilincsekből szabaduló elméje és lelkiismerete valóban megváltó igazságok szemléletére emelkedhetne.

György János.

Az orosz szellem kritikájához. *Wladimir Solovjeff: Rußland und Europa. (Politisches Leben, Schriften zum Ausbau eines Volks-Staates. Eugen Diederichs, Jena.)*

Wladimir Solovjeff filozófiai művének jelentősége, amint ezt a most megjelenőben levő német fordítások alapján megítélhetjük, nem a gondolat időtlen értékében, hanem éppen egyedülálló történetfilozófiai beállítottságában rejlik. Mindannak, ami Solovjeff metafizikai, etikai, vallásfilozófiai meggyőződéseiben specifikus, és nem európai, az orosz kulturproblémákra való vonatkozása-

ban nyeri konkrét értelmét. Csak így értelmezhetők Solovjeff polemikus munkái s ha műveinek német fordítója most sietve kiadta összefüggéséből kiszakítva az orosz irodalmi, tudományos, filozófiai és kulturális nacionalizmusnak ezt a pompás kritikáját, akkor valójában ismét csak a német olvasóközönségnek egy olyan félrevezetéséről van szó, csak magasabb nívón, mint amilyent a napilapok produkáltak akkor, amikor *Engländer über sich selbst* és hasonló címek alatt összekotort idézetekkel igyekeztek bizonyítani, hogy Byron és Swift körülbelül ugyanúgy gondolkodtak az angol nyárspolgárról, mint — Schopenhauer és Nietzsche a németről.

De ha így a vezető motívum nem is volt egészen ideális, mégis örülni kell annak, hogy Solovjeff tanulmányát olvashatjuk, annál inkább, mert az orosz kulturnacionalizmusnak ez az analízise fontos összehasonlításokra, megegyezések megállapítására nyújt alkalmat s lehetővé teszi a kulturnacionalizmus általános tipológiájának további kiépítését.

Danilewsky, akinek „Oroszország és Európa” című munkája a szlavofilizmus szellemi kódexe, kulturfilozófiáját egy, lényegében hegeli gondolatra alapítja. Amint Hegel négy világbirodalmi periódust állít fel, a keleti, görög, római és germán korszakot, Danilewsky a történeti kultúrák különböző típusait határolja el s amint szerinte a germán szellem, volt hivatva arra, hogy az összes ellentéteket feloldva, azokat magasabb szintézisben egyesítse, Danilewsky is azt tanítja, hogy az orosz kultúra típusa az európaival szemben *specifikus* és különösségében *magasabbrendű*, mint azt Strachoff továbbviszi a gondolatot, illetőleg felveszi a régi szlavofilek: Chomjakoff, Kirejeff, Aksakoff attitűdjét és „Kelet és Nyugat harcát”, a nagy világtörténeti harcot látja ebben a különbözőségben.

Solovjeff sorra veszi a szlavofil nacionalizmus összes érveit a kultúra különböző szféráiban és objektív kritika alá veti azokat. A *tudomány* terén megállapítja, hogy az oroszok megmutatták képességüket a tudományos munkára, de semmit nem produkáltak, ami elhatározó, új fejlődési korszakot, új szellemet jelenthetne. Rendkívül érdekes, hogy Danilewsky az orosz-szláv tudományos típus reprezentánsaképpen Kopernikust hozza fel. Az orosz kulturnacionalizmus ismert szokása, mondja Solovjeff, hogy ha egy világhírű lengyel szellemtől van szó, akkor azt mint az igazi szláv kultúra dicsőségét könyveli el, sőt hajlandó oroszoknak tartani, de mihelyst az orosz és a lengyel szempontok differenciájáról van szó, akkor a lengyelek mint a szlávizmus árulói, az ellenséges latin-germán kultúrával tartó renegátjai szerepelnek, akik ezekkel együtt el fognak enyészni és akiknek semmi joguk sincs a szlávizmus jövődi dicsőségéhez.

Az orosz filozófiára áttérve Solovjeff megállapítja, hogy minden, ami benne értékes, semmi specifikusan orosz jelleget nem mutathat fel, ami azonban valóban csak orosz benne, annak a filozófiához és legtöbbször az értelemhez semmi köze sincsen. A német

metafizika ostromozása, ez a teljesen negatív kritika és egy *keleti* filozófiának pusztá, üres követelése, ez minden, amit a szlavofilek felmutathatnak. Végre a szlavofil nacionalizmus kedvenc gondolata a nyugateurópai nacionalizmust az orosz miszticizmussal állítani szembe. Ugyanolyan mesterségesen konstruált, abszurd beállítás ez, mint a minálunk divatozó szójárás a „germán homályosság és a józan magyar ész” ellentétéről. Az ellentét tagjai tartalmilag változhatnak, a gondolatípus ugyanaz marad.

Nagyon fontos a tipológia szempontjából a nemzeti irodalom és a nemzeti művészet problémája. Ha van irodalom, amelyre kulturnacionalizmus hivatkozhat, akkor bizonyára a XIX. század orosz irodalma az. Solovjeff szempontjából azonban egy irodalom csak a maga egészében tekinthető a specifikus nemzeti kultúra reprezentánsának, ha arról van szó, hogy ennek a kultúrának magasabbrendűségét bizonyítsuk a többivel szemben. S itt Solovjeff utal arra, hogy a Dostojewsky—Turgenjeff—Tolstoj-generáció már a múlté és ami a helyébe jött, éppen olyan kevésbé jöhet számba, mint ami megelőzte. Semmi ok sincs tehát arra, hogy az orosz irodalomban a keleti szellem magasabbrendűségének döntő bizonyítékát lássuk. És ha már ezt kell megállapítani az irodalomról, mit mondjunk a művészetéről, a zenéről?

Nem áll módunkban, hogy Solovjeff megállapításait és értékeléseit ellenőrizzük. De ismétlem, nem is arról van szó, aminek a kedvéért a német fordító Solovjeff tanulmányát összefüggéséből kiszakítva sietett külön közzétenni. Nem az orosz kultúra elért eredményeinek szigorú és bizonyára a polémia logikájában benne-rejlő egyoldalúsággal végigvitt kritikája az, ami nekünk fontos, hanem a kulturnacionalizmus egy új, különös és lényeges vonásaiban az ismert formákkal mégis annyira megegyező típusának megismerése.

Fogarasi Béla.

A női munka statisztikája. (*Gertrud Wolf: Der Frauenerwerb in den Kulturstaaten. München: C. H. Beck 1916. XII, 258 l.*)

Valóban hézgapótló ez a most megjelent, sok értékes statisztikai adatot tartalmazó munka. A nőkérdésről írott könyvek java-része egyáltalában nem, vagy csak alig használt statisztikát; ahol adatokat találunk, azok jórészt csak egyoldalúan világítják meg a problémát, vagy túlnyomóan ugyanazon ország adatait veszik tekintetbe. Amennyire lehetséges a nőkérdésre s a kereső nőkre vonatkozó hivatalos statisztikákat felhasználni, a szerző azokat igen világosan és áttekinthetően csoportosította, úgy hogy a nőkérdés kutatói a számokból értékes következtetéseket vonhatnak le.

A statisztikai felvételek pontos keresztülvitelét egyes országokban nagyon megnehezítik a nyelvi eltérések (Ausztria, Egyesült Államok, Oroszország), a társadalmi osztályok nagy kulturális különbsége, az analfabéták nagy száma. Egyes országokban nem helyeznek nagy súlyt a felvételekre. A nőkre

vonatkozó adatgyűjtések fontosságát a Nemzetközi Nőszövetség legutolsó római kongresszusa hangsúlyozta. A statisztikát készítőket utasításai nem elég pontosak és nem kielégítők a kereső nők szempontjából.

A férfiak nagy részénél fő- és mellékfoglalkozás megkülönböztetése nem nehéz, a nőknél ez alapos megfontolást igényel. A hivatalos statisztika, alig egy-két kivétellel, a nők háztartásban teljesített munkáját, mivel nem jár fizetéssel, nem veszi tekintetbe és a háztartásban elfoglalt nőket az eltartottak közé sorozza be. Ugyanilyen mostohán bánik sok helyen a segítő családtagokkal, akiket szintén nem sorolnak be a keresők csoportjába, holott a mezőgazdasággal, kisiparral, kiskereskedéssel foglalkozó lakosság keresőmunkájának nagyrészt a segítő, háznál tartózkodó családtagok végzik (feleségek, felnőtt leányok, nőrokonok), legtöbbször csak eltartásért. Nem sok ügyet vet a nagyobb államok statisztikája a mellékfoglalkozásokra sem, pedig amint a felvételek igazolják, a nők — és különösen a háztartásban elfoglaltak — nagyrésztnek van kereső mellékfoglalkozása (nálunk kertgazdaság, háziipar, hímzés, csipkeverés stb.).

A nemzetközi összehasonlítások alapját még ez a kitűnő kritikával összeállított munka is nehezen képezheti, mert az a megállapítás, kit tekintsenek kereső nőnek, országonként változik. Igen nehéz sokszor a női munkánál határokat szabni a munka produktív volta szerint, nem igazságos, hogy a sok millió háztartásban elfoglalt nőt minden esetben az eltartottak közé sorozzák. Ugyanazt a munkát teljesítő házcseled (mert fizetik) a kereső nők közé számít. A háztartásban elfoglalt nőkről csak a svájci, norvég, újjélandi és a Délafrikai Egyesült Államok statisztikája emlékezik meg külön. Ha ezeket is tekintetbe vesszük, akkor látjuk, hogy a dolgozó nők száma mennyire megközelíti a férfiakét. Ugyancsak a statisztikából kitűnik, hogy a házcseledék száma minden országban csökken és ezen okból a házimunkát nagymértékben az önálló foglalkozással nem bíró asszonyok, leányok, nőrokonok teljesítik.

Más nehézség az, hogy legtöbb országban az utolsó népszámlálások alkalmával megváltoztak a felvételek alapelvei, a csoportosítások stb. Úgy, hogy ha az utolsó számlálások adatait hasonlítjuk össze, a változásokban egészen meglepő fordulatokat találunk. Azonban a nőmozgalom tudományos kutatóinak ez a könyv mégis kitűnő szolgálatot tesz, mivel a számok értékelésénél mindig figyelembe veszi azokat a hibákat, melyeket a felvételben elkövettek, az összehasonlításoknál pedig azokat a különbségeket, amelyek a számlálók felfogásában voltak.

Tekintetbe véve ezeket a körülményeket, a statisztikákból azt látjuk, hogy a kulturországokban majdnem kivétel nélkül *emelkedett* az utolsó évtizedekben a kereső nők arányszáma (a csökkenés sok esetben a statisztikai felvételre vezethető vissza, például Ausztriában). A nemzetközi összehasonlítások adatai szerint (1900-tól 1911-ig terjedő évekből) kitűnik, hogy átlagban a nők 30%-a végez kereső munkát. Nagyobb ez a szám Ausztriában (46%) és Franciaországban (39%), legkisebb Ausztráliában (18%) és az Amerikai Egyesült Államokban (14%). A Délafrikai Egyesült Államokban, ahol a házimunkával elfoglaltak is bele vannak számítva: 61%. (Magyarországban 1900-ban 27%.)

Az összes kereső népességnek körülbelül harmadrészt teszik a kereső nők, tehát lehetetlenné vált a nemzet termelőköréből való kikapcsolásuk. Legnagyobb ez a szám Ausztriában (42%) és Franciaországban (37%), legkisebb Ausztráliában és az Amerikai Egyesült Államokban (18%). Az összehasonlításból kitűnik, hogy a mezőgazdasági munkáknak több mint a felét nők végzik Ausztriában és a Délafrikai Egyesült Államokban, 48%-át alkot-

ják a mezőgazdasági kereső munkásságnak Franciaországban, 46%-át Németországban, 33%-át Olasz-, 30%-át Magyarországon 32%-át Indiában. A mezőgazdasági kereső népesség asszonyai majdnem mind résztvesznek a munkában, sőt a falusi asszonyok nagyrésze mezőgazdasági mellékfoglalkozást folytat. Egészen csekély a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők arányszáma Angliában, Ausztráliában és az Amerikai Egyesült Államokban. Érdekes, hogy míg az Amerikai Egyesült Államokban a mezőgazdasággal foglalkozó népesség 9%-a nő, addig ezeknek a nőknek 80%-a a színes fajhoz tartozik. Ugyanitt a 10 évnél idősebb fehér nők közül csak 16%, a néger nők közül 40% a kereső. Némelyik országban a mezőgazdasággal foglalkozó nők száma határozott csökkenést mutat, mialatt az ipari foglalkozásúak száma mindenütt növekszik.

A kereső nők közül az ipari foglalkozásúak számának növekedése érdeklő leginkább a nőkkel foglalkozókat. A nők egész napon át házon kívül teljesített munkája a mai viszonyok közt nagyon megnehezíti az anyaság és hivatás összeegyeztetését. Az otthon végzett, rosszul fizetett ipari, de különösen a gyári munka az, amelynek szabályozatlansága és kiszákmányoló irányzata alatt a munkásnő és családja a legtöbbet szenved. Az ipari foglalkozású lakosságnak Franciaországban 34%-a nő, Indiában 37%-a, Olaszországban 34%-a, Svájcban 33%-a, Ausztriában 24%-a, Norvégiában 27%-a, Angliában 26%-a, Magyarországon 16%-a.

Érdekes, hogy az iparágak megoszlása a női munka szerint majdnem minden országban ugyanazt az irányzatot mutatja. A nők a háztartási munkákhoz közelfekvő iparágakban a túlnyomóan (textil-, ruha-, élelmezési, tisztogatási ipar), ahol a testi ügyességnek és a tanulatlan munkának nagyobb a lehetősége, ahol aránylag legrosszabbul is fizetnek. A nagyobb testi erőt és tanultságot igénylő építőipar, nehézfémipar, kémiai ipar, műipar túlnyomóan férfiak kezében van.

A kereskedelem minden ágában (kiszolgálás, irodai munkák) nagy számmal jelennek meg a nők és nagy növekedést találunk a szabad foglalkozások, közszolgálatok terén is (posta, telefon, vasút). A kereskedelem és közlekedéssel foglalkozó lakosságnak Franciaországban 37%-a nő, Ausztriában 34%-a, Svájcban 32%-a, az arányszám mindenütt növekszik. A közszolgálatban és szabad foglalkozásokban elfoglalt nők arányszáma legnagyobb Ausztriában (45%), Svájcban 33%, Új-Zélandban 39%, Ausztráliában 36%, Amerikai Egyesült Államokban 34%. Érdekes, hogy az Egyesült Államok oktatásügye nagyrésztben nők kezében van, a tanítószemélyzet 73%-a nő. Ezek a számok különösen a középosztály nőinek önálló keresetre törekvését és az azelőtt kizárólagosan férfifoglalkozásoknak tekintett munkakörökre való alkalmazhatóságát mutatják.

Új és érdekes az az összeállítás, mely a családok női kereső munkájára vonatkozó adatokat tartalmazza. Franciaországban a kereső asszonyok 52%-a férjes, Norvégiában 47%-a, Ausztriában 44%-a, Magyarországon 39%-a, Svájcban 34%-a. A mezőgazdasági népesség asszonyainak számbavétele nélkül ez a szám alaposan csökken. Igen kicsi a férjes nők kereső munkája az Amerikai Egyesült Államokban: 15%, Angliában 11%. De nemcsak ebből látszik, hogy a házasság nem oldja meg a nők gazdasági függetlenségének problémáját, hanem abból a kimutatásból is, hogy az özvegy és elvált asszonyok arányszáma is jelentékeny a kereső nők közt. Dániában 22%, az Amerikai Egyesült Államokban 18%, Magyarországon 19%, Franciaországban 12%, Németországban 11%. A férjes asszonyok kereső munkája majdnem mindenütt növekszik, kivételes eset Anglia és az Amerikai Egyesült Államok.

A nők legnagyobb része a 20.—30. életév közt vesz részt a kereső

munkában, míg a férfiak kereső munkája a 30. év után éri el a legnagyobb kiterjedését. A fiatalabb korosztályokban leggyakoribb munka az előkészületet nem igénylő háziszolgálat. Későbbi korosztályokban túlnyomóak a kereskedelem és szabad foglalkozások. Érdekes és szomorú, hogy 14—15 éves koron alul milyen sok leány dolgozik (több, mint fiú!).

A könyvnek nagyon értékes és elmélyedő tanulmányokra használható nagyobb részét teszik az egyes országokra vonatkozó statisztikai összeállítások. Mivel minden tárgyalat esetében felsorolja a foglalkozások összeírásánál szükséges útbaigazításokat, egyúttal kritériumot nyerünk az adatok használhatóságára vonatkozólag.

Ha meggondoljuk a felsorolt számadatokból világosan kitetsző tényt, hogy a kereső nők arányszáma növekszik, akkor kérdezhetjük, hová vezet ez a fejlődés? A háború ennek az irányzatnak még hatalmas lökést is adott. Ha a háború hosszára húzódása következtében túlságos naggyá nőtt emberveszteség a nőket mai arányban tartja meg a kereső hivatásokban, akkor gyökeresen át kell alakulnia sok intézménynek. A családos nők kereső munkája csak akkor válhat igazán a társadalom javára, ha mindazon károkat, melyek a nők házonkívüli (különösen gyári) munkájával a családra és magára a nőre haramiának, intézményesen fogják kiküszöbölni (központi háztartás, anyasági biztosítás stb.). Nem lesz lehetséges sem magán-, sem nemzetgazdaságiam szempontból a nők kereső munkáját visszautasítani már azért sem, mert a hadviselő államokban a férfiak számának csökkenésével a fogyó irányzatú nőfőléleg ismét óriási mértékben megnövekszik.

Hacker Boriska.

KÖNYVSZEMLE

Bleier Ernő: *A fehér ember sorsdöntő órája.* Budapest 1917. Pfeifer Ferdinánd-féle könyvkereskedés. 55 l.

A kis füzet a pacifista gondolat népszerűsítésére törekszik nemes hévvel és erkölcsi komolysággal. Az érvek, amelyekkel küzd, nagyrészt a pacifizmus ismert fegyvertárából kerülnek ki, még pedig az *érzelmi pacifizmus* légköréből, mely nem egyszer túlteszi magát a szigorúbb ténybeli összefüggéseken is, csakhogy érvényt szerezzen a minden háborút feltétlenül elítélő morális felháborodásnak. Így az ő nézésében a háborúnak még relativ jogosultsága sem lehet: nincs semmi szerepe a társadalom fejlődésében. Csupa visszaélés, ostobaság vagy becsapás az egész. És szerző nem veszi észre, hogy az ő pacifizmusa is csak relativ és átmeneti, újabb háborús összeütközéseket feltételező. Ugyanis munkájának végkonklúziója így szól:

„Az emberiség egy egészet, egy szervezetet képez, mely az őt körülvevő természethez mind tökéletesebben alkalmazkodik. Szabadság és béke a fehér ember ideálja e földkerekségen mindenütt és amint Napóleonnak is fel kellett ismernie, a világot uraló két hatalom a kard és az értelem közül végül is mindenkor az értelem győzte le a kardot.

A fehér ember sorsdöntő órája ütött. A fehér faj nemzeteinek dicsősége nem véres háborúk rendezésében, hanem abban áll, hogy az egész kultureremberiség összefogva a humanizmus, világegyetemét alapítsa meg földünkön. A világegyetem törvényei nem állanak ellentétben a népek békés fejlődésével és a fehér ember jövője annak az igazságnak a felismerésétől függ, melyet egy nagy császár már évszázadok előtt megértett: „egymásra vagyunk utalva, együttműködésre vagyunk teremtve, mint a lábak, a kezek, a szemhéjak, a felső és alsó fogsor.”

Szerző nyilván nincs tudatában annak, hogy ez a *fehér emberre* szabott konstrukció egy újabb, minden eddiginél nagyobb és egyetemesebb antagonizmus megpecsételése, tehát újabb háborús lehetőségek csirája: világos jelül annak, hogy a háborús konfliktusok mögött egyéb motívum is lehet, mint pusztán rövidlátás vagy visszaélés.

Boetticher-Wechsungen, Karl August: *Die Grundlagen der natürlichen Kampf- und Lebensgemeinschaft Deutschlands und Österreich-Ungarns.* Berlin, 1916. Puttkammer & Mühlbrecht.

A szerző e könyvében rendkívül sokkal foglalkozik és időközben majdnem teljesen megfeledez az eredeti témájáról. E 151 oldalas munkában a leghihetlenebb kuszáltsággal és szervezetlenséggel van mindenféle felhalmozva. Szó van e könyvből többek között filozófiáról, pszichológiáról, fiziológiáról, asztronómiáról, paleontológiáról, geológiáról, matematikáról, darwinizmusról, evolúcióról, a nemi ösztönről, az Übermenschről, istenről, az antik kultúráról, a Hohenstaufokról, V. Károlyról, a Merowingekről, a katolicizmus káros voltáról, a francia tehetetlenségről és telhetetlenségről, az angol világbirodalomról, a technikáról, a vasútépítésről, a folyamhajózásról, csatornákról stb.

Mіндеzen konfúzus „tudományos” egyvelegnek kizárólagos célja, hogy bebizonyítsa, hogy a német „Herrenvolk”, sőt még több

annál. A német nép a szerző szerint a fejlődés folyamán már túlhaladta az emberi állapotot és mint „Neumensch” az Übermensch típusa felé közeledik és ennél fogva hivatva van a többi alacsonyabbrendű, a fejlődésnek alantasabb fokán álló népeket vezetni. A németesség: e magasabbrendűségét többek között Simroth lipcsei professzor kutatásai is bizonyítják, aki kimutatta, hogy a föld tenge-lyének ingadozása a legerősebb egy körben, mely főleg Németországot foglalja magában. Ez a kizárólagos oka annak, hogy a biológiai fejlődés alacsonyabb fokán álló entente népei gyűlölettel összefogtak a német nép ellen. A fejlődést elősegíteni, az alacsonyabbrendű világot legyőzni a németesség, magasztos feladata s ily módon a háború egy nagy jótétemény a világra nézve.

A monarchiával a szerző igen röviden végez. Miután Mária Teréziának és II. Józsefnek magasztos germanizáló törekvései, sajnos, nem jártak eredménnyel, nem marad más hátra, mint engedni, hogy a különböző nyelveket beszélő csehek, lengyelek, magyarok, románok, szerbek, törökök stb. egymás között különféle idiómájukban tovább is szabadon beszélhessenek. El kell ismerniök azonban e különböző népeknek a német *Führervolk* hivatott vezető szerepét és a német nyelvet mint Mitteleuropa hivatalos nyelvét.

Sok szó esik még e könyvben a dinasztikus hűségéről, különösen a Hohenzollern-trón fényéről, a nemesség vezetői hivatottságáról, de a népek szociális helyzetéről, a nép jogairól, szenvedéseiről, kívánságairól a tudós szerző *Burschenschaft*-jában nem hallott semmit. Ilyesmivel ezen előkelő, művelt és tudós körök nem foglalkoznak.

A szerzővel polemizálni igazán hálátlan feladat lenne. Igen üdvös s hasznos volna ellenben, ha a mi minden eszközzel magyarosítani akaró, hazát mentő hazafiaink közül minél többen olvasnák e könyvet és így saját magukon tapasztalhatnák a hatást, amelyet az agresszív nacionalizmus más nemzeteknél kivált. Az alldeutsch-hazafiság, a hurrápatriotizmus, a sovíniszta nacionalizmus e paroxizmusa szomorú bizonyítéka a német gimnáziumokon és egyetemeken is dívó hivatásos „hazafias” szellemnek, amelynek sok káros és végzetes hatásán kívül többek között ilyen csodabogarak is az eredményei.

Adler Artúr.

Braun, Gustav: *Mitteleuropa und seine Grenzmarken. Ein Hilfsbuch für geographische Studien und Exkursionen. Mit 2 Kartenbeilagen. Leipzig. Quelle & Meyer. 1917. 163 l. Ára 1 márka.*

Középeurópa kérdése régen élő fogalom, ha nem is ilyen néven. A történelemben többször tanultunk arról, hogy azok a részek főbb vonásokban, melyeket ma Középeurópa néven szeretnek összefoglalni, már azelőtt is szerepeltek együtt, egy-egy király alatt, ha csak időlegesen is. Az ok bizonyosan földrajzi; mert az bizonyos, hogy a földrajzilag, legalább is gazdaságföldrajzilag együtvé nem tartozó területek csakhamar széthullanak alkotórészeikre. Vannak geográfusok, akik szentül hisznek a politikai geográfiában, annak minden tételében, mint politikai jelen-ségben, tényezőben, de nem számolnak a földdel, a természeti erővel, mert az, szerintük, „történelmi materializmus”, ha azt meri hinni, hirdetni valaki, hogy az emberi élet, az államalakulások, az államok szertebomlása stb. nem egészen és nem mindig az emberek akarától függ, hanem belejátszik abba a természet is a maga száz és száz erejével.

Mikor Ritter és Ratzel után fellendült a német politikai földrajzi irodalom, kitágult a német geográfusok látköre, lassankint rávetették szemüket mindenre, ami csak német vonatkozású lehetett. E munkák között figyelemreméltó Partsch breslauer prolesszor *Középeurópa* című műve, mely annak idején igen sok part

vert fel és sok támadásra adott alkalmat. Megtámadták magyar részről is, mert hazánkat egészen bekebelezte a német Közép-Európába. Politikai, gazdasági szempontokból folyóiratunk megvitatta ezt a kérdést, de a tiszta tudományos földrajzi kérdés megint más. Földrajzilag Partsch Középeurópája lehetetlen, mert egészen más felépítésű Németország, megint más Ausztria és megint más Magyarország. Braun nem követi Partschot, az ő Középeurópáját Ausztria és Magyarország nélkül építi fel, teljesen a nagy német népre támaszkodva.

Braun — mint előszavában írja — azért írta meg munkáját, hogy a nagyközönségnek megfelelő vezérfonalat adjon a kezébe Középeurópáról, mivel az egyetemi tudományos művekből a legtöbb ember nem ismerheti meg ezt a kérdést.

Braun, hiszen a baseli egyetemen a földrajz tanára, ismeri tárgyát, de Középeurópában inkább a történeti rész érdekli. Nincs alkalmunk történelmi adatait felülvizsgálni, csak megállapításait szegezzük le. Szerinte Európában két zóna van, melyeket újabb és újabb határterületek vesznek körül. A határterületeken belül határplatókat és határhézagokat különböztethetünk meg. Valamely terület annál szilárdabb a történelmi események folyamán, minél inkább támaszkodhatok határplatókra. Nem a részleteken múlik a dolog, amikbe az államférfiak szeretnek belekapaszkodni, például a folyók iránya, hanem az egyes országoknak, ország-részeknek közös jellege, melyet minden összetevőjével és következményeiben esek a földrajzilag képzett szakember tud felfogni. De azért térképén mégis a Rajna vonalát jelöli meg Braun is a németiség valódi, igazi határául. A Rajna jobbpartján van a németiség bölcsője, magva, törzsországa, ahogyan Braun írja. A magot körülveszi kelet felé a német szerzett terület, a mai Poroszország, a mostani háborúk német törekvéseinek irányítója. A határterület északon a tenger, nyugaton az Ardenák, délen az Alpoknak a Po síkságára néző gerince, a Magas- és Alacsony-Tauern, keleten a Beszkidek be egészen a Mátra és Bükk vonaláig, az orosz-lengyel-országi és oroszországi német szigetek. Braun bizonyításait földrajzilag alig, történelmileg talán jobban lehet igazolni. Aki történelmi szempontokból akar ezzel a kérdéssel foglalkozni, annak bő alkalmá van itt, hogy megismerkedhessen az általános képpel és a bőséges irodalmi adatokkal.

Horváth Károly.

Bristol, L. M.: *Social adaptation. A study in the development of the doctrine of adaptation as a theory of social progress. Harward Un. Press. 1915. XII + 356 I.*

E könyv tárgya nem a társadalmi alkalmazkodásra, mint jelenségre vagy központi gondolatra támaszkodó új szociológiai rendszer. Csupán érdekes és értékes összeállítás, és egybevetése azoknak a felfogásoknak, melyeket az újkor legnevesebb biológusai és főleg szociológusai a társadalmi alkalmazkodásról vallottak. A szerző szerint a társadalmi alkalmazkodás felfogható *állapotnak* vagy *folyamatnak*. Előbbi esetben olyan viszonyt jelent valamely szervezeten, fajon, társadalmi csoporton vagy intézményen belül, mely ezek fennállására kedvező és fennmaradásukat biztosítja; a második esetben a társadalmi alkalmazkodás azt a folyamatot jelenti, melynek révén az illető társadalmi egység mind kedvezőbb viszonyba kerül a környezetéhez. A környezetnek két fajtája van, az egyik az anyagi vagy fizikai, a másik a lelki vagy társadalmi. Az alkalmazkodás is kétféle lehet: passzív és aktív. A passzív alkalmazkodás jelenti valamely szervezetnek, fajnak, társadalmi csoportnak vagy intézménynek nem-tudatos alkalmazkodását a környezethez. Az aktív alkalmazkodási tudatos alkalmazkodása egy ilyen társadalmi egységnek a környezethez, vagy pedig e környezetnek céltudatos módosítása az egység szükségleteinek meg-

felelően. Így például az aktív anyagi alkalmazkodásban bennfoglaltatik az ipari fejlődés folyamata, az aktív lelki alkalmazkodásban az egyén céltudatos alkalmazkodása a lelki és szellemi környezetéhez. A könyv célja annak feltüntetése, hogy az alkalmazkodás tana hogyan válik mind nagyobb mértékben a szociológia változatos problémáinak kulcsává. *F. Zs.*

Domány Gyula: *A háborús valuta. Budapest, 1917. Benkő. 142 lap és több táblázat Ára 6 kor.*

A valutaprobléma kétségtelenül a közgazdaságtan legnehezebb fejezetei közé tartozik. A pénz értékének a fém értékéből való származtatása, amint ezt az úgynevezett *metallisták* teszik, éles ellentétben áll a chartaig pénztannal, amely szerint a pénznek pénzjellegét az állam parancsoló hatalma adja meg. Ezzel szorosan összefügg a pénz árfolyamának a kérdése is, idegen államok pénzével szemben. A háborús pénzügy tanulságait mindkét irányzat a maga részére igyekszik bizonyítékul felhozni. A knappisták arra hivatkoznak, hogy íme, minden aranybeváltási kötelezettség nélkül a bankjegyek tovább pénzfunkciót teljesítenek; a metallisták viszont joggal hivatkoznak arra, hogy az aranypénz megtartotta teljes vásárlóképességét a külfölddel szemben, míg a papírpénz nem. Ezek az ellentmondások — amelyeknek mivoltát különben nézetünk szerint Hilferding teljesen tisztázta a *Finanzkapital*-ban. — foglalkoztatják szerzőt is, anélkül, hogy határozott állásfoglaláshoz jutna. Éppen ezért könyve elméleti szempontból nem valami értékes. Ellenben értékes, mint a háborús államok valutapolitikai tevékenységének és eredményének összefoglalása. Sorra veszi az egyes hadviselő államokat, igyekszik külkereskedelmi és fizetési mérlegük alapján megvilágítani helyzetüket a nemzetközi pénzforgalom szempontjából; *1916 végéig ismerteti a kurzusokat és a valuta egyensúlyának védelmére megtett intézkedéseket.*

Természetes, hogy szerző igyekszik a Monarchia és a vele szövetséges államok valutájának belső értékét kedvezőnek feltüntetni. Ha nem is megy oly messzire, mint közgazdasági kollégája a *Világ*-nál, Bernát Ottó, aki mindenáron Anglia pénzügyi csődjét és a központi hatalmak pénzügyi fölényét igyekezett számtalan cikkben bebizonyítani, a kellő határon talán ő is túlmegy. (Így például a 33. lapon.) Tény az, ez szerzőnek számbeli adataiból világosan kitűnik, hogy az összes hadviselő hatalmak közül egyedül Anglia volt képes az aranyfizetést és vele valutájának fenntartását a semleges államokkal szemben — az egyetlen Uniót kivéve, amellyel szemben 1916 végén nem egészen 2%-os diszársziója volt — megőrizni. Ilyen apró hibák ellenére és az elméleti kérdések meg nem oldása mellett is Domány könyve értékes adatgyűjtemény és mindenki haszonnal forgathatja, aki a háborús valutaügyek iránt érdeklődik. *Varga Jenő.*

Dr. Ferenczi Imre: *A rokkantak visszavezetése az iparba és a kereskedelembe.*

A *Városi Szemle* különnyomataként jelent meg e füzet, amelyben szerző a Németországban észlelt tapasztalatai alapján direktívákat ad a rokkantak jövőbeli foglalkoztatására nézve. Odatul, hogy azoknak a rokkantaknak az elhelyezésére, akik régebbi mesterségüket folytatni nem tudják és lehetőleg irodai munkát kívánnak végezni, olyan szaktanfolyamok válnak be, amelyek néhány hét leforgása alatt nagyobb kereskedelmi és ipari üzemek számára irodai segédmunkásokká képezik ki őket. Ilyen intézményeket létesítettek Leipzigban és Düsseldorfban. (Ha jól tudom, már Budapesten is.) Ott a rokkantakat az e célra berendezett mintairodákból mindazokban a gépies üzleti munkákban gyakorolják, me-

lyek tulajdonképpen szakképzettséget nem tételeznek fel. Így modern levéllakókészülékek kezelése, kartoték-lajstromok berendezése és vezetése, modern segédgépekkel, mint számoló- és diktálógépekkel való munka, a posta elkészítése, akták fűzése, körlevelek sokszorosítása. Ami a rokkantaknak munkába való helyezését illeti, e tekintetben dr. Ferenczi nagyon helyesen, azon a véleményen van, hogy az individualizálás elvét kell teljes mértékben érvényre juttatni. Általában ajánlja az egyéni hajlamok, képességek és a rokkantság fokának kellő mérlegelését és nem ajánlja, hogy a kereskedelmi alkalmazottak száma így túlságosan szaporíttassék, mert e tekintetben háború előtt már túlterhelés volt. Végkövetkeztetésében azt kívánja, hogy azok az egészségügyi, szociális és gazdaság-pedagógiai intézmények, amelyeket az állam létesít a rokkantak jövőjének biztosítása érdekében, ne csak a háború közvetlen áldozatainak, hanem a békés munka rokkantjainak is javára szolgálnak.

Richard, Gaston: *Le Conflit de Vautonomie nationale et de l'hnperialisme. Paris: Giard & Brière, 1916. 132 l.*

Nagy várakozással vettük kezünkbe ezt a könyvet, úgy az író személyénél, mint munkája tárgyánál fogva, hisz Richard a Durkheim-iskola legjobb írói közé tartozik, az imperializmus és a nemzeti autonómia közötti ellentét pedig egyike a legizgatóbb aktuális problémáknak. Sajnos, ez a kis könyv legkevésbé az annyira óvatos és pontos Durkheim-féle módszer szülőtte, hanem elsősorban a háborús irodalom terméke. Szerző vajmi keveset mond az imperializmusról s a nemzeti autonómiáról, valamint e kettő egymáshoz való viszonyáról, hanem annál többet szaval és szónokol a porosz militarizmus és junckerizmus ellen. Ezirányú bírálata különben nem rosszhiszemű s nem is túlságosan elfogult, sőt itt-ott egészen fején találja a szegyet, például amikor a német kultúra kétarcúságára mutat rá, vagy a birodalom nyugati részének belső ellentétéről beszél Poroszországgal szemben. De azért a háborús pamflet nivóját nem haladja túl s nem oldja meg a problémát, legfeljebb annak egyik oldalára mutat rá a következő konklúziójával: Minden imperialista politika... ütközőpontra talál a nemzeti autonómia elvében, vagy pontosabban a nemzeti jellemvonások energiájában, mely ezt az elvet a tényekben kifejezi. A kormányzat, mely elfogultságból ezt a történelmileg kifejezett és a morál által igazolt tendenciát félreismeri, balsikernek teszi ki magát minden vér- és aranyáldozat ellenére s minden anyagi nélkülözések és erkölcsi megpróbáltatások dacára, melyeket alattvalóira róhat."

Schmittmann, Prof. Dr. B.: *Reichsivohnver Sicherung. Kinderrenten durch, Ausbau der Sozialversicherung. Stuttgart: Ferdinand Enke, 1917. Lex. 8°. 3,40 M.*

Szerző a sokgyermekű családok támogatásának elvéből indul ki, melyet a lakásinség enyhítésével akar elérni. A drága lakás a gyermek főellensége. Jelenleg épp a sokgyermekű családok élnek a legmostohább lakásviszonyok között. A sokgyermekű családok lakásinségét törvényhozással kell enyhíteni. Szerző egy birodalmi lakásbiztosítást vesz tervbe. Ama járulékok alapján, melyeket az egyén nőtlen korában vagy akkor fizetett be, amikor családi terhei még csekélyek voltak, jogot szerez magának a negyedik gyermektől kezdve egy gyermek járadék élvezetére, mely minden további tizen-négy éven aluli gyermekkel emelkedik. Ekként a vagyontalan az államilag szervezett *önsegély* útján képes lesz az emelkedő gyermekszámmal progresszíve többet kiadni lakásáért. Szerző tehát részletesebben is kidolgozza s megjelöli azt az utat, hogy hogyan lehetne a lakásbiztosítást a rokkant- és az alkalmazottbiztosítással egybefűzni. Függetlenül szerző más javaslatokat is ismertet, melyek a sokgyermekű családok lakásinségének megoldását célozzák.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

Dr. MARSCHAN GÉZA

1879—1917.

Nagy csapás érte a *Társadalomtudományi Társaság*-ot és a *Huszdik Század*-ot dr. Marschan Géza halálával, aki éveken át választmányi tagja, illetve belmunkatársa volt. Hosszú és heroikusán túrt szenvedés után folyó hó 8-án halt meg a harc-téren szerzett betegsége következtében. Nagy műveltségével, egyre gyarapodó szakismereteivel, nemes jellemével ő a progresszív tudományos és politikai mozgalmak egyik legszebb reménysége volt. Mint a *Társadalmi Múzeum* aligazgatója, az intézet szociálpolitikai szemléjét igen magas színvonalra emelte. A *Huszdik Század*-ban írott cikkei finom megfigyelési képességről és meleg szívről tesznek tanúságot. A *Társadalomtudományok Szabad Iskolájá*-ban többször tartott értékes előadásokat szociálpolitikai kérdésekről. De mindezen jelentékeny munkájánál is fontosabb volt amaz önzetlen s a nyilvánosságra alig került tevékenysége, amellyel az eszmeérlelés és szervezés körül támogatta a haladás barátait.

A Társadalomtudományi Társaság elnöksége felkérte dr. *Szende Pál* választmányi tagot, hogy a közeljövőben emlékbeszédet tartson feledhetetlen tagtársunk fölött és a részletekben is fesse meg sokoldalú munkássága képét.

* * *

Dr. Marschan Géza temetése folyó hó 10-én volt, amelyen a *Társadalomtudományi Társaság* és a *Huszdik Század* nevében dr. *Jászi Oszkár* tett koszorút elhunyt barátunk ravatalára a következő gyászbeszéd kíséretében:

Olyan erős és áramló volt Marschan Gézában az élet, olyan küzdelemre vágyó, lendületes és előretörő, hogy még itt is, szomorú koporsója mellett, alig tudjuk realizálni azt a szörnyű csapást, amely bennünket ért.

Csak szavak és száraz betűfogalmak révén tudjuk, hogy meghalt, de eleven érzéseink és gondolataink még mindig a régi daliás férfit látják benne, akinek szép meleg kék szemei bátran néztek bele minden emberi dologba. Ha egyéb nem is lett volna benne — pedig tudományban, szakismeretben, tisztánlátásban is felvehette a versenyt legjobbjainkkal —, mint lényének ragyogó esztétikai melegsége, amely elválaszthatat-

lanul egybeforrott a lélek belső nobilitásával: már akkor is közéletünk legjobb értékei közé számíthattuk volna őt. Mert egyik legnagyobb tévedése volt annak a pénzsóvár és valódi idealista lendület nélküli korszaknak, amelynek bűnös explóziója íme megölte a mi barátunkat, hogy az életben elsősorban az intellektuális felkészültségre és az anyagi érvényesülésre kell törekedni. Marschan Géza személyében és életében naponta szemlélhettük, hogy minden szép dolog ösztönös megbecsülése és csak skrupulózusan tiszta eszközök alkalmazása egy olyan esztétikai és erkölcsi atmoszférával vette őt körül, amelyben dúsan csírázott ki minden tiszta törekvés magja. Ki ne érezné: közéletünk végtelen sivársága elsősorban onnan ered, hogy oly gyéren találkozunk benne a szépség és a tisztaság olyan lovagjaival, mint aminő ő volt, a nemes és szabad Don Quichotte lovag utódja.

Mert a réalpolitikuskok és az üzleti vállalkozók szemében mindenki Don Quichotte, aki eszményi célokért meg nem alkuvó fegyverekkel küzd. Pedig egy ilyen donquichottizmus, egy álomvilág káprázatos kergetése nélkül nincsen igazi átalakulás, nincsen mélyebb társadalmi megújulás. Ne higyjünk, barátaim, a gyomor és a hiúság, a harag és az irigység forradalmaiban. Oly könnyű az éhséget kielégíteni, a sérelmeket orvosolni, az ambíciót lecsitítani, a demagógokra szájkosarat tenni. A modern parlamentarizmus egész gépezete ideirányul és azért van olyan kevés valódi forradalmi mozgalom, azaz *igazi belső megújulás* ezen a világon.

Az igazi forradalom, a lelkek és az értékek alapvető átalakulása nem a *ressentiment* nyomorúságos zugából jön, miként Nietzsche oly tisztán átérezte, hanem valami *hitből*, valami lázas álmok tüzeiben acélossá izzott meggyőződésből, az Eszme intuitív szemléletéből, legyen az tudomány, művészet vagy vallás.

Kevesen élnek közöttünk, akik a tarka külszín és a változó esetlegességek mögötti realitással oly mély és közvetlen összeköttetésben lettek volna, mint a mi Géza barátunk. Szépségekhez és őszinteséghez szokott szemei biztosabban elvezették őt nemcsak az emberek megválogatásában, de a társadalmi fejlődés útjain is, mint sok pontos szaktudóst vagy jószímatu üzletembert. A szépség és a szabadság szeretete vonzotta el őt biztos és kényelmes úri karrierjéből a nép jogok viharos és küzdelmes táborába.

És mert ezért jött ide és nem ambícióból és nem ressentimentből, azért nem is csatlakozhatott küzdelmeiben. Az ilyen kiindulási pálya, mint az övé, jutalmát és értelmét önmagában bírja: az *igazi erkölcsi kikerülhetetlenség az igazi erkölcsi szabadság útja*. Mert sokkal gyöngébb kvalitású társai közül némelyek időközben miniszterek és milliomosok lettek: én nem nevezem megroppantnak vagy csalódottnak a Marschan Géza külső sikerekben szerény pályáját. Minél többet fog át, minél többet lát meg, minél többet szeret: annál gazdagabb az emberi élet. És ebből a perspektívából nézve, a mi barátunk bizonyára sohasem cserélt volna amaz arrivistákkal, akiket megalkuvásukért és rövidlátásukért dúsan jutalmaz a ma társadalma. Hiszen valójában ő sokkal hatalmasabb és gazdagabb volt, mint

ők. Egy diadalmas mozgalom, egy győzelmes akarat alkotó részeseinek érezte magát, mely az egész emberi társadalmat át-szervezendő értékeink és eszményeink magaslatára. — Nincs korlátlanabb és büszkébb imperializmus, mint a hívő esztéta és társadalmi reformer nemzetközisége...

Sőt még ez a mai világfergeteg, mely felőrölte gyönyörű testét, sem tette őt cinikussá vagy szkeptikussá. A lövészárkok vad és zűrzavaros poklában is átérezte, hogy az emberiség leg-kulturásabb millióinak ez a példátlan összecsapása nem lehet a történelem céltalan ostobasága vagy csupán elvetemült gonosztevők üzleti vállalata, hanem hogy ennek a háborús forradalomnak végeredményben ama bűnös érzelmek, intézmények, gazdasági és szellemi korlátok ellen kell fordulnia, amelyek ezt a szörnyűséges katasztrófát előidézték. És a nagy orosz forradalomnak úgy tudott örülni, mint ahogyan a politikusoknak ama másik fajtája csak rendjeleinek, üzleteinek vagy előmenetelének tud.

És mert ennyire egyetemes, minden emberi dologba ennyire belekapcsolt, minden alkotó energiával ennyire szolidáris volt: azért nem létezett számára a halál. Szörnyűséges kórházi kálváriája közepette is alig volt egyetlen pillanata a körülötte settengő Elmúlás számára. Akiket legjobban szeretett, látták, hogy utolsó öntudatos órája is mosolygós volt: a meleg szívvel nyújtott kis szolgálatokat vidám szeretettel köszönte meg és barátaival még a legutolsó napokban is arról az Új Magyarországról beszélgetett, amelyet oly nehezen képes megszűlni a mi kiélt, feudális világunk.

Ez a derült és hívő elköszönés a Végzet szép ajándéka volt számára, amelyet az csak kiválasztottjainak szokott adni. — — De mi enyhít heti azok fájdalmát, akiknek az ő jóságban és szépségben oly gazdag egyénisége az élet tartalma vagy egyik főkéssége volt, mi vigasztalhatja szegény Édes Anyját, testvérét és lelke barátjait, kik többé sohasem fogják látni meleg szemét, nem fogják hallani biztató hangját? Talán nem utolsó sorban a *Megboldogult élő szelleme*, amely ime tovább lüktet bennünk, munkája folytatóiban, akik úgy érezzük, hogy *mi az ő meg nem írott, de végigélt végrendeletének végrehajtói vagyunk* s hogy a mi feledhetetlen barátunk minden szenvedése, fájdalma és gyötrelme fokozott erkölcsi kötelességünké teszi tovább dolgozni az ő szellemében és tovább küzdeni az ő fegyvereivel!

* * *

A sírnál a megboldogult barátai és a *Martinovics-páholy* nevében *dr. Szende Pál* mondott megható búcsúztatót.

A Társadalomtudományi Társaság agrárvitája.

Március 31-én *Ágoston Péter* tartott előadást *Többtermelés és jogrend* címen, melynek lényeges tartalma a következő:

Amikor a földművelés többtermelését elő akarjuk mozdítani és ebbe a munkába a jogászt is bevonjuk, akkor ennek a feladata vagy az, hogy rámutasson arra, hogy mely törvényes szabályok állanak a termelés fokozásának útjában vagy az, hogy olyan jogszabályokat javasoljon, amelyek a többtermelést szolgálják. A termelést gátló törvények és intézmények tárgyalását ma azonban mellőzöm, mert erről már nagyon sokszor és sokat beszéltek. Mindenki tudja, hogy Magyarországon a többtermelés jogi akadály a holtkéz intézménye.

E vita során feladatokat inkább azoknak a törvényes szabályoknak kutatásában látom, amelyek a termelést pozitíve szolgálják, illetve szolgálhatják. Úgy látszik, hogy a jogásznak ebbe a vitába való bevonása azt jelenti, hogy a vita rendezői előtt szükségesnek és elkerülhetetlennek látszik, hogy az állam védje a mezőgazdasági termelést.

Ez a védelem persze nem annyit jelent, hogy csak annyira védje, amennyire mindent véd, ami területén történik, hanem a szabad verseny elveinek figyelmen kívül hagyásával védje. S ez a védelem mégis örök vitakérdés marad, mert az állam ma is védi a mezőgazdasági termelőüzemeket keresztül a nagybirtokosokat, mert az állam ma is véd... csak hogy nem a többtermelést, hanem a régi és *kevesebb* termelést.

Leszegezem tehát azt a tételt, hogy sem a mai jogrend nem áll a szabad verseny alapján, sem a többtermelés érdekében megindult mozgalom nem áll a szabad verseny alapján.

Ezeket a megállapításokon kívül szükséges már most azt is hangsúlyozni, hogy amikor a magánjogi szabályokkal foglalkozom, akkor bár egyedüli helyes megoldásnak a föld állami tulajdonbavételét tartanám, mégis a magántulajdon alapján keresem a jogi megoldást, mert nem remélhetem, hogy az állami tulajdon rövidesen meglesz.

Épp a mai háború tapasztalatai igazolták, hogy a birtokos és az üzem védelme nem egy. Az üzem védelme közérdek, a birtokos védelme lehet osztályérdek, magánérdek, de sohasem közérdek. Kétségek kizárása céljából hangsúlyoznunk kell itt azt, hogy a birtokos védelme alatt valamely személynek bizonyos üzem birtokában való védelmét értjük és nem a birtokos általános védelmét, ami az emberi értékek védelmének elvéből folyik.

A mezőgazdasági termeléshez szükséges föld, tőke, munka, szakértelem azok a tényezők, amelyekre nézve a jogrend szabályokat létesíthet. Vagyis a birtokoson kívül a jogász ezeket a tényezőket veheti szabályozás alá:

1. A ma érvényes jog a birtokost annyiban védi, hogy némi lyiket megtartja a birtokban mindenki más jogával szemben. Nálunk ilyen védelemben részesül a hitbizományos, a külföldön sok helyen a kisbirtokosok bizonyos kategóriája is a törzsöröklési szabályok segítségével. Másutt a telepések, a gyarmatosok.

2. A föld maga, mint üzemegység jöhet ezután figyelembe, vagyis a jogász olyan szabályt csinálhat, amely a termelés szükségleteinek megfelelően megállapítja, hogy bizonyos termelés eredményességének feltétele bizonyos méretű terület és ezért ezen alul nem szabad a földet eldarabolni. Másrészt megállapíthatja, hogy bizonyos üzemnek milyen különböző földterületekre van szüksége és ezeket annak az üzemnek biztosítja.

Ez a megállapítás a legnagyobb feladat, mert a termelés fejlődése újabb és újabb szükségleteket teremt és a jogásznak ezekhez mindig alkalmazkodnia kell. Kérdés, hogy erre megvan-e a garancia, illetve, hogy meg lehet-e ezt teremteni! Azt hiszem, hogy meg és éppen ezért az ilyen jogszabályokat nemcsak lehetőségeknek, hanem elkerülhetetlenül szükségességeknek is tartom.

3. Az üzem kérdésével függ össze a tőke kérdése, amelyre nézve a jogásznak könnyű a feladata, mihelyt a gazdaszakértő megmondja, hogy mit kell tennie, mekkora tőkét kell biztosítani. Láttuk, hogy a jelzálogot ma már az ingójelzáloggá bővíti a jogász a termelés érdekében. (Lásd erre nézve az utolsó jogászgyűlés munkálatait.)

4. A munka és szakértelem tulajdonképpen a legszorosabban összefügg. S erre nézve már ma érvényes törvényeinkben is vannak támpontok, amelyeken elindulhatunk. De az említendő jogszabályok az üzemegység kérdését is érintik. Így nevezetesen az 1894. évi XII. tc. amely megállapítja, hogy milyen feltételek mellett lehet a nyomásos gazdálkodásról a szabad gazdálkodásra áttérni. Idetartoznak a közös legelők felosztására vonatkozó, a tagosításról szóló törvények stb.

A szakértelem kérdését abban a formában, mint az ipari foglalkozásoknál megvan, mégis teljesen elhanyagolták törvényeink, amennyiben néhány földművesiskolán és a gazdatisztekre vonatkozó szabályon kívül nincs olyan szabályunk, hogy a földművelést is csak szakember űzheti, mint ahogyan az iparra nézve ezt az 1884. évi XVII. te. kimondja, (Lásd az 1900. évi XXVIII. te. 25. §-át.)

Sokan vannak, akik azt állítják, hogy a szakértelmet a földművelésben nem a képzés, hanem a beleszületés adja meg és ezért helyes a földművesüzemet a birtokoscsaládnak biztosítani. Az élet azt mutatja, hogy minden termelés tökéletesítéséhez tanulmányra van szükség és nem bennenevelkedésre. Különbözik is, ha örökösödési szabályokkal bizonyos család javára kötjük meg a földet, akkor még mindig nem biztosítottuk a földet a földműveseknek, mert a földműveseknek lehet és van is nem-földműves rokona. Az örökösödési szabályoknál helyesebbek és célravezetőbbek azok a szabályok, amelyek élőkire vonatkoznak és amelyek úgy biztosítják a föld helyes megművelését, hogy az ellene cselekvők vagy a helyes művelést nem értők a földtulajdonából kisajátíthatók legyenek.

Ez az elv nem is modern jogi elv, hanem régi és úgy a jobbágyokra vonatkozó magyar törvényekben, mint az Optv.-ben is benne van. Ennek 387. §-a a következő: „Mennyiben kelljen földeket a művelés teljes elhanyagolása vagy épületeket a helyreállítás elhanyagolása miatt elhagyottaknak tekinteni vagy lefoglalni, a közrendtartási törvények határozzák meg.” Ez a törvényes elv ugyan nem lépett életbe, mivel a közrendtartási törvények hallgattak, de azért mégis benne van az osztrák általános magánjogban az az elv, hogy a föld tulajdonosa nem olyan ura a földnek, mint például az ingó, amelyet akár meg is semmisíthet. A földet még elhanyagolnia sem szabad. Ezt az elvet a háború folyamán most a francia törvényhozás is magáévá tette és kimondta, hogy aki elhanyagolja a földjét, attól kisajátítás útján elvehető az.

Ha már most elfogadjuk azt az elvet, hogy a föld művelése kötelesség, aminthogy a háború alatt nálunk is kimondták ezt, akkor megvan az az alap, amelyen elindulhatunk a többtermelést szolgáló magánjogi szabályok létesítésének útján. Csakhogy a jogásznak nemcsak joghátrányokat kell megállapítania, hanem gondoskodnia kell arról is, hogy az egyes olyan helyzetben legyen, hogy a köz és a saját érdekében mindent megtehesen. Másrésztől azonban a többtermelés érdekében nemcsak a föld elhanyagolása, hanem nem kellő szakértelemmel való művelése esetén is meg kell állapítani a kisajátítás jogát.

A mértéket, amelyet alkalmaznunk kell, megadja a ma érvé-

nyes jog, amikor a szomszédjog szempontjából azt az elvet fogadja el, hogy mindenki úgy használhatja a telkét, ahogyan az abban a körzetben birtokos telekbirtokosok használják. A többtermelés érdekében ki kellene mondani, hogy mindenki akként *tartozik* használni, tehát művelni a földjét, ahogyan azt az abban a körzetben birtoklók teszik. A kis-, közép- és nagybirtokra vonatkozólag külön mértéket és körzeteket kellene megállapítani.

Azokon az intézményeken kívül, amelyeket a többtermelés érdekében szükségesnek ítélnék a szakemberek, a jogász kötelessége követelni olyan szabályokat, amelyek alkalmasak arra, hogy a birtokosok mindig a gazdasági szükségleteknek megfelelő üzemekben gazdálkodhassanak. E célból az szükséges, hogy a tagosítás a szükséghez képest újra és újra megtörténjék, sőt, hogy a tagosítás ne emberöltőnként visszatérő erőszakos birtokelvételként tűnjön fel, hadern *folyamatos* és állandó legyen, amelynek hasznát a földjéhez ragaszkodó földműves állandóan beláthassa.

Mindez azonban csak akkor lehet eredményes, hogyha a mezőgazdasági üzemek birtokosainak az egymás gazdálkodásába több beleszólása lesz és ha ebből a célból községenként, dülönként gazdasági egységeket és egyesületeket létesít a törvény ugyanúgy, mint ahogyan ármentesítő társulatokat is létesített.

Különösen nagy eredményt várok az utóbbi javaslatoktól, mert a földet megmozdítja és egyedül így válik lehetővé, hogy a földműves *a földet* és ne a *saját* földjét szeresse. Ha ezt intézmények is elősegítik, akkor megszűnik az az állapot, amelytől a tagosítás előtt mindig félni kell, hogy nem gondozzák eléggé a földet, mert úgy sem az övék lesz! A közösség törvényes létesítése nevelőleg hatna a földművesre, mint termelőre és mint állampolgárra, nevelőleg hatna, mint a társadalom tagjára.

Ha már most egészen röviden össze akarom foglalni azokat a javaslatokat, amelyeket szükségesnek tartok, akkor határozottan le kell szegezniem azt a felfogásomat, hogy a kérdést csak élőkre vonatkozó jogelvekkel lehet megoldani és nem örökösödési szabályokkal, mert a többtermelést nem a birtokban levők, hanem a többet termelés védelmével lehet csak előmozdítani.

A törvényhozás feladata tehát olyan törvényt alkotni, amely a következő elveken épül:

1. Megállapítja az üzemegységek kiszabásának elveit az üzemek nagysága, a hozzátartozó alkatrészek, parcellák figyelembevételével.
2. Ehhez képest módosítja a tagosításra vonatkozó törvényeket.
3. A tagosítást állandó és folyamatos intézménnyé teszi, amely a termelés fejlődéséhez képest újra és újra tagosítja és kiosztja az üzemek szükséges földjeit.
4. A földművelés előmozdítására és a földművesek közös érdekeinek védelmére kötelező társulatok alakítását írja elő.
5. A földbirtok kötelező legjobb művelésének elvét mondja ki és az erre nem képes tulajdonost vagy birtokost megfosztja az üzem vezetésétől, illetve a birtoktól vagy tulajdontól.

Április 3-án *dr. Neubauer Ferenc* (Kaposvár) tartott előadást *A birtokpolitikai reform megvalósításának tervezete* cím alatt, melynek lényeges tartalma a következő:

A földbirtokpolitika régi jelszava a magyar politikai közéletnek. A 90-es években életre kelt agrármozgalom egyik követelménye a telepítési és parcellázási mozgalom és még vannak, akik emlékeznek Darányi Ignác kimúlt telepítési és parcellázási törvényjavaslatára. Ennek az egyedüli birtokpolitikai konkrétumnak helyét kívánta pótolni a Magyar Jelzálogintézetek Szövetsége, az úgynevezett altruista bank. Ennek vérszegény működése minden, ami ebben az irányban Magyarországon valóban történt. Mindent egybevetve, az úrbéri viszonyok rendezése óta nemcsak semmi sem történt a birtokviszonyok változtatása irányában hazánkban, de egyes magánügyek könyvbéli kísérletein és cikkezésein kívül ez a kérdés a közéletet sem mozgatta nagyobb mértékben a háború előtt.

Így talált bennünket a háború, melyben egyszerre ébredtek tudatára úgy a „paraszt”-ság katonai érdemének, mint a kisgazdák jelentőségének a közéletnek. Véleményem szerint azonban még távolról sem ismertük fel teljesen ezen népréteg közérdekű fontosságát. Majd csak a háború utáni állapotok fogják igazán bizonyítani, hogy mily fontos e népréteg száma és anyagi ereje a gazdasági erők megtartásának és a közterhek elbírásának kérdésénél.

Az eddig elhangzott birtokpolitikai reformtervek között egy sem megy el odáig, mint ameddig a boldog emlékü Beksics Gusztáv elment akkor, midőn a kötött birtokok erdőbirtokokkal való felcserélését indítványozta. Ez a tünet is azt mutatja, hogy a jelszókkal való minden hajjálódzás dacára közéletünk 1848 óta csak fokozódottan konzervatívabb lett agrárpolitikailag és ez a folyamat még ma is tart.

Mindenekelőtt tény az, hogy a magyar kisgazda nem szorult kórházi ápolásra ahhoz, hogy tudjon boldogulni. Sajnos, éppen a rossz orvosságok és a hivatlan és rossz orvosok azok, akiket le szeretne rázni. A magyar kisbirtokos bebizonyította azt, hogy habár a magyar úriosztály 1848-ban levette róla a kezét és nem törődött többet hűtlen jobbjával, ezer ördöggel és ezer csapással szemben is megmaradt és mikor, világkonjunktúrák következtében, jobb idők következtek rá, a gyarapodás útjához is eljutott. Erő és képesség dolgában tehát nincs baj. A rátukmált rossz orvosságok és az alattomosan elébe vetett akadályok azok, amelyekről a kisgazda menekülni szeretne. Ha ezektől valaki megmentené, ha munkaerejének és kedvének szabad utat engednének, sőt, ha ezt a kedvet rá nézve kedvező törvények és közintézmények őszintén támogatnák, akkor nemcsak a hősiességének járhatnának csodájára az emberek, hanem bármiféle származású ember is csak komoly küzdelemmel tudná megvédelmezni pozícióját a nemzeti életben a magukat tömegesen felküzdő tehetséges parasztyerekkel szemben. Ezt olyan írta, aki — sajnos — nem tartozik közéjük.

A magyar kisgazdának végeredményben nem existenciális feltétele a radikális birtokpolitika. A birtokpolitikai reform által közvetlenül érintett kisgazdák száma korlátolt és minél szűkebb és kiszabottabb egy reform, annál kevesebbnek felel is ez meg. A nagyagráriusok éppen erre alapítják tapasztalt taktikájukat: megspékelni a reformot annyi rendelkezéssel, hogy senkinek se kelljen.

A demokratikus birtokpolitika megvalósítása alatt mi nem gondolunk elsősorban arra, amivé ezt a mozgalmat a legújabb tünetek szerint változtatni akarják a gróf Károlyi Imre bankgyűlési felszólalása kapcsán ismét felszaporodott sajtónyilatkozata-

tok. Ezeknek kiindulópontjuk ugyanis: hozzáalkalmazni a birtokviszonyokat a háború folytán előállott változásokhoz. Véleményük az, hogy a viszonyok oda módosultak, hogy a mezőgazdálkodást minél intenzívebben és nyereségesebben kell folytatni. A „többtermelés” elvének propagálása ez, de nem kizárólag az esetleges földbirtokosoknak az erre való buzdítása és képzése útján, hanem azáltal is, hogy a földet azok kezébe juttassa, amely kezek véleményük szerint — és itt a lényeg — a legalkalmasabbak a változott viszonyok között a legfényesebb eredmény létrehozására. Szabad út a tehetségek számára — mondhatná valaki, hogyha nem volna e tehetségek mértékének annyira bankári szaga. Nem más ez a mozgalom, mint kísérlet a bankok által jegyszerre kitűnőnek felismert mezőgazdálkodásnak oly rendszabályozására, mely mindenkire nézve a bank által helyesnek felismert alapok betartását tenné kötelezővé, azaz oly tömegtermelést, mely tömegek értékesítése könnyű és elhelyezése a bankok feladata lehetne.

Míg tehát egyrészt azt kell megállapítanunk, hogy a mozgalom eddigi, jelszavas kerete homályban hagyta az elérendő nemzeti célokat és kizárólag a parasztság katonai rátermettségével és érdemeivel akarta megindokolni a kisgazdálkodók megszorítását, addig másrészt célirányosan senki sem jelölte meg sem azt, hogy a szükséges földet hol vesszük, sem azt, hogy miképpen részesítünk benne és kiket.

I. Vérszegény birtokelosztási statisztikáinknak a reformot elméleti és általános gazdaságpolitikai szempontokból égetően javalló indokai közismertek és így e sokszor hangoztatott s bármely értekezésben vagy könyvben feltalálható érvelések és adatok elhagyásával rátérnek egyenesen azokra, melyek sajátos gazdasági és állami viszonyaink között a reformot nézetem szerint égetően szükségessé teszik.

Itt van mindenekelőtt a rokkanttelepítések kérdése. Olyan rokkantaknál és családjaiknál, akik mezőgazdasági munkával még képesek és készek is foglalkozni, feltétlenül gondoskodnunk kell megfelelő oly kisebb területekhez való juttatásukról, amelyen megcsappant munkaerejüket még hasznosítani tudják és saját, valamint eltartandó családtagjaik legelemibb létszükségleteiről olcsóbban tudnak gondoskodni, mint hogyha tisztára köz- vagy környéradományképen jutnak ezekhez. Lényegében ez az egész akció azonban mégis csupán köteles jótékonyág gyakorlása és csak annyiban bír nemzeti politikai jelentőséggel, hogy ezen az úton oly munkásparcellák bizonyos száma létesül, melyeken a jövőben egy, a földhöz hozzákötött munkáslakosság talál helyet. Ez azonban csak családos rokkantaknál következhetik be és így csak ezek részére is indokolt parcellagazdaságok létesítése. Más mezőgazdaságilag foglalkoztatandó rokkantaknál helyesebb a bérlet-, illetve használat végetti átengedés, amivel ez a terület a rokkantak kivégzése után más célokra válik hasznosíthatóvá. E körön belüli jelentőséggel lehet Prohászka Ottokár javaslatait is méltatni. Nemzeti birtokpolitikai jelentőségük e dolgoknak azonban alig van.

Több figyelmet érdemel a katonai szempont, mely abból a megállapításból vonja le a következtetést, hogy a kisbirtokos, a parasztfiúk minden más társadalmi réteg fiainál jobban alkalmassak a katonai szolgálatra, úgy egyéni, erkölcsi és testi rátermettségeiknél fogva, mind pedig azért is, mert a számarány szerint is több katonát szolgáltat e népréteg a hadsereg számára. Visszavezet ez az észlelet azon népesedési elméletekhez, melyek a falusi lakosságot és ebből elsősorban a földtulajdonoscsaládokat tartja a folyton pusztuló városi és ipari osztályok eredő forrásának és a nemzeti szaporulat alapjainak. Ez a tan a földtulajdonhoz kapcsolja ezt az emberpótló tendenciát s ezért kívánja ezen tulajdonososztályok számbeli szaporítását a meglévők védelme mellett. Ez a

tan szükségszerűleg a kisbirtokok fenntartását és szaporítását irta zászlajára, mert a nagybirtokosok szaporításával a föld tulajdonában részesülők száma alig emelhető. A világháború ezen tannak új tartalmat adott a kisbirtokosfiúk hadi erényei és számuk befolyása által és ez a kisbirtokosság szaporításának fölös indokául szolgál ott is, ahol a népforrási jelentősége egyébként vita tárgyává tehető. Éppen a katonai kiválóság felismerése vezette rá publicistáinkat arra, hogy azon parasztfiúk részére, akiknek nem jut majd föld, vagy nem elég föld jut, földet követeljenek. Ez mint hazafias követelés érthető és időszerű, alkalmas arra is, hogy a birtokpolitikai mozgalomnak éppen most erős lendületet adjon, azonban van még más indok is, ami a kisbirtok szaporítását szükségessé teszi és javalja. Az a két döntő jelentőségű szempont, mely a kisbirtokpolitikai reform sorsa felett dönteni hivatva van: a közgazdasági és államgazdasági szempont.

A közgazdasági szempont élénk vita tárgya még ma éppen hazánkban. Visszamaradt kulturális és gazdasági viszonyaink között még nem is sikerült a hazai közéletben döntő érvényre juttatni a kiszagadókódás kiterjesztésének álláspontját. Minálunk látják át még legkevésbé az emberek azt, hogy a nemzeti gazdálkodásnak a mezőgazdálkodás terén való előbbrevitele a kiszagadókódás fejlődésétől függ, a jobb jövő útja csupán ez. A közvélemény ez elmaradottsága elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a nagybani gazdálkodás előnyeire nézve még hihetetlen érveket meg tud hallgatni, tud még komolyan venni és éppen az ezen problémákkal alaposabban egyáltalán nem foglalkozók részéről még bámulatosán együgyű nézeteket lehet hallani a nyilvánosság előtt, a nevetségesség átka nélkül.

Magyarországon még van magát kulturembernek tartó közgazda, aki esküszik a nagybirtok előnyeire. Ezek a fiók-Kautskyk azonban egészen más tendenciával kezelik anyagukat. Ők a feudális nagybirtok fenntartását hirdetik, nem pedig a föld szocializálódását. És ez történik abban az országban, melyben a nagybirtok a törökországgal versenyez elmaradottságában.

Mialatt a Nyugat közgazdái itt egyenként fel nem sorolható, de általában ismert érvekkel bizonyítják azt, hogy a kiszagadókódás hátrányai a nagygazdasággal szemben elenyészőek, viszont előnyei számosak és jelentősek, és csupán az képezi ma még kutatás tárgyát, hogy a mezőgazdasági nettó hozadék (Ed. Laur svájci parasztsági titkár vizsgálatai) szempontjából melyiké a feltétlen elsőség, a bruttó hozadékról már nem is beszélve, mert itt a kiszagadókódás fölénye vitán felüli, addig minálunk még a miniszteri székekből attól féltik a nemzetet, hogy a nagybirtok csökkentése esetében nem lesz mit ennie (így Tisza István egyik parlamenti beszédében).

A gazdálkodás színvonala lehet igen különböző, úgy a nagy-, mint a kiszagadónál. A gazdálkodás külterjességét, eredményének alacsony voltát szükségessé teheti a környezet vagy az értékesítés lehetősége. Ezen az állapoton a gazda többnyire nem tud önkakaratából változtatni és a külső körülményeknek is változniuk kell, hogy a gazdálkodás is eredményesebbé legyen tehető. Természetesen figyelembe jön itt az egyes gazda rátermettsége is és miként lehetnek olyanok, akik különös üzleti tehetségeikkel le tudják győzni környezetük hátrányait új lehetőségek fölfedezése és kihasználása útján és ezzel teljesen az átlagtól elúto eredményeket tudnak kimutatni, addig mindig vannak gazdáik, akik hanyagságuk lolytan nagyon is elmaradnak.

Midőn tehát többtermelésről beszélünk, akkor a mai gazdasági fejlettség előbbreviteléről beszélünk és elsősorban hiábavaló, ha egyes egész osztályokat, vagyis országos átlagok képviselőit vádolunk meg elmaradottsággal. Igaz, hogy ezt az elmaradottságot

számbelileg meg kell állapítanunk a mi termésátlagunknak a német és osztrák átlagokkal való összehasonlításakor. De azért a terméseredményben való elmaradásért korholni senkit sem szabad, mert ez nem eszköz a jobb eredmény elérésére. El kell hinnünk, hogy gazdáink mindannyian örömet aratnának több gabonát, hogyha ennek a módját valaki csalhatatlanul meg tudná nekik mutatni. A gazda azonban amúgy is oly sok kockázattal végzi munkáját, annyi saját és átöröklött tapasztalat alapján jut el az eddigi eredményekhez is, hogy csak abba hajlandó pénzt befektetni, aminek közvetlen tapasztalattal meggyőződött az üdvös eredményéről. Szabad az út azok számára, akik tevőlegesen üdvös újításokat eredményes formában tudnak bemutatni a dunántúli kisgazdának. Ügyesebb és készségesebb követőt a művelt nyugaton sem találhatna. Mikor kisgazdáink képesek voltak nyelv- és földrajzi ismeret nélkül elmenni ménéért Belgiumba, nem lehet őket maradiaknak bélyegezni.

Viszont a nagygazdaságok elmaradottsága is a viszonyoktól feltételezett. Készséggel megengedem, hogy mindenben bőven és korlátlanul dűskálkodva, egy elsőrendűen képzett és mindenoldalú gazda tud a legtöbbet elérni a mezőgazdálkodás terén is és hogy így megvan a lehetősége annak, hogy egy ilyen helyzetben lévő nagyobb gazdaság úttörő eredményeket létesíthet. Azonban nemcsak az kétséges még, hogy ezek az eredmények tényleg bekövetkeznek-e és nem-e végződik minden kísérlet végül fiaskóval, hanem az ilyen kivételes helyzetben lévő gazdaságok eredményeit nem lehet egy ország általános fejlődésének alapjává sem tenni.

E szempont kényszerű figyelembevétele mellett pedig még ha elismerjük is nagygazdaságainkról, hogy elmaradottságuk nem önkozta és hogyha országrészenként a kisgazdák szerfölötti elmaradottságát figyelembe is vesszük, meg kell hogy állapítsuk, hogy a kisgazdák termelése hazánkban sokkal könnyebben fokozható, mint a nagygazdaságoké.

Következik ez mindenekelőtt a statisztikailag már annyiszor kifejtett ama tényből, hogy míg fejlettebb kisgazdáink természeti a nagygazdaságoké mellett éppen nem maradnak el, állattenyésztésük aránytalanul magasabb nívón áll. Nem értem ez alatt azt az állatfajbéli kiválóságot, melyre a statisztika adataival szemben a nagygazdaságok pártolói hivatkoznak. De miután a többtermelés egy alapfeltétele az állatállomány *számbeli* emelése, tehát a kisgazdánál ennek keresztülvitele nyilván könnyebb, miután a tőke egy része tulajdonképpen már megvan. És ugyancsak megvan ez a tőke arra is, hogy beruházásokat eszközöljünk, mert a sok állattal és a mostani viszonyok között jelentékeny félretett pénzzel bíró kisgazdák gazdaságuk fejlesztését sokkal könnyebben vihetik keresztül, mint a se pénzzel, se állattal nem bíró nagybirtokosok, akik evégből egyszerűen egy banknak kell hogy átengedjék földjeik használatát. Gondolja csak el valaki, hogy mennyi tőkére lenne szükség ahhoz, hogy összes közép- (ez alatt jó magyar fel fogással az 1000 hold körüli birtokokat értve) és nagybirtokainkat mintagazdaságokká fejlesszük!? Mennyit kellene jószágra, gazdasági felszerelésre és építkezésre fordítani! A tulajdonosok ezt a hitelt megszerezni sem tudják, annál kevésbé viselhetik a tömértelen kamat terheit. Tehát csak a bankok — saját kockázatukra — bocsáthatják a pénzt rendelkezésre. Azonban a kockázat viselése ellenében a földtulajdonosok egyszerűen a bank szolgálívá, legjobb esetben járadék élvezőivé kellene, hogy váljanak.

Mennyivel egyszerűbb ezt a beinstruálási folyamatot úgy képzelni, hogy a háború folytán tőkeerejében megszaporodott egyes, kis- és — mondjuk — középgazda (értve alatta az igazi középbirtokot, a 100—500 hold közöttit) fogja elsősorban ezzel a tőkeerejével benépesíteni, jobban mondva beállatosítani az eddig rosszul művelt magyar földeket. Ő, aki elsősorban saját kezemunkáját teszi a mér-

leg serpenyőjébe, vállalni fogja a kölcsöntöke terheit is vagyonsodása érdekében. Nézzünk körül, a rettenetes pénzbőség mellett a kisgazda az, akinek állatállománya nem csökkent, habár betétjei szaporodtak. Mire fogja e betéteket a háború után felhasználni? Kockázatos papírok vételére, gründolásokban, telekspekulációkban való résztvételre nem. Csupán saját gazdasági instrukciója tökéletesítésére és új föld vételére fordíthatja.

Nemzeti kötelességünk marad oly közállapotokat teremteni, hogy ez a fejlődés minél jobban és tökéletesebben és minél gyorsabban bekövetkezzék. Kell hogy ennek megfelelő kedvezőbb birtokmegosztást idézzünk elő és módot nyújtsunk az arra való magyar embernek, hogy földhöz jusson, úgy és ott, ahogy neki legjobban megfelel, akár a nagyobb területen való gazdálkodás céljaira, akár új kisgazdaság alapítása végett.

Amde nemcsak a többtermelés bármily irányú megvalósításának könnyebb útja utasít bennünket a kisbirtokok számának szaporítására, hanem éppen azon termékek termelésének biztosítása és emelése, amelyekkel ebben a háborús időben a legtöbb bajunk volt. Mert hogyha elfogadjuk, téve tagadva is azt, hogy a nagybirtokoknak a többi lakosság részére rendelkezésre álló terméfeleslege több, ennek igazán kizárólag a gabonatermelés terén van jelentősége. Búzát rozstól, árpát és zabot talán többet szállíthat a nagybirtok a nagyvárosnak, ha úgy képzelünk egy nemzeti és katonai szempontból védhető országot, hogy az csupa nagyvárosból és uradalomból áll és ahogy ezt Ereky Károly el tudja képzelni — fűszereve mezőgazdasági napszámosokkal —, ellenben, hogy egy ilyen taktikailag kitűnően berendezett birodalom honnan yenné azt a tojást, amely nélkülözhetetlen a tésztafőzéshez és sütéshez, meg honnan pótolná baromfival a hadsereg részére rekvirált szörnyű áru marhahúst, azt igazán nem tudom. A statisztika szerint a baromfiak 99%-a a kisbirtokosok által lesz nevelve és tartva s hogy ezt a háborút baromfi nélkül hogy ettük volna át, azt ki meri megmondani?!

És a kisbirtok állta ki legjobban a próbát a mezei munkának a rendkívüli viszonyok közötti elvégzésében is. És azok a parasztasszonyok, akiket ma kávéházi stratégiák annyiszor okolnak a drágaságért, azok, akik az otthoni súlyos munka hőseiként gondoskodtak arról, hogy éhen ne haljunk. Ugyancsak ők azok, akikre nézve leginkább közömbös a gabonaárak néhány koronával magasabb vagy alacsonyabb volta, mert ők — saját kijelentéseik szerint — szívesen megelégedtek volna 25—30 koronás búzárral is és nem törekednének kimutatni a Köztelekben (1917 március 10-iki szám), hogy 51 koronába kerül nekik egy métermázsza búza előállítására. Ők elismerik, hogy nem fizetnek rá a gabonatermelésre, bár munkajüket rááldozzák. Kitől várhatjuk tehát hasonló alkalomkor a nemzet bő és olcsó ellátásául!

Nem kívánok itt még azután kitérni statisztikai adatokra és oly érvekre, melyek általánosan elfogadottak és ismertek. Csupán egyetlen egy legeslegújabb körülményt kívánok igazolásul felhozni. Az ezévből kivetendő új vagyonadó a mezőgazdákat abban a kedvezésben részesíti, hogy a birtok nem a forgalmi érték alapján vétetik számításba, hanem bérértékben, továbbá, hogy a felszerelés, instrukció értékét is a becslőbizottságok nem egyéenkénti becslés alapján, hanem holdankénti összegben járasonként ádlapítják meg. És íme, nemcsak a bérértéke nagyobb a kisbirtokoknak, hanem a felszerelési becsérték is nagyobb holdanként, mint a nagybirtokosoké. Legalább Somogyban erre irányul a becslőbizottságok törekvése. Elenyészik tehát az a maradi ábránd, miszerint a nagybirtok instrukciója, gépek, a gazdasági eszközök, a kisbirtokéval szemben toronymagasságnyra kiválik.

És ezt az adatot átmenetnek használhatom fel arra nézve is, a kisgazdálkodás előnyeit államgazdasági szempontból ki-

emeljem. Az eszményi közigazdák, akik az agrárpolitika elméletével foglalkoztak, kifejtették eléggé a kisgazdálkodás szociálpolitikai és gazdaságpolitikai előnyeit, ellenben csak mellékesen foglalkoztak azzal, hogy figyelmet fordítsanak a kisgazdaság adópolitikai előnyeire. Sering Rudolf kimutatja ugyan, hogy Kolberg-Köstlinben mennyire emelkedett a parcellázás után a termelés, mennyivel többet vittek az új kisgazdák piacra a régi gazdánál és mennyivel több állatot tartottak, ellenben elmulasztja megvizsgálni azt, hogy azok a kisgazdák mennyivel több jövedelmet hajtottak az államnak.

Fejletlen és elmaradt egyenesadórendszerünk mellett is sokkal több adót fizettek a kisgazdák, mint a nagybirtokosok. A II. oszt. kereseti adó a házak után vettévként ki, a családok számára igazodott s így a sok kisgazda többet fizetett, mint a nagybirtokosok az ő néhány gazdasági épülete után. Azután jött a házádó, melynél a különbség már óriási. Mellé jön az utadó, betegápolási pótdadó, közmunkaváltság stb. Még az általános jövedelmi pótdadó is több aránylag a kisgazdaságok után, mert a számító nagybirtokos ingatlanait mindig megterhelte oly olcsó kölcsönrel, mely neki direkt hasznot hozott az általános jövedelmi pótdadó törlése által, míg a kisgazdák ily tervszerűen sokaságuknál fogva nem járhatnak el.

Hogy az eddigi adórendszer mellett mi volt a helyzet, arra nézve álljanak itt Felsősegesd és Alsósegesd somogy megyei községek adatai. Ez a két község egy uradalommal áll szemben, amely mindkét község nagybirtokát foglalja magában. Tipikus a két község helyzete abban a tekintetben is, hogy itt az úrbéri tagosítás óta a birtokviszonyok nem változtak parcellázás vagy egyéb módon és hozzá, hogy az a hitbizomány igen magas színvonalú házikézelésben áll. Az uradalom földterülete az adókataszter szerint kitesz 7920 katasztrális hold 709 négyszöglet, a két község kisgazdáit 4843 katasztrális holdat. A gazdák száma 565 s így egyre esett 8,6 hold. Míg a földbirtokterület aránya 10:6-hoz, addig az uradalom fizetett 1913-ban 10.241 kor. 99 fill. földadót, a kisgazdák ellenben 8818 koronát, aminek aránya 13:11. A kisgazdák földadója volt holdanként 1 kor. 82 fill., az uradalom csak 1 kor. 29 fillért fizetett, holott a földek fekvése és minősége ugyanolyan. De míg a helyben lakó, fényes kastéllyal bíró uraság 430 kor. 50 fill. házádót fizetett, a kisgazdák házosztályadója kitett 1508 koronát. Házbéradó pedig 55 kor., illetve 697 kor. 8 fill. folyt be. Kereseti adót (alkalmazottai után) az uradalom fizetett 690,6 koronát, ellenben a kisgazdák I. és II. oszt. kereseti adója kitett 2772 kor. 80 fillért. És a további részletezések mellőzésével az uradalom által fizetett összes egyenesadó (beleértve pótdadókat) összege 21.115 kor. 55 fill., holdanként 2 kor. 69 fill.; a többi lakosság pedig fizetett 34.953 kor. 94 fill. egyenesadót, ami holdanként 7 kor. 21 fillért tesz ki. A fentiek jellemzésül még csak azt közlöm, hogy míg az uradalom 895 kor. 40 fill. jövedelmi pótdadót fizetett, a további lakosság 3794 kor. 22 fillért.

Ez az állapot igazságtalan adórendszerünknek is következménye volt, de ennek dacára is szembeötlő, mennyivel több egyenesadót szolgáltatott be a kisbirtok a nagybirtoknál közcélokra. Ha már most áttérünk ennek a körülménynek az új egyenesadók és a háború után szükséges egyenesadóreform szempontjából való jelentőségére, akkor nyilvánvaló, hogy a kisbirtokterületek sokkal több egyenesadót bírnak ugyanazon kivétési szabályok mellett is az államnak beszolgáltatni, mint a nagybirtok s így ebből a szempontból is állami, sőt nemzeti érdek a kisbirtoknak a nagybirtokkal szemben előnyben való részesítése.

De a kisbirtok államgazdasági előnyei az egyenesadónál még a legkisebbek. Sokkal jelentékenyebbek a közvetett adók terén. A kisbirtokosok nagy fogyasztóképességének jelentőségére az arról tájékozottakat felesleges figyelmeztetnem. Német- és másnyelvű

külföldi művek kimerítő adatokat tartalmaznak erre nézve. De nemcsak a hazai ipar és kereskedelem számára fontos ez, hanem azokra a fogyasztási adókra nézve is, amelyeket az állam tömegfogyasztási cikkek után szed be. Az 565 felső- és alsósegesi gazda bizonyára sokkal többértékű olcsó pipadohányt, szivart és cigarettát szítt el, mint amennyi hasznot a nagyméltóságú hitbizományi tulajdonos úr forintos szivarai dacára 143 uradalmi alkalmazott dohányzásából a kincstár húzott. A két község 5100 kor. bor- és hús fogyasztási adójából egyesség alapján 350 koronát viselt az uradalom összes alkalmazottaival egyetemben. Érdekes lesz itt közölni az állatállomány viszonylagos adatait: a belterjesen kezelt uradalomban 102 drb ló volt, 100 holdra 1,1, a kiscgazdáknál 618 drb, 100 holdra 12,7, marha az uradalomban 775 drb, 100 holdra 9,8, a kiscgazdáknál 959 drb, 100 holdra 19-8, sertés 3003 drb (39,7), illetve 2954 drb (60-8).

A kiscgazdaságok nagyobb teherviselőkéességének hatása azonban nem merül ki az államháztartás bevételi forrásaira nézve közvetlen fizetésekkel. A belfogyasztás emelkedése nemcsak az ipar és kereskedelem fejlődésére bír befolyással, hanem közvetve is az államháztartás javához vezet azért, hogy az ipari, kereskedelmi és értelmiségi adóalanyok számát és teherviselőkéességét ismét növeli. Felesleges elvont indokolások mellőzésevel előbbi példám adatai alapján csak azt említem meg, hogy a 7920 holdon gazdálkodó uradalom 427 eltartottja között 7 iparos akadt, ellenben a többi lakosság 3715 személye közé 6 kereskedő, 18 iparos, 7 tanító, 3 pap tartozott és hogyha ezek bizonyos részben az uradalmi személyzet szükségleteit is szolgálták, bizonyára sokkal több találta existenciáját a 4843 holdon gazdálkodó 3715 egyén léte alapján, mint amaz uradalom kegyelméből, amely áruszükséglete legjelentékenyebb részét az ipari centrumokból szerezte be és ezen felül csupán $\frac{1}{2}$ annyi egyén szükségleteinek fedezésére szorult.

Végül speciális jelentőséggel bír hazai körülményeink között a földbirtokreformnak *nemzeti* politikai oldala is. Statisztikai adataink egybehangzóan igazolják, hogy az önálló kisbirtokosok között a magyar anyanyelvűek számaránya sokkal alacsonyabb, mint az összes lakosság körében. Más szóval: magyar kisbirtokos viszonylag sokkal kevesebb van, mint nemzetiségi. Ennek a megállapításnak jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni, mert ez az arányváltozás eredhet egyszerűen onnan, hogy a másfoglalkozású lakosságot sokkal könnyebben sikerült asszimilálni, továbbá onnan is, hogy az úriosztály túlnyomóan az uralkodó nemzetiségből kerülén ki, ennél az osztálybeli tagozódás szükségszerűleg más arányú. Éppen azért nagyon helytelen lenne ebből az adatból kifolyólag a kisbirtokososztályt gyűlölni vagy üldözni, mint nemzetpolitikailag káros hatásút, amint ezt egyesek teszik, ha nem is lépnek s véleményükkel a nyilvánosság elé.

Itt azon fordul meg a kérdés, hogy vajjon nemcsak számarányilag, hanem területarányilag is háttérben vannak-e a magyar kiscgazdák a nemzetiségekkel szemben? Ha magyarlakta vármegyék birtokmegosztási arányszámait egybevetjük nemzetiségi statisztikáink megyénkénti arányszámaival, akkor nyilvánvalóvá válik az, hogy bizony nemcsak kevesebb a magyar kisbirtokos az általános számarányhoz viszonyítva a nemzetiséginél, hanem egyúttal egy magyar kisbirtokosra is sokkal kevesebb föld esik, mint egy nemzetiségire, aminthogy a magyar vármegyékben aránylag is hátrányosabb a nagy- és kisbirtok aránya.

Itt lesz időszerű röviden kiemelnem, hogy a magyar kisbirtokosság ezirányú hátrányai visszanyúlnak az úrbéri időbe. Saját tanulmányaimnak leszűrődött tapasztalata, de újabban több oldalról nyer megerősítést az a megállapításom, hogy a XIX. század 30-as és 40-es éveinek romantikus lelkesedése 1848 után a magyarság politikai vezetőosztályaiból hamar elpárolgott és az 1867. évi

restaurációt már nagyon is józan fővel mindenben az úri előjogoknak a jogegyenlőség elve mellett való tényleges érvényesítésére használták fel. A valóság pedig az, hogy az 1836. évi úrbéri törvények önzetlen adakozókedvét hamar felváltotta a rideg elzárkózás a kisgazdák igényeivel szemben és a kisgazdának ezután még csak — pénzbe nem kerülő — szabadságot adtak, mert ezt már visszavenni igazán anakronizmus lett volna, de földet vagy anyagi értékkel bíró jogot már nem és már az 1847 programját valló 1855-1866-os években az alkudozó abszolút hatalom idejében megkezdődött az a folyamat, mely a kisembernek nem, hogy földet vagy agrár jogosítványt akart volna juttatni, hanem egyenesen tervszerűen odatörekedett, hogy az adottat is minél szűkebb korlátok közé szorítsa.

Hogyha átolvasunk néhány úrbéri tagosítási iratcsomót, hamar meg fogja ütni szemünket az a változása a szellemnek, mely néhány 1848 előtt messze visszanyúló pernek korábbi stádiumait megkülönbözteti az 1848 utáni iratokétól. Minél messzebb megyünk vissza, annál nagyobb jóakarát, annál nagyobb készség az új jogokra és adományokra. Ahol megvannak az 1780-as évekből származó Mária Terézia-féle úrbéri tabellák és azokat összehasonlítjuk az 1820—1830-as évekével, mindenütt a kisbirtok területi és számbeli szaporodása, dacára a közbeeső háborús időknek. Ellenben már a 40-es években megáll ez a folyamat, az adott jogok minél szűkebb törvényes határaik között adatnak meg, de már ekkor menteni kezdik, ami menthető. És a vezető politikai osztályok felfogása 1867 után ebben az irányban még mind ridegebb lett, amit a régi tradíciókban felnevelkedett közférfiak egymás után kipusztultak. Ez a folyamat egészen a mai napig tart és a Kúria joggyakorlatából is kimutatható.

Tudatosan hézagos birtokpolitikai statisztikánk sem azt nem engedi meg, hogy időrend szerint hasonlíthassuk össze a birtokkategóriák arányának változásait, sem azt, hogy a parcellázás terjedelmét megállapíthassuk. De az utóbbi tisztán magánvállalkozás lévén, teljesen tervszerűtlenül folyt és míg néhol bőven alapított új kisgazdaságokat, addig igen sok helyen egyetlen holddal sem szaporodott a terület. Ezért számbavehető birtokpolitikai jelentőséget a magánparcellázásnak tulajdonítani nem lehet. Mert a hivatalos statisztika szerint falusi lakosságunk az 1890—1910 közötti években mintegy 3 millióval szaporodott, aminek megfelelő a magánvállalkozás eredménye semmi esetre sem lehetett. Példánk szerint Felső- és Alsósegesden a kisgazdálkodás területe a tagosítás óta nem változott, holott a két község lakóinak száma 1867-től 1900-ig 1924-ről 2522-re emelkedett. Ha pedig a kisgazdák mai számát összehasonlítjuk az 1856. évben készült földkönyv adataival, akkor az emelkedés 100%-os. De ez általános és tipikus tünet. Ehhez hasonló eredményt mutatnak az Egyke-tanulmányomban¹ közölt adatok. Mindent egybevetve, megállapíthatónak vélem, hogy a dunántúli volt jobbágygazdaságok uralkodó típusa 1848 óta a féltelkes helyett a fertálytelkes lett.

Állami birtokpolitikánk azonban nem volt 1848 óta és nincs is. Senki se hozakodjék elő a telepítési törvényekkel vagy az altruista bankkal. Aki erre hivatkozik, vagy rosszhiszemű, vagy tudatlan. Mi ez más államok legeslegszerényebb birtokpolitikai intézkedéseikhez képest? Pedig a világháború még egy új oldaláról világított rá nemzetpolitikai tekintetben ezekre a problémákra. Nemzetiségi kisbirtokosaink tömegesen éppen az ország ama határain tömörülnek, amelyeknek frontjelentősége legnagyobb volt ebben a háborúban és lehet a jövőben ismét. Anélkül, hogy az emberi jogokat más anyanyelvű állampolgáraink sérelmére korlátoznák, fokozható

¹ Társadalomtudományi Szemle. 1910 november hó.

a határok biztonsága mégis azért, hogy új kisgazdaságokat állítsunk fel arra alkalmas területeken s azokra magyarokat telepítsünk. Ugyancsak így használandók fel azok a birtokok, melyek elkobzás alá estek és esnek, és amelyek kiterjedése nem csekély.

II. Ha végignézzünk azokon a rendelkezéseken, melyeket más országokban a belső telepítés ügyében hoztak, akkor azt fogjuk látni, hogy mindannyi kiindulási pontjául nem a földhöz juttatandó személyt választja. Többnyire feltételezi ezeket a személyeket apriorisztikusan és legfeljebb oly szabályokat létesít, amelyek a jelentkezők körét megsűkítik. Holott mindenütt azt fogjuk ugyan-csak látni, hogy nemcsak a Far-Westen vagy a zilált közzállapotú Közép- és Dél-Amerikában, hanem a legsűrűbb lakosságú európai államokban is csütörtököt mondtak a legjobb szándékú földhözjuttatási akciók kellő számú reflektáns hiányában, mihelyt gondosabban és célirányosabban akarták azokat kiválogatni. A legszebb akciók éppen ez okokból jelentéktelen játékokká törpültek. Kivételnek igazán csak az orosz agrárreformot tekinthetjük, amelynek jellege azonban éppen az, ami sikerét biztosította, tudniillik a már meglévő mezőgazdasági lakosságot juttatja földhöz, lehetőleg saját eddigi lakóhelyének megváltoztatása nélkül. Egyrészt a kész emberanyaghoz való illetén alkalmazkodása, másrészt az oroszországi mezőgazdasági lakosság csekélyebb helyi kötöttsége, lakóhelyéhez való nem ragaszkodása rejti magában a siker titkát. És így éppen ez a példa világít legjobban rá arra, hogy a többi európai állam telepítési akcióinak vérszegénysége onnan származik, hogy mindig feltételezvé az, hogy a sült galamb repülésére mindenki ki fogja tátani száját, pénzről és lehetőleg földről is gondoskodtak és tekintetbe vették a telepítés részletfellelőteleinél mindazokat a gazdasági szempontokat, amelyek az ügy sikerét biztosíthatják, csak egyről feledkeztek meg, hogy a földre reflektálókat keresték volna fel, azok óhajait vizsgálták volna, szóval a földet úgy és annak kínálták volna, ahogy és ahol a rászorulóknak kellene.

Azért kívánom egy nagyarányú magyar birtokpolitikai reform alapelveinek megrajzolását azzal kezdeni, hogy mindenekelőtt azon gazdasági egvedeket, a nemzetet azon tagjait kívánom meghatározni, akiknek földre lenne szükségük s ezzel kapcsolatban szükségletük természetét is megállapítani.

Nagyon természetes, hogy azokhoz kell elsősorban fordulnunk, *akik már birtokok*, mert a többiekben sokkal inkább csak meghatározhatatlan belső vágy ég a földtulajdon iránt, semhogy erre biztosan építhetnénk, ellenben az, aki már kipróbálta a földtulajdon jó oldalai mellett a rosszakat is, aki a csizmát már viselte, az tudja, hogy hol szorít és az tudja pontosan megmondani, hogy mire is volna szüksége. Már közölt adatainkból nyilvánvaló, hogy falusi lakosságunk, mezőgazdálkodó népességünk számarányban sokkal inkább növekedett 1848 óta, semhogy ott, ahol magánparcellázás nem jött a segítségére, a kisgazdák ma is el lennének látva annyi földdel, mint amennyit a saját és családtagjaik munkaerejével megművelni képesek. Kimutatta azt ez a világháború is, midőn csaknem ugyanolyan módon meg tudták művelni az otthonmaradtok a földet a hadbavonultak nélkül, mint békeidőben.

Vitán felül álló gazdaságpolitikai tétel, hogy a dolgozó kisbirtokosnak legyen annyi földje, amennyit az adott gazdasági viszonyok mellett gonddal meg tud művelni idegen bérmunka igénybevétele nélkül saját és családja munkaerejével. Ezt a tételt egybevetve a mi kisgazdasági viszonyainkkal és egy haladni akaró kisgazda mai gazdasági lehetőségével, nyilvánvaló, hogy a kisgazdáknak az 1850—1860-as években is soványán kitagosított földterület, immár kétszerannyi kézben megoszolva, kellő kihasználását munkaerejüknek nem engedi meg s innen kis- vagy törpegazdasá-

got űző gazdáink földéhsége.

Ez a földéhség azonban nem osztályozhatatlan, általános jelenség. Vannak igenis, ma is oly községek, melyeknél a már több emberöltő óta gyakorolt gyermekáldáskorlátozás teljes földben jóllakottságot eredményezett. Nem egy ilyen szomorú, mert egyenesen kiháló lakosságú somogyi községet említhetnék. Viszont azután lehetnek oly, egyenesen törpegazdaságra szánt vidékek, melyek lakossága jövedelmező mellékfoglalkozásra talált vagy pláne csak mellékfoglalkozásként űzi a mezőgazdálkodást.

Tulajdonképen nem is az ilyen törpegazdaságok átalakítására, megnagyobbítására van szükség, bár a tervszerű gazdasági politikának ilyenek létesítése is bizonyos mértékben feladatát kell hogy képezze, hanem azon kis, vagyis 2—20 hold közötti gazdaságok megnagyobbítása, melyek területe a kizárólag abból megélt családok munkaerejét és munkaiányt ki nem elégíti.

Mint már említettem, számtalan oly szapora községe van országunknak, melyet vagy kötött birtokok vesznek körül, vagy szilárd kezekben levő nagyobb birtokok vesznek körül, úgy hogy az úrbériség megszűnte óta a kiscgazdálkodás területe egyetlen négyszögöllel sem volt kiterjeszhető. Ezt a helybeli kisbirtokos keservesen sanyli. Minden eszközzel igyekszik paragon heverő munkaerejét hasznosítani, bérletileg, felesben próbál a földmunkához hozzájutni, de a nagyobb területek bérletét nem tudja elérni, csak uzsorafeltételű, másodkézbeli vagy harmados-negyedes bérletet kap s ezt is sokkal kevesebbet, semhogy ne legyen kénytelen részben pihentetni munkaerejét.

Meg kell állapítanunk, hogy az ilyen levegőtlen községekben az emberek inkább a normálisan jóval magasabb áron viaskodnak egy-egy eladóvá váló földdarabért, semhogy sátorfájuk felszedésével jobb vidékekre volnának hajlandók áttenni működésük színterét. Ezek az emberek jórészt saját községükben kívánják földszükségletüket kielégíteni és inkább lemondanak a másutt kínálkozó alkalomról, semhogy eddigi portájuknak búcsút mondanának. Ez a birtokpolitikai reformnál figyelembe veendő szempont.

De a viszonyok kényszerűsége az ilyen lakosság egyrészét mégis hajlandóvá teszi arra, hogy aránylag olcsóbb és nagyobb földdel cserélje fel falubeli birtokocskáját, hogyha nem messze, hanem általa áttekinthető és felfogható körülmények között, hasonló környezetben talál ilyen alkalomra. Ezeknek a hajlandósága esetileg kiterjed a szomszédközségekre, a járásra, a megyére, hasonnyelvű vagy vallású szomszédvármegyékre és csak legvégül találkozik néhány olyan vállalkozókedvű egyén, aki tevélegyes előnyök fejében az ország távolabbi részeibe is kész eltelepedni.

A tényleges viszonyoknak és kívánságoknak ez a vázolása visszavezet kiindulási pontunkhoz, tudniillik, hogy nem lehet egy telepítési akciót sem a sült galamb után tódulókra alapítani. Mese az, hogy csak földet, járadéktalan földet kell kínálni s az emberek összeszaladnak. A föld kereslete is sugárszerűen csökken és minél nagyobb a sugara a körnek, annál kisebb a központban élők kereslete utána.

A feladat pedig kettős: 1. ellátni a szükséges földdel a már meglévő kiscgazdaságokat, 2. új kiscgazdaságokat létesíteni azok számára, akik a régi elhagyásával azt elfoglalni hajlandók. Az előbbi ismét kétféle módon érhető el, egyrészt új földterületnek rendelkezésre bocsátása által, másrészt a helyüket elhagyó kiscbirtokosok földjeinek megszerzése által. Ezzel kapcsolódik a két irányú akció össze és válik a második az elsőnek megkönnyítőjévé.

Követni kell lehetőleg a tényleg megnyilvánuló szükségletet és ennek megfelelően kell módot nyújtani a kielégítésére. Midőn ezt az elvet követjük, nem kell azért más irányú helyes szempontokat sem figyelmen kívül hagyni és nem kell a többi bir-

tokkategóriák helyes mértékét sem háttérbe szorítani.

Sőt, az is onnan, felosztásra kerülő területek minősége lehetlenné teheti, hogy gazdaságilag célszerűen az egész parcellázandó terület egyenlő és kis darabokban kerüljön felosztásra. Lehetlenné teheti ezt már a pénzügyi szempont, mely a kis vevők rendkívüli megterhelésének elkerülése végett a felosztandó nagybirtokon levő épületeket hasznosítani törekszik. Ily esetekben létesíthetők valódi középbirtokok is, vagyis olyanok, melyeknél tulajdonosuk a családi gazdaság keretén túllép, vállalkozójává válik üzemének és családját már középosztályszerűen tudja tartani és nevelni. Értem ez alatt a kisgazdaságból a maga szorgalma és munkája folytán kiválásban lévő ama gazdaosztályt, mely a teljes kézügyességig menő szakértelemmel már egyesíti az üzemi vezetés előnyeit és családját értelmiséggé neveli. Ez, a kisbirtokosságból itt-ott kikerülő kategória képviseli annak elitjét és tulajdonságai kiválóságával *self made man*-ként megállja a helyét a középosztályban, melybe felküzdötte magát. Ezek az emberek az igazi jó gazdák és ezek a hivatott bajnokai a magyar több termelésnek.

Végül jön azután az a népréteg, mely már készségesebb a neki ajánlott föld bármiképpen való elfogadására, azért, mert addig földtulajdonnal nem bírt, hanem mint mezőgazdasági munkás vagy gazdasági cseléd kereste meg kenyerét. Habár azonban Oppenheimer a bérpiramis alapzatává teszi ezek keresetét, mégis nagyot tévednének, ha azt gondolnák, hogy ezeknek nincsenek kívánságai és véleményeik s hogy tényleg azonnal odaszaladnának, ahol nekik földet kínálnak. Az eddigi életkörülmények intenzitásának törvénye és hogy ezen intenzitás a felkínált változtatás távolságával egyenes arányban érvényesül, itt is megtartja hatályát és sokkal több cseléd vagy munkás fog azon a vidéken reflektálni földre és sokkal súlyosabb feltételek között fogja az alkalmat megragadni, mint hogyha az a föld sokkal előnyösebb feltételek mellett eddigi költözködési körén kívül lesz neki felkínálva.

Ezen nem változtat az, hogy az eddigi környezethez való ragaszkodás intenzitása különböző s így a földnélküli munkás és cseléd, valamint az apai gazdaságból kiszoruló kisbirtokosfiú kevesebb és kevesebb ragaszkodást fog mutatni eddigi otthona köréhez, továbbá az sem, hogy a háború mozgalmasságai a hadbavonultakban, menekültekben, szóval a megmozdított néprétegekben a környezeti hatás intenzitására bizonyaira csökkenő befolyással voltak.

Mert minél inkább eltávolodunk a már birtokos kisgazdaosztálytól, annál kevésbé alkalmas rétegekre találunk a birtokpolitikai reform szempontjából. Az önállósághoz szokott, a magáéna fenntartásáért minden szükségét eltűrő és munkaidőt nem ismerő kisgazdáik bírnak a legtöbb tapasztalattal és készséggel a mezőgazdálkodás minél jobb vitelére. Éppen ezért ezek azok, akik telepítésre, az eddigi környezetből való távoli áthelyezésre is legalkalmasabbak, mert egyedül ők képesek a különbségek mérlegelésébe és az okszerű következtetések levonására. Átmenetet alkot ezen rétegből a napszámoshoz és cselédhez a kisgazdaosztály felesleges szaporulata. De már a mezőgazdasági napszámos sokkal nehezebben fog tájékozódni az idegen körülmények között és aki a gazdasági cselédeket jól ismeri, tudja, hogy ezek rendkívül mögötte maradnak élettapasztalat dolgában a kisgazdáknak. Az említettek kivül eső társadalmi, illetve gazdasági osztályok egy mélyreható birtokpolitikai reform szempontjából nem jöhetnek figyelembe, még ha akadni is fog oly ipari, gyári munkás és más foglalkozásbeli ember, aki földért jelentkezni fog. Az ilyet a kielégítésből elzárni természetesen nem szabad, de erre alapítani a reformot sem lehet.

Végül van még egy népréteg, amelyet a közéletben emlegetnek, mint földdel ellátandót a béke bekövetkezése esetében: a *visszavándorlók*. Ezekre építeni, szerintem, hiú remény lenne. Szoktak ugyan példára hivatkozni és Kenéz is rámutat arra, hogy

a németek miképpen készülnek az Oroszországból visszavándorlók fogadására, azonban a hasonlat erősen sántít. Mindenesetre az oroszországi németek egészen más viszonyviszonyokon menvén keresztül, mint az amerikai véreink, ez utóbbiak tömeges visszavándorlására számítani, gazdasági megfontolással, nem lehet.

III. Ha egy eredményes, tehát lényegbevágó birtokpolitikai reformhoz csak akkor jutunk el, hogyha minden földben hiány szenvedő mezőgazdálkodónak igyekszünk lehetőleg kívánsága szerint megfelelő művelési területet bocsátási rendelkezésére, ott, ahol ő azt elfogadni kész, akkor ehhez kell alkalmazni a módszereket arra nézve is, hogy szükségletét kielégíthessük.

Ahhoz, hogy az egész országban egyöntetűen vigyük keresztül a birtokpolitikai reformot, szükségszerűen bele kell nyúlni a földtulajdon jogaiba.

De rögtön sietek tagadni azt, hogy ez valami hallatlanul mérész dolog, földosztó radikalizmus, anarchizmus vagy szocializmus lenne. Nem kívánok kimerítőbben rámutatni sem arra, hogy a földtulajdon, főleg a nagybirtok eredete hódítási, hatalmi természetű, amiről eleget irtak már, sem arra nem hivatkozom indokolásul, hogy ugyanazon nép, nemzet vagy álladalom keretében sem volt soha korlátlan a földtulajdon, hanem annak köre és mértéke, valamint birtokosai is gyakran változtak a történelem folyamán.

Hogyan Nagybritannia törvényhozása kényszerítette a földtulajdonosokat bérleengedésre, a bérleti feltételek módosítására és a föld megművelésére, sőt megadja a *kisajátítás* jogát is új kisbirtokok létesítésére, Olaszországban elérvethetik annak a cam-pagnabeli nagybirtokosnak a földjét, aki a talajjavítást keresztül nem viszi, még a maradi Spanyolország is megengedi telepítés céljaira a magántulajdonban lévő föld kisajátítását és végül Németországban a lengyelek ellen hoztak kisajátításra jogosító törvényt: akkor legalább is nem mondható újnak az, ha ezt a rendszabályt a magyar birtokpolitikai reform megvalósításához is feltétlenül szükségesnek tartjuk.

És ha van is radikalizmus propozíciónkban, akkor is sokkal igazoltabb az, mint azon konzervatív német köröké, akik nemzeti-ségellenes tendenciával kísérelték meg azt, amit — a mi terveztünk értelmében — sokkal inkább a nyugatnémet törpebirtok feljavítására kellett volna alkalmazásba vinniök.

Csak akkor, hogyha tervszerűen megállapítást nyernek a helyenkénti reformigények és illetékesen összeállított közhatóságok az összes körülmények figyelembevételével mellett megtévén erre nézve javaslatokat, kellő törvényes eszközök állanak rendelkezésre azok keresztülvitelére, lehet szó nézetem szerint eredményes birtokpolitikai reformról. Ehhez pedig szükséges az, hogy amely községben a megművelésre szükséges földben hiány állapítatik meg, ott a hiány kielégítésére legalkalmasabbnak megjelölt földterület megszerzése is biztosítva legyen. Miután pedig ebben úgy a földkötöttség jogi formáiba, mint a nagybirtok tulajdonosainak egyéni vonakodásába ütköznénk, szükséges ezzel szemben a törvény kényszerítő rendelkezése. Az ilyen rendelkezés ijesztő lehet az általa érintettre, de mi csak azt vagyunk hivatottak vizsgálni, hogy meddig igazolja ezt a közérdek. Ambár nem félünk attól, hogy csupa kisgazdaság léte mellett a városnak éhen kellene veszni, vagy hogy ez az állapot hátrányos lenne a népsűrűsége és a többi társadalmi osztályok számbeli erejére, sőt ellenkezőleg: mégsem akarjuk távolról sem eltörölni a nagy- vagy középbirtokot, utóbbit akár speciális magyar értelmében véve sem. Sőt tovább megyünk és kijelentjük azt is, hogy mi nem disztigválunk sem kontra, sem pro kötött-, holtkézi stb. birtokok között akkor, ha egyszer minddel szemben meg van adva az a kisajátítási jog, mely a reform terjedelmét biztosítaná.

A való élet talapatán állva ki merjük mondani azt is, hogy

amennyire javasoljuk e reform érdekében a földéhesek kívánságaihoz való alkalmazkodást, éppen annyira lehetetlen volna elég embert találni az összes földterület felosztásához. Tudós elméletek és anarchisztikus ábrándok el tudják ugyan képzelni a földek egyenlő felosztását, elkeseredett nyomorgókat, fanatizált elégedetleneket ugyan zavargásba is lehet rántani ilyen prédikálásokkal, azonban hogyha valaki komolyan akarná venni a dolgot és megvolna a hatalma is a megvalósításhoz, hamarosan Hertzka Tivadar tapasztalataira tenne szert, mégha az „Új föld”-et a kultúra központjában is akarná megteremteni.

Ha a megnyilvánuló szükséglet mérvére nézve számítást kísérlünk meg, akkor talán leghelyesebb bázis az, hogyha a mai gazdasági viszonyok között egy kisbirtokos részére elég földnek azt vesszük, amennyivel átlag bírtak a jobbágyok felszabadításukkor, vagyis a féltelki állomány vidékenként. Mert hogyha ez a terület akkoriban szűk volt arra, hogy a robottól szabadult kisbirtokos munkaerejét lekösse, viszont a fejlődés ma belterjesebb gazdálkodást követel meg és tesz mindenesetre lehetővé, tehát ma ezt a mértéket el lehet fogadni. E számítás mellett pedig, tekintettel, hogy adataink szerint ott, ahol nem változott a kisgazdálkodás területe, legfeljebb megduplázódott a kisgazdaságok száma, legfeljebb ugyanakkora területre lenne szükség, mint amennyit a jobbágyok már megkaptak. De még ez is igen magas határ lenne, amelyet a helyből való eltelepítés akciója erősen csökkentené akkor, ha ennek a telepítésnek lehetőségei többfélék lennének, elkezdve a szomszédközségtől, közvetlen alakítandó új községtől egészen az ország más vidékeire való elköltözésig.

A reform gyökeres voltát biztosítaná szerény nézetem szerint már az, hogyha régi úrbéres községekben az úrbéri állomány felének megfelelő terület tennénk a kisgazdák részére megszerezhetővé, hogyha ezzel kapcsolatosan tervszerűen igénybe vennék a vidéki vagy országos áttelepítés céljaira alkalmas területeket. Már pedig ez esetben ezen régi úrbéres községekben még mindig az összterületnek mintegy fele megmaradhatna a 100 holdon felüli birtokok részére.

Midőn az általános irányelvet ekképen meghatároztuk, első sorban tehát arra kell már most általános mértéket találni, hogy községenként a 100 holdon felüli, tehát a tulajdonos családja által megművelhető területet jóval meghaladó terület mily arányszámban maximálандó. Véleményem az, hogy egyharmad, esetleg egy-negyed részben volna meghatározandó, tekintettel arra, hogy a nagybirtoknak több erdeje lehetne, a kisbirtoknak ellenben több szántóföldje és rétje, és a kisbirtok erdejének ennél a számításnál teljes értéket tulajdonítani nem lehetne. Ez a mérték elég teret enged a nagybirtoknak és megfelel azon nagyon konzervatív nézeteknek is, melyek a nagybirtokkal szemben éppen nem ellensége» tudományos körökben a helyes birtokmegosztásról uralkodnak.

Az általános érvényű kisajátíthatási arányszám azért szükséges, hogy a végrehajtóhatalom részrehajlásaival szemben a védelem határát tisztán láthassák az érdekeltek. Az általános arányhatár azonfelül lehetővé teszi már meglévő községekhez is a be-telepítést ott, ahol az eddigi földhiány lakosságriktságára vezetett és így éppen az e tekintetben sújtott magyar vidékeknek nyújtana előnyt a benépesítésre nézve. Csak felfelé kellene egy kivételt engedni az általános arányszám alól, tudniillik, ha a szigorúan vett helyi igények ezáltal nem volnának kielégíthetők, annak dacára, hogy az eltelepítés minden, a függetlenséget meg nem támadó esz-közzel megkíséreltetnék. Ily esetben a végrehajtó hatóságoknak előterjesztésére kivételes magasabb jóváhagyással legyen kiterjeszhető a kisajátítás határa az eddigi kisbirtokterület kétszereséig.

A kisbirtok szaporítására még egy másik rendelkezés is szol-

gálhatna. Nevezetesen a 100 holdon felüli és aluli birtokok területi arányainak meghatározásán felül arra is alkalmat kellene, hogy adjon a törvényhozási reform, hogy egyes nagyobb területek, megyei törvényhatóságok összterületének bizonyos százalékánál többet tevő 1000 holdas- vagy kötött birtok területéből is ki legyen sajtítható a megfelelő rész kisgazdaságok átalakításának céljaira ott is, ahol a helybeli lakosság igényei erre nem is irányulnának. Ezek a területek szolgálnának a hátrányos birtokeloszlás folytán az országos népsűrűséggel szemben elmaradt országrészeknek a többivel arányos benépesítésére telepítés és új községek létesítése útján. Szükséges volna ez az intézkedés a községi maximum meghatározása mellett azért, mert mindig a megnyilvánuló kereslethez szabván a föld mozgósítását, ritka lakosságú, de egyébként telepítésre alkalmas vidékeken esetleg ezen törvényhatósági maximum hiányában egy befolyásos latifundium a benépesítést meg tudná akadályozni. Ellenben, ha a községi birtokeloszlási határ kiszajátíthatási mértékének a helyi igények szerinti igénybevétele mellett egy parancsoló szabályt állítunk fel, mely megszabja, hogy törvényhatóságoként az 1000 holdon felüli birtok maximuma 10%-nál több nem lehet, akkor az áttelepítés országos terv szerinti keresztülvitelére kapunk anyagot és végleg lehetetlenné tesszük bárhol is a szociálpolitikailag hátrányos birtokeloszlás fennmaradását.

Maximálni kellene azután, mint azt más országokban meg is tették, a kötött birtok megengedett arányát is. Ez a rendelkezés viszont sok vidéken megteremtené azt a középbirtokosságot, melynek hiánya miatt annyira szoktak panaszkodni és amely mindenesetre kedvezőbb jelenség a gazdasági fejlődésben a legjobban elmaradt kötött birtoknál. A kötött birtokok hátrányos eloszlásának és éppen legmagyarabb és belterjes gazdálkodásra legalkalmasabb országrészeinkben való túltengésének megszüntetésére, valamint nemzeti szempontból is életre kellene keltetni azután Bek-sics Gusztáv eszméjét, az egyetlen radikális és életbevágó eszmét, melyet a magyar közéleti irodalom e téren termelt, de amelyet a konzervativizmus terjedő szelleme csak mind jobban háttérbe szorított: a kötött birtokoknak erdő- és legelőbirtokokká való átcserélését. Beksics eszméjének szülői inkább nemzeti politikai törekvések voltak. Ezzel a céllal azonban összekötjük mi a gazdaságit, mely szerint az extenzív gazdálkodásra sokkal alkalmasabb nagybirtokok álljanak lehetőleg a más célra kevésbé használható erdő- és legelő talajból és gazdáik az áthelyezés által elérhető tőkékkel ott is minél eredményesebben gazdálkodhassanak, vagy pedig e tőkéiket éppen azon vidékek felvirágzása érdekében ipari és bányavállalatokba fektessék. Ellenben a belterjes, a mezőgazdasági művelésre alkalmas területeket ne vonják el a többtermelés alól a kötött birtok változó tulajdonosainak tökeszegénysége és sportpassziói következtében. Sajnos, hogy ezzel szemben a magyar egyházi birtokok kormányhatósági jóváhagyással oly idegen nagyurak tulajdonába mennek át, akik egész gazdaságukat a szarvasvadászatra bázisozzák s így nemcsak 10.000 hold elsőrendű földet vonnak el a közellátástól, hanem még a szomszédos gazdákra nézve is lehetetlenné teszik az úrbéres gazdálkodást. Nem paradoxon-e ilyen álladalomban birtokpolitikái reformról vitatkozni? (Hg. Hohenlohe Kraft Keresztély vette meg hg. Festetich Tasziló szentái 3000 holdas és az esztergomi főkáptalan somogyzobi 6000 holdas birtokait).

Egyáltalán! Az egész földbeszerzési és elvételi akciótól minden vagyonszétvárosztási színezetet távol kellene tartani. Gondolkozzék bárki bármiképpen afelől, hogy az érintett nagybirtokosok közül kinek mennyiben igazságos a kárpótlási igénye, az akció sikere nem kívánja meg azt, hogy az ellenható erőket a tulajdon védelmében fel fegyverezzük s így a tulajdonba való belenyúlást mindenképpen enyhíteni és elviselhetővé kellene tenni.

Birtokelosztási reform égető volta váltotta ki különböző politikusainkból az annak keresztülvitelére vonatkozó indítványokat, melyek végül a reform szükségletének hangoztatása mellett az állami, községi, közbirtokossági és hitelszövetkezeti elővásárlási és előb ér be vételi jog felállításában csúcsosodtak ki. Az eziránti javaslattal szembeszállani nem szándékom, mert célja tulajdonképpen a ma megindult nagymértékű ingatlanforgalmat a birtokpolitikai reform számára lefoglalni és ily értelemben van is bizonyos célja, csak nagyon korlátozt és a tervszerű reformra elégtelen.

Eme tervekkel szemben meg kell állapítani, hogy népünk nem akar egyebet, mint földhöz jutni. Miután azonban ezirányú törekvésének mesterséges előmozdításában az állam részéről nem bízunk, a tűzök és veréb példabeszéd jól felfogott értelmében elsősorban is tiltakozik minden olyan rendszabály ellen, amely a szabad birtokforgalom által számára nyíló földszerzés ellen irányul. Már pedig az ezen forgalomba való minden olyan felsőbb belenyúlástól, mely nem egészen kifejezetten és kizárólag az ő számára nyitná meg a földhözjutást, joggal tart azért, mert eddigi tapasztalata szerint egészen másfajta érdekek szolgálatában használatnák fel és tulajdonképpen csak a népet zavarná boldogulásában.

Jól megjegyzendő ugyanis, hogy a magyar falusi nép már átélte a múlt század második felében leggyengébb gazdasági időszakát és ezen átküzdvé magát, a 90-es évek óta gazdaságilag nemcsak megállja helyét, hanem kitartó előhaladásban van. Ezt a küzdelmet és azt a sikert pedig nemcsak minden felsőbb hatalom támogatása nélkül, hanem egyenesen az állami intézkedések és parasztelles ellenes áramlat ellenére vívta ki. A mai magyar kisgazda tehát önértéssel van tele és végtelenül csalódik, aki azt hiszi, hogy a hatósági gyámkodást mindig hálásan várja. Ellenkezőleg, a hatósági beavatkozásoktól rosszat vár és tudja, hogy nagyon keservesen tud igazának megfelelő hatósági intézkedést kivívni a maga dolgaiban, szemben a hatalmas ellenérdekűekkel. Nem igaz tehát, hogy a kisgazda az államtól várja a boldogítást, megelégszik nagyon azzal, ha szorgalma és törekvése elé az állam gátat nem vet és azért elsősorban szabad érvényesülést kíván magának biztosítani.

IV. Miután a reform keresztülviteléhez szükséges földterületek megszerzésében a megnyilvánuló föld iránti szükségét vetjük zsinórmértékül, már annak megállapításában, hogy kinek jutassunk földet s azt honnan vegyük, benne van részben a válasz arra nézve, hogy mit csináljunk a reform céljaira rendelkezésre álló területtel. Hogy a már tulajdonos kisgazda művelési területének kiegészítése csak tulajdonbaadás útján történhetik, azt bizonyára nem kell megvitatás tárgyává, tenni. Miután pedig mi abból az elvből vezetjük le a reform kereteit, hogy elsősorban a mai *kisbirtokosok láttandók el munkaerejüknek megfelelő birtokkal*, ez adja meg egész tervezettünk alaphangját. 15—30 hold között volna elképzelendő a helyi viszonyok szerint a munkaképességi határ. Ez persze maximális mérték lenne és senki se volna kényszeríthető ennek teljes kihasználására.

Az ezen igények kielégítése után fennmaradó területek új kisgazdaságok létesítésére lennének felhasználandók, egyrészt önálló háztartást alapító kisgazdáim, másrészt arra vállalkozó mezőgazdasági napszámok és cselédek részére. Elsősorban csak a helybeliek és olyanok tarthassanak erre igényt, akik benntathatják, hogy községbeli kisgazdászarmazásnak. Tudniillik éppen a legszaporább volt jobbágycsaládok súlyedtek az örökségi osztály folytán a cseléd- és napszámossorba s ezeket onnan vissza lehetne így vezetni.

Csak ott, ahol a nagy- és kisbirtokok arányának egészségtelen volta folytán a népsűrűség emelésére célirányosnak volna tekinthető a telepítés és enélkül a helyi igények kielégítése a reform cél-

ját meg: nem tudná valósítani, habár a földre gazdát talán lehetne is találni, ott kellene azután idegeneket hozzájuttatni úgy a községi arány, mint a törvényhatósági arányszám alapján a reform céljaira rendelkezésére álló területhez. 30 holdon felüli új vételek megengedésénél tehát az volna a szabály, hogy ezek csak korlátozott számban és ott engedendők meg, ahol a telepítésnek semmiféle értelme sem lenne.

A *tőkeerőt* és a *költözködési távolságot* minden telepítésnél figyelembe és előnyös elbánásban kell részesíteni, mert a telepítési anyag folytonosságát ezzel biztosítjuk, lévén a legtökegyengébb anyag a legkésőbb a távolság elnézésére. Mert úgy a telepítésre kész kisbirtokosfiúk, mint a mezőgazdasági napszámosok és cselédek között is nagyon különböző tőke felett rendelkezőket fogunk találni. Csak hogyha célirányos eljárással rá tudjuk bírni a legkevésbé igényeseket a legszélsőbb területeken való telepítésre, fogjuk ehhez az emberanyagot is biztosítani magunknak és lehet sikeres a reform végrehajtása a nemzetiségi területeken és végvidékeken is, ahol a gazdasági helyzet is többnyire a legkedvezőtlenebb.

Viszont azonban ugyanezen folyamattal párhuzamosan kell majd fokoznunk azon segítség mértékét, amellyel az új birtokosok hóna alá nyúlunk. Míg a helyben terjeszkedő kisgazdának semmi vagy majdnem semmi segítség sem fog kelleni, míg a megyebeli települőnek vagy cselédből, napszámosból lett kisgazdának elég lesz, hogyha előnyös kölcsönrel támogatjuk: addig a távolról áttelepülőnek vagy végvidékre vállalkozónak nemcsak majdnem az egész birtok vételárát kell hitelezni, hanem még az építkezésében is segítségére kell lenni.

Minél jobb emberanyag vállalkozik földszerzésre, annál kevésbé hajlandó magát szabad rendelkezésében korlátozni. Így tehát legfeljebb azon egyetlen tiltó rendszabály volna alkalmazandó, miszerint kisbirtokterületet 100 holdon felüli birtokos ne vehessen meg, ami megakadályozná úgy a nagybirtok új terjeszkedését, mint új, 100 holdon felüli birtokoknak a kisbirtokokból való kialakulását.

A „járadekibirtok” fogalma szerinti jogi korlátozást megengedhetőnek csak a távoli, lényegében csak a végvidéki telepítéseknek tartom, egyrészt mert csak a magas hitelt igénybe vevő telepes fogadja el a korlátozást, másrészt, mert ily esetben a magas hitel védelme teszi jogossá. Ezenfelül a végvidékeken nemzeti politikai okokból is volna értelme a telepítvények forgalmi korlátozásának és más természetű felügyelet alatt való tartásának.

A bérlet a mi kisembereink előtt nem kedvelt földszerzési forma. Hangos szóval és más mód kizárásával, óriási előnyökkel talán lehetne ily bérleti telepítéseket létesíteni, de ezek sokkal hátrányosabbak lennének pénzügyileg, mint a végleges eladások.

Szólni kell itt még röviden a honmentesítésről, munkásparcellákról és a nagybirtok munkásszükségletének a változott viszonyok közötti kielégítéséről.

A honmentesítésnek inkább csak hitelügyi jelentősége van és a mezőgazdálkodás fejlődésére nézve kihatással nincs, mert abban a kis mértékben, melyben itt-ott a gyakorlatban megvalósításra talált, a kisgazdálkodás jövőbeli biztosítására befolyása nem lehet.

Több a jelentősége a munkásparcellák létesítése terén. Egyáltalán, reformtervem ellen még azok is, akik egyébként mélyreható szabályain meg nem ütköznek, elsősorban azt az ellenvetést fogják tenni, hogy nagy méreteivel el fogná vonni egészen a mezőgazdasági munkaerőt a rászoruló nagyobb gazdaságoktól. Véleményem szerint azonban erre a szempontra nem lehet figyelemmel az, aki elsősorban a szociális és nemzeti politikai szempontoknak akar megfelelni, mert semmiféle cél kedvéért nem lehet akadályokat gördíteni bárki elé is, aki a maga gazdája akar és tud lenni. A nagybirtoknak azonban vigaszul szolgálhat, hogy semmiféle papi-

ron kitervezett reformtervet sem lehet oly tökéletesen keresztülvinni, hogy az minden társadalmi bajon segítsen és így a birtokpolitikai reform sem lehet olyan eredményű, hogy ne maradjon mellette emberanyag a nagybirtok megművelésére.

Az új helyzettel szemben a nagybirtoknak csak az lenne a feladata, hogy megfelelő bérek és más előnyök nyújtásával oly helyzetet teremtsen munkásai és cselédei részére, hogy előnyösebb legyen ezek keresete a saját kis földjén bajlódó kisgazdáénál és akkor bizonyára fog számíthatni munkaerőre is. Nem egyéb ez, mint Oppenheimer a legnagyobb szociális nyomásról szóló törvényének a tudós intenciója szerint való odaalakulása, hogy a bérpiramis talapzatává a kisgazda munkaeredménye váljon. Ha ez bekövetkezik, ez általános emberi haladást jelent.

V. A birtokpolitikai reform körvonalainak vázolásába nem foglalható bele a vele kapcsolatos pénzügyi és gyakorlati rendszabályok tüzetes felsorolása. Itt csak néhány irányelv kijelölése lehetséges.

Természetesen a reformnak megfelelő pénzügyi bázisa kell, hogy legyen. A megszerzendő földterületek vételárát ki kell fizetni, eddigi tulajdonosaikat kártalanítani kell. Ezen kártalanítás mértékéről már beszéltünk, elég tehát itt ismételtlen hangoztatni, hogy lehetőleg oly kártalanításban részesítendő, hogy jogfosztásról ne panaszkodhassanak. A vételárakat természetesen az állam fedezné, de a befektetés megtérülne s a megtérülés és kifizetés időpontja közötti különbséget kamatozó papírok kibocsátásával lehetne fedezni. Utalok e tekintetben arra, amit a záloglevélhitel válságáról két év előtt, a Közgazdasági Társaságban tartott előadásomban¹ mondtam, miszerint ily papírok felvételére a háborúutáni gazdasági helyzetben belpiacunkat alkalmasnak tartom és elég lenne, ha az állam annyival sietne segítségére az akciónak, amennyi pénzt ma a Pénzügyi Központ heverő bankbetétekben vonja el a termelő közgazdaság elől.

Sokkal tevélegesebben kellene az államnak az akció segítségére jönni akkor, hogyha csak megközelítőleg oly kedvező kölcsönökben akarnak részesíteni a vevőket, mint amilyeneket sokkal jelentéktelenebb akciókkal kapcsolatban más államok nyújtani szoktak. Pedig ez a reform elemi előfeltétele. A dolog nehézsége abban rejlik, hogy hazánk e téren igazán középkorúnak nevezhető elmaradottságban kullog a többi világ után. Csak röviden említem fel, hogy nálunk a záloglevélkölcsönök hihetetlen uszorafeltételekhez vannak kötve és míg Európa csaknem minden államában gondoskodva van a földbirtok részére altruista alapon alacsony kamatú záloglevélhitelről, addig nálunk a záloglevélhitelek nettó kamatozása 6—7% között mozog, tekintve az árfolyamvesztéseget és az amortizációkba beszámított jutalékokat. A háború előtt 4¹/₂—5%-os záloglevél típusok mellett 80—90% között mozgott az effektív folyósítás és 6—7,5% között a 35—50 éves kölcsönök annuitása. Nálunk két intézet is szokott osztozni a nyereségen. Ezek a mi „altruista” alapon dolgozó földhitelintézeteink feltételei. Hol vagyunk mi attól, amit az osztrák közhasznú takarékpénztárak és tartományi jelzálogintézetek nyújtanak, nem is beszélve a porosz *Landschaftok* rugékony, alkalmazkodó és minden költség beszámításával 4—5% között törlesztendő kölcsöneiről. Pedig ezek a záloglevélhitelek nem „kedvezmények” és mindenkinek minden reform jellege nélkül nyitva állanak. Hát még hogyha azt nézzük, hogy kifejezett reformatorikus célokból az egyes államok mit nyújtanak, olyanok is, melyekre a magasból szoktunk lenézni. Franciaországban 2%-ot kap az állam azon 100 millió frank után, melynek segítségével a kerületi jelzáloghivataloktól 3,5%-kal 25 év alatt amortizálódó kölcsönöket kapnak a kisemberek. A tuniszi telepések a föld vételárát

¹ Zálogleveles jelzáloghitelünk válsága. Kilián, 1915.

10 évi részletben törleszthetik, az első négy évben semmi kamatot sem fizetnek, az ötödik és hatodik évben 2%-ot, a többiben 4%-ot. Angliában az 50 éves kölcsön 4%-os annuitású. Írországban a vételárnak $68\frac{1}{2}$ évi $3\frac{1}{4}$ %-os annuitásával válik a bérlő tulajdonossá. Poroszországban a földtehermentesítési kölcsönök kisbirtokoknál 4%-os annuitások, amiből 3,5% a kamat. Olaszország a Campagna talaj javításaira $2\frac{1}{2}$ %-os 45 év alatt törlesztendő kölcsönöket ad. Oroszország az agrárreformmal kapcsolatban a vételár 94,5%-át hitelez 55 $\frac{1}{2}$ év alatt törleszthető $4\frac{1}{2}$ %-os kölcsönben, de megengedi a törlesztési idő csökkentését az annuitás megfelelő felemelése mellett egészen 13 évre és 9,25% annuitásra. (Nálunk 30 évig fizet 7,5%-ot az adós, ott 7%-kal 18 év alatt ki van fizetve a tartozás minden árfolyamvesztésig: nélkül.) De Románia is 4%-kal amortizálható 40 éves kölcsönt ad, Dánia pedig a földár $\frac{9}{10}$ részét hitelez 4%-os kamatra. Norvégia a vételár $\frac{9}{10}$ részéig szerez kölcsönt a telepesnek és a törlesztés csak a hatodik évben kezdődik $3\frac{1}{2}$ % kamattal. Svédországban a kamat 3,6%.

Közhasznú akcióról lévén szó, az állam nem riadhat vissza a kockázattól sem és vannak nagyon is arra való oly telepesek, akiknek tőkék éppen a gazdálkodás érdekében el nem idegenítendő állapotban állanak, készpénzeiket pedig építkezésre kellene felhasználniuk. Ilyeneknél egyenesen oda kellene törekedni, hogy a könnyen viselhető olcsó hitel elől szűkös számítással el ne zárkozzanak és inkább élő és holt instrukciójukat tegyék minél tökéletesebbé.

E téren is mindent a kereslet kívánságaihoz kellene alkalmazni. Senkire se igyekezzünk általunk előnyöseknek vélt, de az érdekelték által nyűgnek érzett feltételeket ráerőszakolni. Különösen a már bizonyos vagyonnal bíró embernek legyen módja a fizetési feltételek között választani s főleg: a visszafizetést bármikor engedjük meg.

Hogy a szoros értelemben vett kisbirtokok alakítására nem alkalmas maradványföldeket *igazi* középirtokok alakítására használjuk fel, arról már volt szó. Ezek az 50—100 hold közötti, esetleg 200 holdig terjedhető birtokok alkalmasak arra is legjobban, hogy mintagazdaságként a gazdálkodás színvonalát mozdítsák elő. E birtokok gazdasági feltételei közelebb állanak a kisbirtokokhoz, mint az 1000 hold körüli dzsentribirtokok s ezek csaknem hasonzerű, velük élő tulajdonosaitól szívesen fog tanulni a kisbirtokok. Lehet ilyen birtokot azután adni olyan képzett gazda kezére is, aki megelégszik azzal, hogy ily pozícióban, esetleg hatósági segítséggel igazán belterjes gazdálkodást folytasson s emellett — éppen mert a birtok területe enged neki erre időt — egy kis vidék gazdasági oktatására, útbaigazítására is vállalkozik.

Mindig és mindenütt azonban a túlságos atyáskodás és kényszerítő nyersesség mellőzendő lenne. Nagyon sokszor tévesek az ilyen rendszabályok, nem szolgálják az állam tekintélyét és a kisemberek javát. Bízni kell abban, hogy mindenkinek saját maga a legjobb tanácsadója és csak akkor nem kell visszautasítani, amikor a segítséget maga kéri.

Végül még csak néhány szót arról, hogy a reform végrehajtását hogyan képzeljük. Más mód erre — a mi viszonyaink között — nem kínálkozik, mint a teljes törvényes hatalommal felruházott államhivatalnokok által való végrehajtás. Csak ezeknek volna meg a függetlenségük és az erélyük hozzá. Minden az érdekkörökkel nexusban álló egyént mellőzni kellene és szigorúan szakképzett hivatalnokokra bízni a dolgot.

VITÁK ES ÉSZREVÉTELEK

Észrevételek Posch Jenő: A zene és az érzelem című közleményére.

Örömmel köszöntöm azt a talán első embert, aki az esztétikájából kimossa az iskolaszerűséget, a dogmákat és az esztétikai értékelés alapjaképpen csak a minden kifogástól, dogmától megszabadult, az egyszerű embernél bizonytalan, öntudatlan, az esztétikusnál tudatosá vál, de qualitative a laikuséval teljesen azonos öszinte, legbelsőbb esztétikai élvezetet, szépérzést, szépnek-érzést fogadja el. Majdnem mindent aláírok Posch Jenő értekezésében, csak egy dolog van, amelyben a felfogásom eltér az övétől. Posch Jenő művét általában azt hiszem így lehet összegezni:

1. Bizonyítja, hogy a zene értelmi gondolatot *nem tud* kifejezni, érzelmet sem, 3. csupán kelt érzelmet, illetőleg hangulatot, amely hangulat esetleg megfelel egy más segédeszköz — szöveg, program, cím — által adott gondolat hangulatának. Eddig aláírom, sőt azt is aláírom, hogy az ilyen program-muzsika értékelésénél sohasem szabad a program hű, vagy kevésbé hű utánzását, a program hangulatának megfelelő, vagy kevésbé megfelelő hangulat felkeltését az esztétikai értékelés alapjául tekinteni, hanem ugyanazt a veleéneklést, aktív műélvezet vágyának a nagyságát, ugyanazt a szellemi lekötöttséget, a darabnak a bennünk előidézett hangról hangra, taktusról taktusra való rezonálását, amelynek alapján bármely más abszolút zeneművet értékelünk. Nem írom alá azonban a Posch Jenő fentebb említett három bizonyításából vont azon következtetést, amely a dalokra, dalművekre vonatkozik. Szerintem tévedés volna azt állítani, — és ez az állítás a legkevésbé emberben találna visszhangra —, hogy tudni-illik a Walkürt egy olyan ember, aki zeneileg képzett füllel, aggyal és szívvel rendelkezik és a Walkürt mégsem ismeri (képzeljük el, hogy ez lehetséges), hogy ez az ember a Walkürt — mint Posch Jenő szerint abszolút zenét — a hangversenyteremben cím, szöveg, motívum nélkül éppúgy élvezné, mint az Operában. Azt mondja Posch Jenő: „Festett egy gyönyörű vásznat és azután (!) az az ötlete támadt, hogy majd a maga, régebben kifaragott szoborcsoportjait ebbe a vászonba...” Én úgy érzem, hogy ez a hasonlat éppen nem illik a Wagner-muzsikára, de nem illik a legtöbb igazán művészi dalra, dalműre sem. Wagnerre már az alkotás kronológiája miatt sem illik, mert hisz így lehetetlen lett volna műveinek a motívumokból való felépítése. Inkább olyan impresszionista festményhez hasonlítanám a Wagner-operát, amelyben már benn van a szobrászóság, az alakhatás, amelyből már semmiféle módon sem tudom kivágni a plasztikát, nem tudom a festménynek rám gyakorolt esztétikai hatásában a színhatást az alakhatástól különválasztani. A hasonlat persze sántikál, mert hiszen a dal, dalmű a másik művészet gondolatát a saját nyelvén nem tudva kifejezni, a másik művészetet szöveg alakjában hívja segítségül. Lefejteni, elválasztani e kettőt azonban nem lehet. Nem mondom, hogy az Erkökönig önmagában nem élvezhető éppen úgy, mint a zenéjével. A zene illeszkedés-e azonban olyan óriási és majdnem egyetlen cél (mindamellet megmarad zeneinek, nem utánoz, csak illeszkedik), hogy a zene határozottan nagyobb élvezetet ad a szöveggel együtt. Azaz, a hasonlat nyelv-

vén: a szobrászi gondolat, vagyis az alak körvonalai, élet és domborulat jelentő árnyai önmagukban véve is tökéletesek, de az emellé illeszkedő színbenyomás önmagában talán meg sem áll. Hogy mért? Azért, mert az esztétikai érzés alapjához, az átélés érzéséhez jobban elsegít, tekintve, hogy a fantáziánkat két eszközzel kényszeríti a cselekmény térbeli és időbeli, mozgás és hangbéli elképzelésére. Két olyan eszközzel, amilyen az irodalom és a zene, időben ható művészetek, amelyek, mint Posch mondja, minthogy az emlékezésünket, agyműködésünket pillanatról-pillanatra igénybeveszik, erősen kényszerítenek az aktív részvételre, vagyis belénk szuggerálják az átéltség érzését. Mert hiszen mi a különbség az abszolút és a programzene között? Nézzük végig a komponálás processzusát. A művész valamit átél — olyan átélésről beszél, amely alkalmas művészi produkció kiváltására —, az átélés emléke (képzetasszociáció) érzelemcsoportot, hangulatot hagy benne. A hangulat régi, már hallott, benne élő zenék, hangalakzatokból a hangulat és az egyéniséghez képest kivált egy új zenei gondolatot. (Itt a gondolatnak semmi köze az értelemhez.) Ezt a gondolatot, amelyet a hangulat váltott ki, amely tehát *mindig* illeszkedik a hangulathoz (tehát végeredményében a képzetasszociációkhoz, még ha, azokat nem is fejezi ki), írja le a komponista. Az abszolút zenész nem vesz tudomást erről az illeszkedésről, ezt tudatosan, zenettechnikai segédeszközökkel nem segíti elő, leírja a végső leszűrődést, a tisztán zeneit, cím, szöveg stb. megjegyzés nélkül arra, ami a hangulatot, vagy pláne az átélést illeti. A programzenész nagyobb munkát végez. Nála a minden zenének titkos illeszkedése nyílt titokká válik, számol vele, sőt, minthogy *lírai* művész, nem *tud* a háttérben maradni, élvezetet okoz neki az önmaga megközelítése. Ő be is vallja az illeszkedés tárgyát szöveg, cím alakjában, bevallja tehát a hangulatot, sőt a képzetasszociációt is.

(A dal szerzőjének átélését a dal szövege képezi. Arany a Tetemrehívást mesélni hallotta, Gyárfás a Tetemrehívást, mielőtt megfestette, Aranynál olvasta. Az átélés intenzitását ez nem befolyásolja.)

Ez a mondás csak felületes megbírál ássál ellenkezik a Posch cikkével. Ő azt mondja az V. fejezetben: „... a valóságban a zeneszerzés nagyon erős, intenzív gondolati működés, olyan, mint akármilyen tudósnak az elmémunkája”. Ez azonban a második része a komponálásnak, az, amikor már az én zeneszerzőm agyában, szívében az intuitív gondolat, amelynek érzelmi születését Posch sem tagadja (326. l., lent), már megszületett, amikor tehát már tényleg a vajúdás a munka, az esztétikai anyaggal való megküzdés, nem a művészi meglátás, hanem a művészi alkotás következik; ami — mondanom sem kell — ugyanígy van minden művészetben. Ha elfogadnók Benedetto Croce azon gondolatát, hogy minden művészi termék az illető művészet nyelvén született gondolatnak és kifejezésének szétbontatlan egysége, akkor tényleg ellenkezésbe jutnánk Poschsal, aki szétbontja a zenei művészi alkotást és a két rész közül a komponálás lényegét a szerinte nem intuitív mechanikában látja.

Én bizonyára nem fogom — erre már az előbb úgyszólván megesküdtem — az illeszkedést, illetve kapcsolatot az értékelés alapjául tekinteni, de mért vessem el végleg, mikor az őszinte programzenész munkáját az illeszkedés jelszavával kezdi meg, nem írja meg előbb a darabot és aztán gondolkodik címen, hanem a zenei gondolat illeszkedése már a születése pillanatában tudatossá lesz benne és azt mindvégig, a kidolgozáson keresztül, megőrzi. Wagner sem „festett először egy vásznat”, független, önálló képet, hanem a színpadi alakokkal együtt születtek meg azok illeszkedő motívumai, a szöveg megrajzolja a Wagner alakjainak a körvonalaikat, a zene pedig megfesti a színeit. Nem lehet a

kettőt elválasztani, mert akkor csak egy rajz marad és egy szín-sorozat, amely helyenként, mint például a Tavaszi dal (amelyet abszolút helynek ismerek el) önmagában is tökéletesen élvezhető, helyenként azonban — hogy ne mondjam Walkür I. felv. 1. jelenet — tízszer kevésbé, mint szöveggel, szcenikával.

Az a Hanslick-féle elmélet, mely Posch Jenónél is megújul, hogy tudniillik a zene élvezésének a kútforrása, pusztán a hangok és akkordok egymásutánja, szerintem nem meríti ki a zene esztétikai élvezetének a pszichológiáját. A zene szimmetrikus architektúrájában én nem pusztán építészetet, geometriát látok, hanem az átélés érzésének, az asszociációnak, a rezonálásnak a felkeltését. A dalmű erre nem alkalmas, az átélés felkeltésére nem lehet a szimmetriát alkalmaznia a forma rengeteg dimenziójánál fogva. Ezért kell egy átélést, veleélést szuggeráló művészetet, az irodalmat segítségül hívni. Az abszolút zene legnagyobb lehetséges formája a szimfóniatétel. (Az egész szimfónia esztétikai hatására nézve mégis csak több darabból összetett összesség.) Amde akad zenész, akinek a művészi ereje meghaladja ezt a dimenziót, a szimfóniatétel dimenzióját, aki annyira uralkodik a zene esztétikai anyagán, hogy a művészi vágyát, amelyet az átélés támaszt és amely produkciót vált ki, nem elégti ki a szimfóniadimenzió, úgy hosszúságban — hogy paraszti nyelven beszéljek —, mint szélességben, azaz úgy nagyság, mint hangszerek tekintetében. Ezt a problémát aztán úgy oldja meg, hogy hozzávesz még egy hangszert, az emberi hangot, amely egyszersmind alkalmas a másik dimenzió megnövelésére, tekintve, hogy feleslegessé teszi a szimmetrikus architektúrát, minthogy elmondva a cselekményt, belénk szuggerálja az átéltség érzését.

Hogy én ezzel szemben elismerem-e, vagy nem a dalmű létjogosultságát ma, a mai ember idegzetére, modulációk, komplikált diszszonanciák és azok feloldása iránt támasztott igényére nézve, ezt a kérdést itt nem akarom érinteni. Csak azt kérdelem, hogy Wagner, az öntudatos zseni, aki mindig feltétlen biztoskezü boncolója saját műveinek, vajjon Wagner, aki az abszolút zene összes eszközével, dimenzióival rendelkezett, megírta volna-e az operáit, ha nem érzi feltétlen szükségét a szöveg megírásának, a zenéje dimenziójának az impresszionizmussal való kibővítésnek? Vajjon, ha ő tényleg az a nagy „abszolút” zenész, akit ilyen módon ki kellett volna elégítenie a csakzenének is, vajjon megírta volna-e az operáit? Erre azt lehetne válaszolni, hogy minthogy ő egyszersmind véletlenül költő is volt, az egyes nagy, produktív átélések nála egyszersmind irodalmi megnyilatkozást is váltottak ki, ezért azonban még nem kellett a kettőt feltétlenül szoros összefüggésbe hozni. Azt válaszolom erre, hogy Michelangelo sem pakolta a szobrait festményekbe, mert a festménybe pakolt szobor nem műfaj, nincs rá szükség: a dal, a dalmű azonban műfaj, nem ilyen közösség, egy testből vett hús és vér. A dalt — az operáról nem beszélek már, mert mit csűrjük-csavarjuk, nem hosszú már annak az élete — a dalt meg kell mentenem, hogy úgy mondjam, az abszolút zene karmai közül. Ám jó, a Wagner-zene, dal stb. nem programzene, de nem is abszolút zene, hanem egy harmadik. Az emberi hang, ez a *legcsodásabb hangszer*, mely a zenének és az irodalomnak ősi kifejező eszköze e két művészet között ebben a bizonyos harmadik műfajban, a dalban, olyan hidat teremt, e két művészetet fonálként oly szorosan köti össze, hogy esztétikai hatásukban elválaszthatatlanok lesznek (ezt Hanslick is elismeri) és elválaszthatatlanok a megnyilatkozásukban is, mert megszűnnek irodalom és zene lenni. Olyan két elem, mint a klór és a hidrogén: rendes körülmények között csak keverődnek és csak ha egy harmadik van jelen, amely összeköti őket, az elektromos szikra, akkor vegyülnek sósavvá, megszűnnek klór és hidrogén lenni.

Berger Pál.

Magyar építőművészet és zsidókérdés.¹

A „Zsidókérdés Magyarországon” címmel kiadott nagyérdékű könyvüknek olvasása közben meglepetten találkozik igénytelen nevemmel. Beregi Ármin úr, a Magyarországi Cionista Szervezet elnöke, a körkérdésre adott válaszában felemlíti egyik 1908-ban, a Magyar Mérnök- és Építészegyletben tartott előadásomat, melyen „komoly hangon a modern magyar stílust: zsidósnak bélyegeztem”; ennek az előadásnak következeképpen nekem, tulajdonítja, hogy belevittem a zsidókérdést a magyar építőművészetbe, ahol szerinte „megvetéssel beszélnek a zsidó építészek — zsidó-stílusáról”. A könyv tárgymutatója pedig „Lechner Ödön zsidós stílusa” címmel mutat rá Beregi cikkének idevonatkozó észrevételeire.

Engedje meg a tisztelt Szerkesztő úr, hogy erre a sokat hánytorgatott, mindig szenvedéllyel vagy tréfás gúnnyal, de sohasem komoly tárgyilagossággal vitatott, egyébként egy tekintélyes művészgárdát érdeklő kérdésre szerény észrevételeimet megtehessem és arra kérjem, nyújtson módot hozzá, hogy ezek a sorok a *Huszadik Század* legközelebbi számában megjelenhessenek. Nem lehet közömbös előttem, mint a művészettörténet komoly munkása előtt, hogy az intellektuaitás oly tekintélyes rétege, mint aminőt a magyarországi zsidóság képvisel, minő véleményt alkot e kérdésben elfoglalt — építőművészkörben közismertnek tartott, de valójában meg nem értett és elfogulatlanul sohasem mérlegelt — felfogásomról.

Nem tulajdonítok személyemnek akkora fontosságot, hogy Beregi úr válaszában célzatosságot keressek, mikor sorai között előadásomban a felekezeti elfogultság indító motívumát sejteti. Aminthogy akkor is a komoly tudományos tárgyilagosság vezérelt a kérdés művészetpszichológiai megvilágításánál és az előadásomat követő célzatos, igaztalan sajtótámadások is hidegen hagytak, úgy most is — a körkérdés tiszteletreméltó intenciói szerint *sine ira et studio* — teszem meg szerény megjegyzéseimet.

A „magyar építési stílust” illetőleg Beregi, mint sokan laikusok, ténybeli tévedésekben leledzik. Lechner Ödön, a magyar építőművészetnek ez a vitán felül legzseniálisabb alakja, először is, sajnos, nem volt „építésztanár”, noha lelkes (meggyőződésem szerint inkább „hangos”) gárdája nagy zajjal követelt ilyen pozíciót számára. Hogy ez az egyébként jogosult óhaj miért nem teljesedett be, arra a magyar társadalmi viszonyokat ismerő nem vár

¹ A *zsidókérdés Magyarországon* című különszámunkra annyi válasz és észrevétel érkezett, hogy ezen újabb nyilatkozatok kiadása egy újabb körkérdés rendezésével volna egyértelmű. Kénytelenek vagyunk tehát arra az elvi álláspontra helyezkedni, hogy a vitát bezártnak tekintjük. Kivételt csak a *Lechner Jenő* úr nyilatkozatával teszünk, minthogy ő személyes megtámadás címén kér szót s az ilyen esetben mindig erkölcsi kötelességünknek tartjuk a vitatkozás jogát megadni.

A vita berekesztése azonban nem jelenti azt, hogy a zsidókérdéssel többé foglalkozni nem akarunk. Ellenkezőleg, az a szokatlanul nagy érdeklődés, melyet különszámunk keltett — *harmadik kiadása e napokban hagyja el a sajtót* —, arra figyelmeztet, hogy itt igen széles köröknek nagyon komolyan átértett problémájáról van szó. Tehát fenntartjuk magunknak azt a jogot, hogy a körkérdésünkkel szemben felhangzott különböző bírálatokra még visszatérjünk, valamint a jövőben is szívesen látunk minden olyan írást, mely a zsidókérdés valamelyik részéhez — eltekintve a most lefolyt vitától — önállóan és tudományos komolysággal hozzászól.

feleletet. Hozzá lehetünk szokva, hogy önző egyéni érdekek és befolyások piszkos küzdelmébe merülnek legérdemesebbjeink és Lechner Ödön szelíd, szerény egyéniségének érvényesülését talán éppen azok gátolták akaratlanul is legjobban, akik azt látszólag előmozdítani törekedtek, valójában többé-kevésbé bizonyos vélt, vagy tényleg létezett „klikkek” elleni harcukban ütköző pajzsul használták fel nagy művészi múltján és rendkívüli képességein alapuló tekintélyét. Ezt azért kell megemlítenem, mert az önmagukat lármásan szerepeltető rajongóinak (voltak csendes rajongói is) ez a faji tulajdonsága egyike amaz elválasztó társadalmi momentumoknak, melyek a zsidókérdést Magyarországon egyáltalában ébren tartják.

Lechner Ödön nem „elkezdte a magyar építési stílus kultiválását”, mert ilyen építési stílus nincsen, hanem komoly munkássággal, egy igazi művészlélek őszinte, meleg szeretetével rendkívüli invencióval és nagy művészi tudással kereste a motívumokat, melyek építőművésztünknek magyar nemzeti jelleget adnának. Eredményeinek, hatásának mérlegelése, művészetének méltatása, más lapra tartozik. Itt csak Beregi óriási ténybeli tévedésére akarok rámutatni, aki a hozzá nem értők bátorságával állítja, hogy „fogékony tanítványai fejlesztették Lechner magyar építési stílusát mai formatökélyéig”. A Lechner Ödön elméjéből kirajzott formákon kívül eredeti, újabb, fejlettebb formák nincsenek és azok ma is felülmúlhatatlanul tökéletesebbek összes tanítványainak hasonló szellemű interpretációinál. Fejlődésről szó sincs. Erről beszélni tudatlanság. Lechner egyéni ízlése hozta azokat a formákat világra, az ő művészi szelleme adott azoknak életet, tartalmat és fejlődésük az ő korai halálával egyelőre — fájdalom — meg is szűnt, amivel tehát távolról sem mondottam azt, hogy azok nem életképesek és továbbfejlődésük kilátástalan. Ő maga, sajnos, utolsó éveiben csak névleg szerepelt, érthetetlen módon alkalmi társainak ízlése dominálja legutolsó, egyéni erejéből és nagystílus vonásaiból sokat vesztett műveit. A legutolsó, a pozsonyi kápolna, egyenesen diszkreditálja őt, annyira henye munka felfogásában és kivitelében egyaránt. Nem is tekinthető az ő művének.

Akik Lechner Ödön temetésén izléstelen pózzal, esküvéssel fogadták, hogy kizáróan az ő szellemében fognak dolgozni, azok addig sem, azóta sem húztak egy vonalat sem az ő szellemében, nemhogy annál tökéletesebbet húztak volna. De sőt az ő irányzatának is, kivált vidéken, jórészt borzalmas hajtásai vannak, melyek a magyar nép lelkében sehol gyökeret nem vertek. Ennek kell, hogy oka legyen. Ezt kutattam 1908-ban a legnagyobb elfogulatlansággal. Lehetetlenségnek tartottam, hogy e kérdés körüli vitákban, mikor boldog, boldogtalan feszegette azt, éppen csak az igaz okra ne lehessen rámutatni, amelyik magyarázatot ad arra, hogy a nagy mester zseniális akarása miért nem válik eredménnyé tanítványainak a kezén.

Amikor készséggel elismerem — 1908-ban is ugyanezt tettem —, hogy tanítványai valóban „fogékonyak”, mégis meg kell állapítanom, úgy ahogy 1908-ban már (akkor is *sine ira et studio*) megállapítottam, hogy az a kétségkívül többé-kevésbé tehetséges gárda, amelyik Lechner Ödön eszméi letéteményesének és terjesztőjének hitte magát, éppen azért, mert, mint Beregi is konstatálja (én is ezt tettem 1908-ban), „jórészen zsidó, vagy volt-zsidó”, fájának erőteljes tulajdonságai folytán akaratlanul is egészen más szellemű művészetet produkált, mint a követni vélt Lechner Ödön. Nagyjában a nagy mester formáit kultiválta ugyan, de megtöltötte azt tőle egészen idegen tartalommal, keleti bujasággal és a magyar nemzeti jellegnek meg nem felelő faji szellemmel. Nem becsméreltem akkor sem és művészi lelkiismerettel nem becsmérelhetem most sem ezt a szellemet. Csak azt mondottam róla

szerényen, hogy van, hogy „erőteljes és nagymértékben eredeti, sajátos és tagadhatatlanul a keleti nép sajátosságaival rokon”, de a *magyartól* idegen. Azt mondtam, hogy „Lechner Ödön stíltörekvéseinek keleti irányzatában látom szubjektív vonzó, hatását a követőkre, akiknek túlnyomó nagy százaléka a zsidófaj leszármazottja; és mindenesetre oly jelenségnek tartottam, »mely mellett nem haladhat el észrevétlenül a pszichológus és műörténész”. Azt is mondtam még, hogy például a „zsidó temető valóságos empóriumma ennek a fajszeretettől táplált művészeti tevékenységnek és mint ilyen határozottan nemcsak érdekes, hanem szép is”. De nem magyar. Mindebből kifolyólag pedig magyarázni mertem a szubjektív okokat, melyek a Lechner Ödön *követőinek* „magyar stílusát” széles rétegekben ellenszenvéssé teszik (éppen, mert már akkor voltam bátor tudni, hogy igenis „van” zsidókérdés). Rosszakarátú rámfogás, hogy a Lechner Ödön stílusát neveztem „zsidós”-nak. Hiszen éppen azt fejtegettem, milyen lényeges a különbség Lechnernek és az ő zsidó utánczóinak alkotásai között. A tudomány nem ismer struccpolitikát. A magam részéről a legtávolabbról sem ellenszenvével, hanem egyesegegyedül a pszichológiai igazság sugallatát követve igyekeztem megvilágítani, hogy ez a zsidó faji sajátosság, mely a magyar építőművészeiben Lechner iskolájának követőinél kifejezésre jut, a magyar faji sajátosságokkal nincsen összhangban. Ezen az alapon állapítottam meg, hogy ebből *magyar* nemzeti építőművészetünk csak akkor lesz, ha ez a faji szeparáció a művészi megnyilatkozásokban megszűnik, aminek előfeltétele a faji egybeolvadás, természetesen a magyar faji sajátosságok javára. Ezt az előttem napnál világosabb axiómát akkori bírálóim nem akceptálták, maguk estek a nekem igaztalanul imputált felekezeti elfogultságba. Szavaimat célzatosan kiforgatták, „Bántjuk egymást” stb. címek alatt éles gúnyval, lekicsinyléssel, igaztalan vádakkal rontottak nekem, hogy különbséget mertem tenni magyar faj és zsidó faj és a két fajt jellemző és különböző sajátosságok között és logikus tudományos következtetést mertem vonni ennek a művészi produktivitás-ban való megnyilatkozására vonatkozólag.

Íme, most egy vaskos kötet jelenik meg, ahol a legelőkelőbb tudós koponyák tárgyalják a „két” faj sajátosságait és az ezek összeütközéséből sarjadó „zsidókérdést”. Hogyan? Miért kellett akkor tudományos megállapításaim jóhiszeműségét kétségbe vonni, miért kellett némely sajtóorgánumnoknak engem pozdorjává zúzni, elvéhédtek klikkek szócsövének kikiáltani, másirányú, nemzeti építőművészeti törekvéseimet lekicsinyelni, azokat a magyar stíltörekvésekről szóló zsidó tollakból eredő tanulmányokban célzatosan mellőzni, viszont talán szerényebb, de zsidó tehetségek mellett zajosan harsogni? — mind olyan kérdések, amelyek önmagukban hordják a feleletet arra, hogy „miért van Magyarország zsidókérdés”. Ezért van.

Budapest, 1917 szeptember hó.

Dr. Lechner Jenő műépítész.

Az ortodox szocializmus vádja.

Braun Róbert az ortodox szocialistaság vádját emeli ellenem. Ha jól értettem, nem azzal vádol, hogy dogmatikus vagyok, vagyis, hogy tudományos tételeket azért tartok igazaknak, mert Marx mondta így, vagy a pártmozgalomban foglaltatik. Ha ezt értené alatta, úgy erélyesen tiltakoznék ellene. Azt hiszem azonban, csak azt kifogásolja, hogy *marxista* vagyok. Ezt nem is tagadom. Marxista vagyok a következő értelemben:

1. *Azt hiszem, hogy az a módszer, amelyet Marx a társadalmi jelenségek vizsgálatánál használt, a történelmi materializmus, lényegében helyes; noha — amint ezt épp Sombarttal kapcsolat-*

ban írtam: „*a marxizmus történelmi elméletének lélektani feltevései ina még felette tisztázatlanok*”...

2. Azt hiszem, hogy azoknak a tételeknek a többsége, amelyeket Marx a társadalomra felállított, *igaz tétel*. És azt hiszem, hogy ilyen értelemben Szabó Ervin, Kónai Zoltán, Kunfi Zsigmond is marxisták, illetve ortodox szocialisták. Ha Braunnak ez nincs ingyére: ám próbálja meg, amint előtte már oly sokan próbálták meg és szerencsésen el is jutottak vele — az egyetemi tanársághoz: cáfolja meg Marx tételeit!

Vissza kell azonban utasítanom azt a vádat, mintha én „aggodalmasan igyekeznék mindent Marx-szal összeegyeztetni”. Emlékezzék vissza Br. például egy George ismertetésemre — az általa fordított Vámvédelem vagy szabadkereskedelem ismertetésére — egy szóval sem igyekeztem összeegyeztetni Marx-szal; vagy nézze meg a *H. Sz.*-ban az agrárkérdésről szóló előadásomat, egy szó sem esik benne Marxról. De ez alkalommal elkerülni még akarva sem lehetett volna a Marxra való hivatkozást. Végre is a nem-marxisták is általánosan elismerik, hogy a kapitalizmusról, a társadalmi gazdaságnak ránk nézve, a most élő emberekre nézve legfontosabb típusáról, Marx írta az *első* terjedelemben egyik *legnagyobb*, minden világnyelvre *lefordított*, óriási hatást keltett *tudományos munkát*. Nincs tehát semmi csodálni való abban, hogyha egy újabb, a modern kapitalizmusról szóló munka ismertetésével kapcsolatban az ismertető rámutat arra, hogy a szerzőnek a nézetei mennyiben egyeznek meg, mennyiben térnek el tényleg vagy látszólag Marx nézeteitől, sőt mulasztás volna, ha ezt nem tenné meg, különösen, ha olyan Íróról van szó, aki, mint Sombart, kitűnően ismeri Marxot, sokat tanult tőle és műveiben is sokat polemizál vele.¹ Végre is, ha Henry George nem ismerte Marxot — nem tudom, vajjon Braun *ex fontibus* ismeri-e! — az még nem ok arra, hogy a *H. Sz.*-ban ne emlegessem: különben is ugyanebben a cikkben számos nem-marxista író is említék S.-tal kapcsolatban.

Ami végül Br. azt az óhaját illeti, hogy a konzervativizmusról odavetett megjegyzéseimet bővítsem ki, sajnos nem sok kilátásom van rá, hogy ezt hamarosan megtehessem. A konzervativizmus kérdésének tanulmányozása igen sok eredeti kutatást és nagy elmélyedést kívánna. Mivel pedig, sajnos, nem vagyok magántudós, hanem kenyérkereső ember: ezenfelül, ha nem is ortodox, de aktív szocialista, aki nem foglalkozhatok tetszése szerint elméleti kérdésekkel, hanem tekintetbe kell vennie a magyar munkásmozgalom aktuális szükségleteit, aligha lesz mostanában elegendő időm az itt felvetett gondolatok kimélyítésére és tisztázására. Magam legjobban örülnék neki, ha akadna más valaki, aki tisztázná a konzervativizmus kérdését és általában a történelmi materializmus lelki alapvetését.

Varga Jenő.

Észrevételek a „Társadalmi Ideál” című könyvem bírálatára.

1. Mivel a *Társadalmi Ideál* a tudományok határkérdésein mozog, nem vindikálja magának a szakmunkák aprólékosságát: tudományos értékének megítélése is csak az általa nyújtott új perspektívák nézőpontjából lehetséges. Vázlatosan odavetett kijelentései tudatosak. A részlethibákra való figyelmeztetést köszönöm. De csak keresett az ellentmondás a munka termelőrejáról és

¹ Sombart munkája második kiadásának még nincs névmutatója; az első kiadás névmutatója 33 helyen utal Marxra: csak egyetlen író, Schmollert, említi még gyakrabban!

a szisztémanyereségről, az agrár és az iparos államról, a közép-osztályról mondottakban,

2. az entrópiáról szándékosan írtam azt, amit írtam,

3. az indukció fontosságának hangsúlyozásával még nem tagadtam a dedukciót,

4. az „édes haza” említése nem ellentétes az osztályállammal (ezért folyik a háború),

5. kár ellenemben az idealizmust megvédeni; sehol sem adtam feltétlenül igazat a történelmi materializmusnak,

6. hogy a szocializmus revizionistává lesz, azzal nem kilenc sorban foglalkozom, mint a bíráló állítja, hanem az egész kritikai részben, több mint ötven oldalon keresztül.
Buday Dezső.

* * *

Válasz. A bírálatomban kifejtetteket változatlanul fenntartom.

Stern Lázár.